

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK **XXIV. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM**

A pest-budai hajóhíd

MINT ÉGHAJLATTÖRTÉNETI FORRÁS

RÁCZ LAJOS ÍRÁSA LAPUNK 4–29. OLDALÁN OLVASHATÓ

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC
Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MIKLÓS PÉTER,
MOLNÁR GÁBOR, NAGY GÁBOR DÁNIEL
Munkatársak KISS NIKOLETT, MALÉTH ÁGNES

A szerkesztőbizottság elnöke SZEGFŰ LÁSZLÓ
Szerkesztőbizottság DÖBÖR ANDRÁS, JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE,
RÁCZ LAJOS, ZAKAR PÉTER

Számunk a EIKKA Alapítvány, EMKE Kft., a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriélet Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, MTA Szociológiai Kutatóintézet, SZTE Bölcsészettudományi Kar, SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, SZTE Alkalmazott Humántudományi Intézet, SZTE Történettudományi Intézet, SZTE JGYPK HÖK, SZTE EHÖK, a SZEPA Alapítvány támogatásával készült.

MEFESZ 1956
www.mefesz.hu

Belvedere Meridionale Alapítvány
www.belvedere.meridionale.hu

A Belvedere Meridionale 1989-es alapításától kezdődően a történelem és más társadalomtudományi szakos felsőoktatási hallgatók, doktoranduszok, fiatal kutatók és oktatók megjelenési fóruma. A lap legfontosabb küldetése a felsőoktatás és szakemberképzés alapját jelentő mester és tanítvány viszony kialakítása, a tudomány hagyományainak ápolása, a kutatói szellemiség kibontakozásának támogatása. Ennek szellemében a folyóirat tevékenységét a tudományos élet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai segítik, lektorálják.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen. A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és más társadalomtudományok tárgyköréből.

Címlapképünk forrása: <http://egykor.hu/budapest/hajohid-a-dunan/1439>

Kiadja a BELVEDERE MERIDIONALE ALAPÍTVÁNY. Felelős kiadó: DR. SZEGFŰ LÁSZLÓ
Cím: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36 62/546-252
E-mail: belvedere@jgytf.u-szeged.hu, szerk@belvedere.meridionale.hu
Lapengedély száma: B/KUL/523/SS1993 ISSN 1419-0222

TARTALOM

Tanulmányok

- RÁCZ LAJOS: *A pest-budai hajóhíd, az éghajlati változások indikátora és áldozata (1767–1849)*
Lajos, Rác: The pontoon bridge of Pest-Buda as
an indicator and victim of climate changes (1767–1849) {4}
- SZAKÁL VERONIKA: „Az éghajlat hatalmasabb minden más hatalomnál”.
Klímaváltozások Magyarországon az 1810-es években
Veronika, Szakál: „The power of the climate is bigger than all other power”.
Climate changes in Hungary in the 1810 years {30}
- SIPOS JÓZSEF: *A Bethlen István 1922-es kampánykörútja a Duna–Tisza között*
József, Sipos: The 1922 campaign tour of István Bethlen in the Danube–Tisza Interfluve {40}
- GÖNCZI GERGŐ: *Gallienus császár kísérletei a III. századi Róma katonai, közigazgatási
és pénzügyi válságának orvoslására (253–268)*
Gergő, Gönczi: The attempts of emperor Gallienus for resolving the military, administrative
and economical crisis of the Third Century Rome (253–268) {57}

Közlemények

- MALÉTH ÁGNES: *Az angol küldöttség a konstanzi zsinaton*
Ágnes, Maléth: The English delegation at the Council of Constance {68}
- PUSZTAI JÁNOS: *Vendégek a repülés őskorában Szegeden. (1910–1914)*
János, Pusztai: Guests in Szeged at the dawn of aviation, 1910–1914 {76}

Téka

- T. HORVÁTH ÁGNES: *Egy enciklopédia az ókorból.*
C. Plinius Secundus: *Naturalis Historia Természetrész (XIV–XVIII)*. Fordította: Hofmann Zsuzsanna
Ágnes, T. Horváth: An encyclopedia from the antiquity {89}
- FÁBIÁN BORBÁLA: „Történelmi feljegyzések”
Knézy Lehel, dr.: *Baja a forradalom és a szerb megszállás alatt. (1918–1921)*
Borbála, Fábíán: “Historical notes” {91}
- BIRÓ TEOFIL: *Történelmi legendák és tények*
Hahner Péter: *100 Történelmi tévhit. Avagy amit biztosan tudsz a történelemtől – és mind rosszul tudod...*
Teofil, Bíró: *Historical legends and facts* {93}
- MOLNÁR IMRE: *Retorika és jog*
Marcus Tullius Cicero összes beszédei. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári Tamás.
Imre, Molnár: *Rhetoric and law* {95}

Háztáji

- Maróti Egonra emlékezünk. In memoriam Egon Maróti*
HAVAS LÁSZLÓ: *Egon carissime, Corona pompae funebris illustrissima.* {97}

SZÁMUNK SZERZŐI

BIRÓ TEOFIL PhD-hallgató (PTE BTK), biro.teofil@gmail.com; FÁBIÁN BORBÁLA PhD-történész (Baja) daut@freemail.hu; GÖNCZI GERGŐ hallgató (SZTE BTK) lohengrin18@freemail.hu; HAVAS LÁSZLÓ DSc professor emeritus (DTE BTK); MALÉTH ÁGNES PhD-hallgató (SZTE BTK), maleshagi@gmail.com; MOLNÁR IMRE DSc professor emeritus (SZTE ÁJK); PUSZTAI JÁNOS repüléskutató (Szeged); RÁCZ LAJOS DSc egyetemi tanár (SZTE JGYPK) raczl@jgypk.u-szeged.hu; SIPOS JÓZSEF CSc egyetemi docens (SZTE BTK) dr.siposjo@gmail.com; SZAKÁL VERONIKA hallgató (SZTE BTK) verszak@freemail.hu; T. HORVÁTH ÁGNES PhD főiskolai tanár (SZTE BTK), agnesthorvath@gmail.com

RÁCZ LAJOS

A pest-budai hajóhíd, az éghajlati változások indikátora és áldozata (1767–1849)¹

A 14. századtól a 19. század végéig tartó globális lehülés, a kis jégkorszak az írott történelem korának egyik legerőteljesebb lehülése volt. Ennek a dominánsan hideg éghajlati rezsimnek négy súlypontját lehet elkülöníteni: az első a 14. század középső harmadára datálható, a második a 16. század utolsó harmadára, a harmadik a 17. század utolsó évtizedeire és a 18. század legelejére, végül az utolsó a 19. század első felére.² A magyarországi éghajlattörténeti kutatások során a hosszú távú éghajlati változások három regionális sajátosságát sikerült kimutatni:

1. A klímaváltozás legfontosabb indikátora a Kárpát-medencében a csapadék mennyiségének és eloszlásának változása. Némi egyszerűsítéssel lehülés idején (mint amilyen a kis jégkorszak is volt) nő a csapadék mennyisége, felmelegedés idején (mint amilyen például a jelenkori felmelegedés) pedig csökken.

2. Az évszakok hőmérséklete közül leginkább a telek hőmérsékletjárása reagál érzékenyen a nagytérségi, illetve globális folyamatokra, a nyarak pedig gyakorlatilag alig.

3. Klímaváltozások során részlegesen, vagy esetenként teljesen módosulhat a Kárpát-medencére egyébként jellemző négy évszakai éghajlati rendszer, s másféle természetes évszakokba rendeződhetnek a hónapok.

A Duna ideiglenes hídjainak használatát a téli időjárás határozta meg. A hidak kiemelésére – legyenek azok hajóhidak, vagy repülőhidak – a hideg idő beálltát, illetve az első jég megjelenését követően került sor, visszahelyezésére pedig csak abban az esetben, ha a Duna teljesen jégmentessé vált. Ráadásul a Dunamenti településeken gyakran feljegyezték a Duna befagyás és olvadás időpontját, valamint a befagyás időtartamát is. Ilyen módon a Duna téli víz- és jégjárására vonatkozó adatok elemzésével igen árnyalt képet kaphatunk a telek időjárásáról. A vizsgálandó történelmi terminust a legjobban adatolt, 1767 és 1849 között szolgálatban álló pest-budai hajóhíd működésének időhatárai jelölték ki. Viszonylag használható idősorral rendelkezünk a pozsonyi ideiglenes hidak használatáról (amelynek adatait esetenként fel is használjuk), s szórványos adataink vannak még a komáromi, az esztergomi és az újvidéki hidakról is. Mindazonáltal a Duna víz- és jégjárásának vizsgálatára alapozott kutatásaink során két kérdésre igyekeztünk választ találni.

1. Milyen volt a telek, illetve a téli félév éghajlati karaktere és belső szerkezete ebben az éghajlattörténeti szempontból átmeneti időszakban?

2. Milyen hatással voltak Pest-Budára a Duna víz- és legfőképpen jégjárásában a 18. század utolsó harmadában és a 19. század első felében bekövetkezett változások?

A forrásokról

Éghajlattörténeti kutatásaink legfontosabb forrásai a 18. század utolsó harmadában nagy számban alapított, úgynevezett referáló újságok voltak. A magyarországi sajtótörténet első rendszeresen megjelenő lapja az 1764-ben Pozsonyban megjelenő német nyelvű *Pressburger Zeitung* volt, amely a magyarországi sajtó történetének leghosszabb ideig kiadott lapja, egészen 1929-ig megjelent.³ Az első magyar nyelvű újság a pozsonyi *Magyar Hírmondó* volt, amely 1780 és 1788 között jelent meg. Ugyanezen a néven kiadtak Bécsben 1792 és 1803 között egy ugyan-csak magyar nyelvű lapot. A bécsi magyar nyelvű lapkiadás legfontosabb újsága az 1788 és 1834 között megjelenő *Magyar Kurír* volt.⁴

Pozsony és Bécs mellett a 18–19. század fordulóján jelentek meg az első pest-budai lapok. A *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* című német nyelvű újság 1798-ban indult, s 1845-ig jelent meg. Érdekes fejezete volt a magyarországi lapkiadásnak 1790 és 1793 között az *Ephemerides Budenses* című latin nyelvű hírlap megjelenése.⁵ A legfontosabb pest-budai magyar nyelvű hírlap az elsőként 1806-ban kiadott *Hazai Tudósítások* című újság volt, amely 1808-tól *Hazai és Külföldi Tudósítások* fejléccel jelent meg, 1840-től pedig *Nemzeti Újság* néven adták ki. A többszörös átalakuláson átment lap végül 1848-ban szűnt meg. Ezek a korai újságok az általuk közölt híreket részint a kiépített országos levelező-tudósító hálózat révén szerezték be, részint pedig járatták a korabeli európai lapokat. A hetenként általában kétszer megjelenő újságok hallatlan előnye volt, hogy híreiket olvasva áttekintést szerezhettünk az ország nagy területeinek időjárás-környezeti viszonyairól. A korabeli lapok éghajlattörténeti tartalmainak kivonatolását Réthly Antal és munkatársai végezték el, akik közül külön említést érdemel Holovics Flórián jezsuita szerzetes és levéltáros.⁶ Elemzéseim elkészítésében döntően a Réthly gyűjtemények anyagát használtam fel, részint a forrásgyűjteményekben kiadott anyagot,⁷ részint pedig az Országos Meteorológiai Szolgálat Kézirattárában található gyűjtések bővebb anyagát.

¹ Ez a tanulmány az Európai Környezettörténeti Társaság (eseh.org) turkui konferenciáján (2011. június 28. –július 2.) elhangzott előadás szerkesztett és kibővített változata.

² Ezúton is szeretnék köszönetet mondani GYÁNI GÁBORNAK, aki hasznos, a szöveg rövidítésére vonatkozó tanácsaival mintegy három oldallal mérsékelte tanulmányom terjedelmét. Köszönet érte!

³ A *Pressburger Zeitung* számai digitalizált formában a következő webhelyen elérhetők: www.difmoe.eu/archiv/year?content=Periodika&kalender=0&name=Preßburger+Zeitung&title=Preßburger+Zeitung#_.

⁴ KÓKAY GYÖRGY (szerk.): *A magyar sajtó története* I. (1705–1848). Budapest, 1979. 805.

⁵ Az *Ephemerides Budenses* néhány példánya digitalizált formában hozzáférhető az Elektronikus Periodika Archívum honlapján is: epa.oszk.hu/html/vgi/kardexlap.phtml?aktev=1790&id=1024.

⁶ Holovics Flórián (1903–1988), jezsuita szerzetes, teológiai tanulmányait Innsbruckban végezte, 1933-ban szentelték pappá. Pécselt gimnáziumi tanár, majd Kassán házgondnok. 1942-től a kalocsai gimnázium irodájában dolgozott és a meteorológiai állomás megfigyelője. 1950-ben Máriapócsra internálták, majd ez év őszétől levéltárosként dolgozott Budapesten. Réthly Antal a Szent István Társulat elnökeként került kapcsolatba Holovics Flóriánnal, aki nagyban segítette a levéltári kutatásban kevésbé jártas Réthly munkáját.

⁷ RÉTHLY ANTAL: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800-ig*. Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó.; RÉTHLY ANTAL: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*. I-II. Szerk.: Simon Antal. Budapest, 1998, Országos Meteorológiai Szolgálat.

Másik alapvető forrásunknak a budai Csillagdában végzett meteorológiai észlelések idősorai számítanak. Az intézményes meteorológiai észlelés 1755-ben kezdődött Magyarországon, a nagyszombati egyetemen Weisz Ferenc matematika professzor irányítása mellett. Az egyetemet Mária Terézia királynő 1777-ben áthelyeztette Budára az átépített királyi várpalotába. Ekkor épült a várban az a csillagászati torony, amely egyben asztronómiai és meteorológiai obszervatórium is volt. Ezen a helyen 1780. január 1-től folytak meteorológiai megfigyelések, előbb a Nagyszombatról hozott műszerekkel, majd 1781-től a mannheimi Societas Meteorologica Palatinae-től ajándékba kapott műszerekkel folyt az észlelés. Az egyetemet hamarosan áthelyezték Budáról Pestre, de a meteorológiai obszervatórium a budai várban maradt, ahol 1780-tól kezdődően folytattak hőmérséklet, csapadék és légnyomás méréseket, valamint feljegyzések készültek a felhőborítottságról is. Ám a kezdetektől folyamatos idősorral csak a hőmérsékletről rendelkezünk, amelyhez 1841-től társul folyamatos csapadék idősor, a korábbi észlelési jegyzőkönyvek sajnos elpusztultak.⁸

A Duna víz- és jégjárásáról

Környezettörténeti elemzésünk főszereplője a Duna, amelyet érdemes szemügyre venni ezúttal az éghajlattörténet szempontjából. Európa második legnagyobb folyója, a Fekete-erdőben, 1125 méteres magasságban ered, 2850 km megtétele után éri el a Fekete-tengert. A Dunát a forrásvidékétől a torkolatvidékéig három szakaszra osztják: a Felső-Duna a forrásvidéktől a Morva folyó torkolatáig tart, a Dévényi-kaputól a Vaskapuig a Közép-Duna, majd onnan következik az Alsó-Duna szakasza. A Duna az osztrák területekről a Dévényi-kapun keresztül érkezik a Kárpát-medencébe, ahonnan 805 folyamkilométer megtétele után az Aldunai-szoroson keresztül lép ki. A Kárpát-medence majdnem teljes területe a Duna-vízgyűjtő területéhez tartozik, vízrajzi szempontból rendkívül egységes, csak a Szepességi-medence két folyója, a Poprád és a Dunajec viszik a vizüket a Visztulán keresztül a Balti-tenger felé.

Mivel kutatásunk középpontjában a téli időjárás, valamint a Duna víz- és jégjárása áll, ezért néhány hidrológiai alapfogalmat tisztáznunk kell. A jégzajlás megindulásához szükség van egy bizonyos léghőmérsékletre, ez a fagyhőfok, valamint ennek tartós fennállására, ez pedig a fagytartam. 1850 és 1890 között a fagytartam és fagyhőfok hányados Regensburgnál 9 nap/-3,9 °C, Passaunál 5 nap/-3,8 °C, Bécsnél pedig 5,5 nap/-4 °C volt. Általános érvénnyel megállapítható, hogy minél nagyobb a folyó esése annál hosszabb fagytartam és alacsonyabb fagyhőfok szükséges a jégképződés elindulásához.⁹ Amennyiben beáll a folyó, a jégtakaró fennmaradása alapvetően az időjárás függvénye. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a jégtakaró nem feltétlenül összefüggő test a folyó vízfelületén. Hézagok és rések lehetnek a jégtáblák között, ám nagy és tartós hidegben többnyire ezek is befagynak.

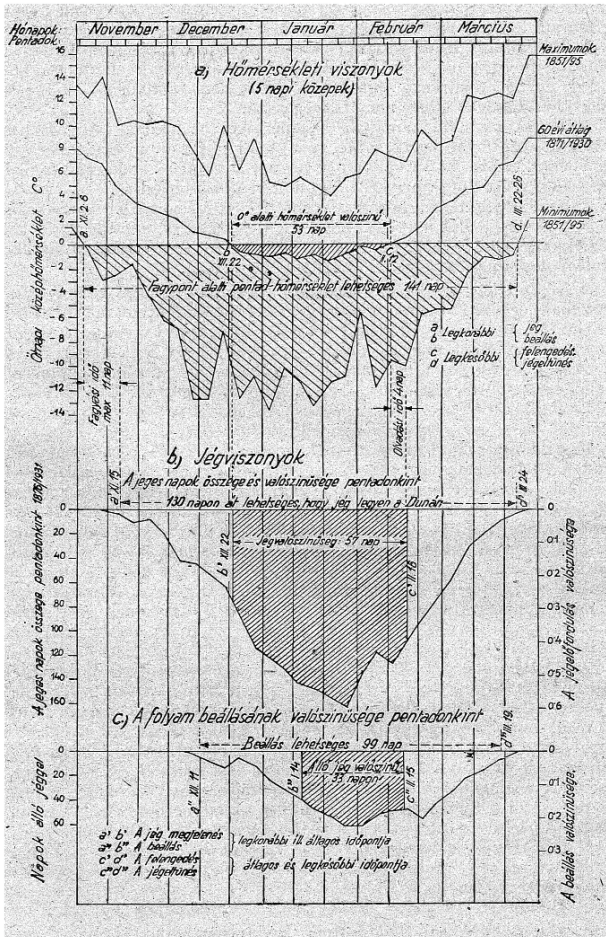
A Duna befagyásának sajátossága, hogy a Duna alsó szakaszán többnyire hamarabb indul meg a befagyás, mivel ezen a szakaszon kisebb a folyó esése, mint a felső szakaszon. A kisebb esésű szakaszon ráadásul csekélyebb hideg is elegendő a befagyáshoz, mint a nagyobb esésű területeken. A bajor és az osztrák szakaszon megfigyelések szerint a zajló jég csak kivételes esetekben állt meg. Bécsben a téli középhőmérséklet -0,5 °C, de a jégképződéshez legalább -1 °C-os téli középhőmérsékletre volt szükség. A jég beállását pedig 13 napon át -6,6 °C közép-

⁸ AMBRÓZY PÁL: A hazai meteorológiai megfigyelések 200 éve. In *Meteorológiai Megfigyelések. Meteorológiai Tudományos Napok*, 79. Budapest, 1981. 5–14.

⁹ TÖRY KÁLMÁN: *A Duna és szabályozása*. Budapest 1952, Akadémiai Kiadó. 142.

hőmérséklet szokta megelőzni. Ausztriában a Duna befagyása leggyakrabban a január 5. és 10. közötti napokra esett, amely többnyire az év leghidegebb időszakára esett.¹⁰

Lászlóffy Woldemár kutatási eredményei szerint a jég Budapestnél a 1851 és 1930 között a legkorábban november 15-én jelent meg, ám december 22. az a nap, amikor sokévi átlagban mindenképpen megjelenik a jég. A legkorábbi befagyás időpontja december 11. (1879), átlagosan pedig január 14. a beállás napja. A jégtakaró február 15-én szokott elindulni, legkésőbb pedig március 24-én mozdult meg (1929). Átlagban a bajor és osztrák Duna szakaszokon 3-4 nappal korábban enged fel a jég, mint Budapestnél.¹¹ A felmelegedés okozó légáramlat ugyanis többnyire nyugatról érkezik.

1. ábra A hőmérséklet évi menetének és a jégjárásnak összefüggése Budapestnél
(Tőry Kálmán A Duna és szabályozása. Budapest, 1952, Akadémiai Kiadó. 152. nyomán)

Lászlóffy szerint a Dunán a jég megjelenése rendes jelenség és csak 28 évben egyszer marad ki, ugyanakkor a jég megállása ritkább, gyakoribbak azok az évek, amikor a jég nem állt meg. 100 év során csak átlagban 40 évben állt meg a jég. A statisztikai adatok szerint azokon a teleken, amelyek középhőmérséklete +3 °C-nál magasabb, Budapestnél a jég nem jelenik meg a Dunán. Beállni pedig csak akkor szokott, ha a téli középhőmérséklet +1,1 °C alá száll.¹² 130 nap az az időszak, amikor a jég megjelenése lehetséges, átlagosan azonban csak 57 jeges nappal számolhatunk (december 22. és február 16. között), pontosabban fogalmazva a jég megjelenésének valószínűsége ebben az időszakban meghaladja az 50%-ot. Hasonló megfontolást követve a Duna Budapestnél potenciálisan 99 napon keresztül állhat be, ám legvalószínűbben január 14. és február 15. közötti 33 napon kerülhet erre sor.

Lászlóffy Woldemár ábrája alapján látható, hogy a hideg időjárás beálltát követően átlagban 11

¹⁰ TŐRY KÁLMÁN: i. m. 150.

¹¹ LÁSZLÓFFY WOLDEMÁR: Folyó jégviszonyai különös tekintettel a magyar Dunára. *Vízügyi Közlemények* 1943. 3.

nap telik el (fagyási időtartam), amíg a Dunán az első jég megjelenik. Ebben az időszakban a középhőmérséklete $-2,17$ °C kell hogy legyen (fagyási hőfok). A jég átlagosan négy nappal az utolsó téli napot követően vonul le. Téli napnak nevezik a meteorológiában azokat a napokat, amikor a hőmérséklet nem emelkedik 0 °C fölé. Négy nap szükséges ahhoz, hogy a jég annyira megolvadjon, illetve megroskadjon, hogy el tudjon indulni. December 11. és március 19. között, tehát 99 napon át lehetséges, míg január 14. és február 15. között valószínű, hogy állni fog a jég Budapestnél.¹³

A jég keletkezése alapvetően időjárási okokra vezethető vissza, a jég megállásában azonban meghatározó szerepe van a meder formájának, illetve az azt befolyásoló tényezőknek, általánosan fogalmazva a mederellenállásnak is. Ott nagy az esély a jég megállására, ahol a meder hidraulikai viszonyai hirtelen megváltoznak. Ebből viszont az is következik, hogy ott van esély arra, hogy a jég megállás nélkül elvonul, ahol a lefolyási viszonyok változatlanok.¹⁴ A Dunának a Gönyűtől Vácig terjedő szakaszán elég gyakoriak voltak a jégdugulások a szabályozásokat megelőzően. Budapestnél részint a szigetek törik meg a Duna folyását, részint pedig a Gellért-hegy előtti keskeny szakasz után a Duna hirtelen kiszélesedik, s lecsökken a folyási sebessége. Itt képződött az ún. Kopaszi-zátony, amely kulcsszerepet játszott egyebek mellett az 1838-as jegesár kialakulásában is.¹⁵

Ami a pest-budai hajóhidakat illeti, feltehetően már a római időkben léteztek ilyen építmények a folyón, biztos adatok szerint viszont a törökök Buda elfoglalása után építettek először hajóhidat a két város közé, majd a török híd pusztulását egy szűk évszázaddal követően 1767-ben építettek újra hajóhidat Pest és Buda között. A többször átalakított és átépített hajóhid végül 1849 tavaszán pusztult el a Buda körüli harcokban.

Szélsőséges időjárású telek 1767 és 1849 között

A külső tél: hidak szolgálaton kívül

Pest-Budán 1767-től, Pozsonyban pedig 1770-től működött hajóhid,¹⁶ amelyek mellett ugyanakkor továbbra is működésben maradtak a repülőhidak is.¹⁷ A hidak kiakasztásának, illetve szolgálatba állításának időpontjai az időjárás hidegre fordulását, többnyire a jégzajlás megindulását, illetve a tél elmenetelét, a jég teljes olvadását jelezték. Ilyen módon a hidak passzív időszakai a tágabb értelemben vett téli hideg időjárás beálltát és elmúlását jelezték, a Duna teljes befagyása pedig a legszigorúbb téli időszak tartamát jelezte. Orwell „1984” című regényének szóhasználatából merítve a dunai hidak passzív időszakai és a befagyások közötti időtartamot elneveztük „külső télnek”, a befagyások időszakát pedig „belső télnek”. Nézzük először a külső telek indikátorait, a dunai hidakat, s vegyük számba először a szélsőséges éveket.

A hidak kiakasztására többnyire akkor került sor, ha a tartósan hideg időjárás következtében megjelent a jég a Duna felszínén. A pest-budai hajóhid kiakasztására a fennmaradt adatok tanúsága szerint az idősor átlagában december 15. körül került sor, ám számos alkalommal előfordult ez már novemberben is, szélsőséges esetben pedig elhúzódhatott egészen január elejéig.

¹² TÖRY KÁLMÁN: i.m. 153.

¹³ LÁSZLÓFFY WOLDEMÁR: i.m.

¹⁴ TÖRY KÁLMÁN: i.m. 153–154.

¹⁵ LÁSZLÓFFY WOLDEMÁR: A Duna 1838. évi árvize. In Némethy Károly (szerk.): *A pest-budai árvíz 1838-ban.* Jubileumi kiadás. Budapest, 1938.

	A legkorábbi időpontok	A legkésőbbi időpontok
1.	1792. november 12.	1791. január 12.
2.	1830. november 20.	1825. és 1842. január 7
3.	1817. november 21.	1826., 1827. és 1834. január 6.
4.	1783. és 1789. november 24.	1837. január 3.
5.	1839. november 28.	1835. december 30.

1. táblázat A pest-budai hajóhid kiszerezésének öt legkorábbi és legkésőbbi időpontja 1767 és 1849 között

A pest-budai Duna hidat átlagos esetben március 7-én állították szolgálatba, de ez számos esztendőben jóval korábban, vagy később történt. Legkorábban akár már február közepén is beállíthatták a hajóhidat, de ez 1812-ben egészen április derekáig húzódtott.

	A legkorábbi időpontok	A legkésőbbi időpontok
1.	1808. február 13.	1812. április 15.
2.	1768. február 17.	1838. március 30.
3.	1825. és 1835. február 23.	1810. március 29.
4.	1824., 1832. és 1834. február 26.	1811. március 19.
5.	1788. és 1809. február 28.	1800., 1813. és 1816. március 18.

2. táblázat A pest-budai hajóhid beállításának öt legkorábbi és legkésőbbi időpontja 1767 és 1849 között

A pest-budai hajóhid adatok alapján 1767 és 1849 között 77-78 napig tarthatott ki a télies időjárás. A vizsgált időszakban azonban a télies időjárás legkevesebb 47, s a leghosszabban 115 napig tartott. Nem meglepő módon a telek átlaghőmérséklete irányadó, de önmagában nem determináló a téli időjárás hosszúságát tekintve. Így fordulhatott elő, hogy 1837 rövid telén alig volt hidegebb az időjárás, mint a leghosszabb telű 1792-es esztendőben. S hasonlóképpen nem lineáris a kapcsolat a téli félév átlaghőmérséklete és a hajóhid passzív időszakainak hosszúsága között sem.

	A télies időjárás legrövidebb időtartamai	A telek átlaghőmérséklete (0,6 °C)	A téli félév átlaghőmérséklete (4 °C)
1.	1825, 47 nap	3 °C	5,1 °C
2.	1834, 51 nap	3,1 °C	5 °C
3.	1837, 57 nap	0,4 °C	3,6 °C
4.	1791 és 1827, 63 nap	2,7 és 0,1 °C	5,1 és 4,1 °C
5.	1835, 65 nap	1,6 °C	4,5 °C

3. táblázat Az 1767 és 1849 közötti időszak legrövidebb telei

¹⁶ Március 20-án megnyílt Pozsonynál az új hajóhid, amelyen 11 óra körül az uralkodó átkelt. Az új hid oly jó széles, hogy azon két kocsi egymásnak könnyen kitérhet. Korlátokkal ellátott gyalogjárója is van. Az eseményről a *Pressburger Zeitung* 1770. március 21-i száma tudósított.

¹⁷ „A repülőhid a komp közlekedés egyik módja. Általában ott alkalmazzák, ahol rendszeres és nagy a forgalom, az áthidalandó víz pedig széles. Előnye a komppal szemben, hogy kikötése a parthoz egyszerűbb és némi időmegtakarítással jár. Az átkelőhelytől a folyásiránnyal szemben, a folyó szélességének két-háromszorosára tehető távolságban erős és biztos horgonyt vetnek, s ezen függ – hosszú kötélén — a hidas (lapos fenekű dereglye, később kettős, katamarán testtel, lovak, kocsik, emberek szállítására). A hosszú kötél lehet a víz alatt, amint az kisebb folyókon lenni szokott, de lehet a vízszint fölött is, amely esetben csónakok támasztják alá. Ebben az esetben hordalék, uszadék nem akadályozza szabad mozgását. A hidast a víz sodra – a kormánylapátra, illetve a hajótestre gyakorolt erő – hajtja egyik partról a másikra.” GÁLL IMRE: *A budapesti Duna-hidak*. Budapest, 1984, Műszaki Könyvkiadó. 20.

	A télies időjárás leghosszabb időtartamai	A telek átlaghőmérséklete (0,6 °C)	A téli félév átlaghőmérséklete (4 °C)
1.	1792, 115 nap	0,7 °C	3,9 °C
2.	1789 és 1838, 106 nap	-2,5 és -4,1 °C	1,4 és 1,3 °C
3.	1817, 103 nap	1,2 °C	4,2 °C
4.	1821, 99 nap	0,2 °C	3,5 °C
5.	1800, 90 nap	-1,3 °C	2,3 °C

4. táblázat Az 1767 és 1849 közötti időszak leghosszabb telei

A belső tél: jégvár a Dunán

A vizsgált 83 esztendőben nyolc olyan tél volt, amikor a Duna beállásának időtartama Pest-Budánál meghaladta a 60 napot: 1775, 1784, 1799, 1813, 1830, 1836, 1838 és 1841. Ezekben az években a jégvár időtartama megközelítette, néhány télen pedig meg is haladta a naptár szerinti téli napok kétharmadát. Egy esetben pedig, 1830 telén a Duna jégpáncélja kötelességtudó módon ki is töltötte a teljes szolgálati időtartamot. Az anomáliákkal foglalkozó áttekintésünk során meg kell emlékeznünk egy szokatlanul enyhe télről is, amely során nemcsak a Dunán nem képződött jég, de a tél egész karaktere a tavaszt formázta, ez a kakukktójás esztendő az 1791-es volt.

1775-ben (70) a Duna rendkívül korán, december 7-én befagyott Pest-Budánál, a legnagyobb hideg január 19. és február 7. között mutatkozott, de február közepén már áradt a folyó.¹⁸ Január 12-én az enyhe időjárás következtében elolvadt a Duna jége Pozsonynál.¹⁹ Január-február fordulóján újra nagyon hideg volt, de február elején már arról írt a Pressburger Zeitung, hogy megindult a Duna jége Pozsonynál.²⁰ Végül február 10-én Pozsonynál megszabadult a jégtől a Duna.²¹ Pestnél azonban csak február 15-én kezdett zajlani a folyó, s hatalmas jégtömeg torlódott fel a felsőbb folyásról érkezett felszakadt jégből, aminek jelentős károkat okozó hatalmas jeges ár lett a vége.²² Március 14-én kötötték be Pozsonynál a hajóhidat.²³

1784-ben (74) igen korán kezdődött a télies idő, Pozsonyban a nagy hideg miatt már december 7-én kiakasztották a repülőhidat.²⁴ Ugyanezen a napon Pest-Budánál is kiemelték a hajóhidat.²⁵ December 23-án már olyan erősen befagyott a Duna Pest-Budánál, hogy biztonsággal lehetett járni a jégen bizonyos irányokban, de voltak még fagymentes foltok is a folyón.²⁶ A decemberi időjárás a budai hőmérsékleti észlelések szerint rendkívül hideg volt, a hónap átlaghőmérséklete -6,1 °C-al alatta maradt a 20. századi referencia időszak (1901-60) átlagától. Ez még akkor is nagyon sok, ha a műszerek nem voltak modern értelemben standardizáltak. Január 5-én Pozsonynál már be volt fagyva a Duna, január 12-én a vágott lyukak tanúsága szerint 21 hüvelyk (57cm) vastag volt a jég.²⁷ Január 19-én a beállt enyhülés következtében megmozdult a Duna jége Pest-Budánál.²⁸ Január végén azonban visszatért a hideg, s a Tisza is erősen be volt

¹⁸ PAP ISTVÁN (DEBRETZENI) történelmi jegyzetei. Pest, 1822.

¹⁹ Pressburger Zeitung 1775. január 14.

²⁰ Pressburger Zeitung 1775. január 28. és február 8.

²¹ Pressburger Zeitung 1775. február 11.

²² Pressburger Zeitung 1775. február 25.

²³ Pressburger Zeitung 1775. március 15.

²⁴ CONRAD, PAUL LUDWIG: Beschreibung des Ruster Weinbaues. Wien, 1819.

²⁵ Pressburger Zeitung 1783. december 10.

²⁶ Magyar Hírmondó 1784. január 3.

²⁷ Beyträge zur Witterungsgeschichte des harten Winter im Jahre 1783/4. (Megjelent névtelenül, a szerző FELBIGER JÁNOS IGNÁC apát) Pressburg, 1784.

²⁸ Magyar Hírmondó 1784. január 28.

fagyva.²⁹ A január a budai észlelések szerint igen hideg volt, ám az átlagtól való eltérés a decemberi értéknél valamelyest mérsékeltebb volt (-3,5 °C). Február 2-án Pesten olyan hideg volt, hogy a Rokkantak Házának (eredetileg Károly kaszánya, később Városháza) órája is befagyott.³⁰ Február 16-án a *Pressburger Zeitung* pozsonyi tudósítója szerint nagyon megenyhült az idő.³¹ Február 25-én Pozsonynál megindult az olvadás, március 1-én pedig elment a Duna jege, március elején beállt hideg ugyanakkor lassította a jég elvonulását.³² Március 7-én Budánál nagyon áradt a folyó, délben elindult a jég, 9-én reggelre a jég zöme elvonult.³³ A február és a március átlaghőmérséklete a budai észlelések szerint csak kevéssel maradt el a hosszútávú átlagtól (-0,9 °C, illetve -1,2 °C). Ezen a télen a Duna Pest-Budánál 74, Pozsonynál pedig 59 napig volt befagyva. A befagyás szempontjából döntő jelentőségű volt a rendkívül szigorú decemberi időjárás, aminek következtében a folyó „korán teljesítette” mind a szükséges befagyási hőmérsékletet, mind pedig a szükséges időtartamot. 1794 telének átlaghőmérséklete -3,2 °C volt, ami jócskán elmarad a budapesti telek hosszú távú átlagától (0,6 °C), még akkor is, ha a 18. század végén jókora mérési hibahatárral célszerű számolnunk.

Az 1791-es (-) esztendő tele volt talán az egyik legenyhébb időjárású tél a 18. században. A december ködös és esős időekkel ment el, valamint a budai észlelések szerint +1,7 °C-os pozitív anomáliával. Pest-Budánál csak január 12-én kezdtek hozzá a hajóhid elbontásához, a *Neuer Courir* beszámolója szerint a Duna jégmentes és feneketlen a sár.³⁴ Január 20-án Dömsödön, Pest-megyében virágozott a bodza és néhányan hozzákezdtek a tavaszi szántáshoz.³⁵ A *Magyar Kurír* áprilisi híradása szerint Budán virágoztak a gyümölcsfák januárban.³⁶ A budai észlelések +4,2 °C-os januári pozitív anomáliát mutatnak, ami megmagyarázza a növények szokatlan viselkedését, hiszen a 3,6 °C-os januári közép egy hűvösebb márciusi hőmérsékleti átlagának felel meg. Január legvégén és február első felében hidegebbre fordult az idő, február 13-án Pest-Budánál zajlásnak is indult a Duna, amikor a repülőhidat kiakasztották, s újra csónakokon zajlott a két part között a forgalom.³⁷ A repülőhid kiakasztása arra utal, hogy a komp eleddig forgalomban állt, ami több mint szokatlan tél derekán. Március 6-án helyezték üzembe a hajóhidat Pest és Buda között a sajtótörténeti unikumnak számító latin nyelvű *Ephemerides Budenses* tudósítása szerint.³⁸ A budai idősor tanúsága szerint a február és a március átlaga már csak kevéssel haladta meg az ezekben a hónapokban várható hőmérsékleti középértékeket.

1799 (70) december 11-én az erősödő hidegben a Duna zajlásnak indult, és ezért gyorsan ki kellett szerelni a hajóhidat Pest-Budánál.³⁹ December 20-án Pozsonynál is megindult a jégzajlás, és a repülőhidat itt is leszerelték.⁴⁰ December 25-én pedig Pestnél és Pozsonynál is befagyott a Duna, s mindkét helyen megindult a közlekedés a jégen.⁴¹ A korai jégzajlást minden bizonnyal

²⁹ *Pressburger Zeitung* 1784. február 11.

³⁰ *Pressburger Zeitung* 1784. február 11.

³¹ *Pressburger Zeitung* 1784. február 18.

³² *Beyträge zur Witterungsgeschichte des harten Winter im Jahre 1783/4.* (Megjelent névtelenül, a szerző FELBÍGER JÁNOS IGNÁC apát) Pressburg 1784.

³³ *Magyar Hírmondó* 1784. március 24.

³⁴ *Neuer Courir* 1791. január 15.

³⁵ *Hadi és más Nevezetes Történetek* IV. 125.

³⁶ *Magyar Kurír* 1791. április 29.

³⁷ *Neuer Courir* 1791. február 16.

³⁸ *Ephemerides Budenses* 1791. március 11.

³⁹ *Neuer Courir* 1798. december 13.

⁴⁰ *Pressburger Zeitung* december 21.

⁴¹ PEISNER IGNÁC: Budapest a XVIII. században. Budapest, 1900. 148.; *Neuer Courir* 1799. január 5.

előmozdította a hűvös november is, de a döntő ok a rendkívül hideg decemberi időjárás volt. A budai műszeres észlelések szerint az első téli hónap átlaghőmérséklete $-5,8\text{ °C}$ -al maradt el a hosszú távú átlagtól. Január közepén Pestnél mutatkozott ugyan két rövidebb enyhülés, de Pozsonynál január 21-én már a legnehezebb kocsik is járhattak a Duna jegén, a jég vastagsága pedig 3-4 lábnyira ($90\text{--}120\text{ cm}$) hízott.⁴² Pestnél január 24-én már minden kockázat nélkül korcsolyáztak a jégen.⁴³ A Neuer Courir tudósítója szerint december 20. és január 27. között Pest-Budánál egyáltalán nem emelkedett a hőmérséklet fagypontra fölé.⁴⁴ A január rendkívüli szigorúságát a budai műszeres mérések is alátámasztották, a januári közép $-6,7\text{ °C}$ -al maradt el a sokéves átlagtól. Február elején azonban enyhült a nagy hideg, és a Duna jegén 4-én Pozsonynál a gyalogosok némelyike még megkockáztatta az átkelést, de a kocsis forgalom teljesen leállt.⁴⁵ Február 7-én azonban újra megerősödött a hideg, és megszilárdult a Duna jégpáncélja.⁴⁶ Február 25-én megtört a Duna jége Pozsonynál, majd 27-én Győrnél, március 5-én pedig Pest-Budánál is megindult a Duna jége.⁴⁷ A budai műszeres észlelések szerint a február középhőmérséklete már jóval kevésbé maradt el a referencia időszak átlagától ($-2,8\text{ °C}$), mint a megelőző téli hónapok. A Duna ebben az esztendőben 70 napig volt átfagyva Pest és Buda között, a téli átlaghőmérséklet pedig $-4,3\text{ °C}$ volt, vagyis $-5,2\text{ °C}$ -al maradt el a sokéves átlagtól.

1813 (70) december 16-án befagyott a Duna Pest-Budánál, s az év végére oly mértékben megerősödött a jég, hogy már nagy terheket is elbírt.⁴⁸ Pozsonynál február 2-án a szigorú hideg még tart, nehéz kocsik járnak a jégen.⁴⁹ Február közepén megenyhült az idő, 19-én pedig megmozdult a jég Pest-Budánál.⁵⁰ A Duna főmedrében még állt a jég, de a folyó erősen áradt Pozsonynál,⁵¹ Pestnél jégtörő hajókat vetettek be.⁵² Végül február 24-én a Duna jége elindult Pest-Budánál,⁵³ a hajóhidat pedig március 18-án állították be.⁵⁴ A korai befagyás elsőrendű oka, hogy a december rendkívül hideg ($-6,1\text{ °C}$ -os anomália) volt, s nemkülönben a január is ($-4,8\text{ °C}$), a február azonban már az átlagnál valamivel enyhébbnek mondható ($+0,4\text{ °C}$).

1830 (99) november 20-án Pest-Budánál a Duna példátlanul korán zajlott, a hajóhidat ezen a napon kiszerezték, s a lakosság már csak ladikokon közlekedett.⁵⁵ December 4-én Pozsonynál a Duna jége erősen zajlott, s a jég már csak lassan mozgott,⁵⁶ 10-én délután 2 órakor pedig teljesen beállott a folyó.⁵⁷ Pest-Budánál ugyanezen a napon este jött létre a „természeti híd”, amelyen másnap meg is indult a gyalogosforgalom.⁵⁸ A budai műszeres észlelések magyarázatot

⁴² *Pressburger Zeitung* 1799. január 22.

⁴³ *Neuer Courir* 1799. január 24.

⁴⁴ *Neuer Courir* 1799. február 2.

⁴⁵ *Pressburger Zeitung* 1799. február 5.

⁴⁶ *Pressburger Zeitung* 1799. február 8.

⁴⁷ *Neuer Courir* 1799. február 28. és március 5; *Pressburger Zeitung* február 26. és március 5.

⁴⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1813. december 30.

⁴⁹ *Pressburger Zeitung* 1813. február 2.

⁵⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1813. február 20.

⁵¹ *Pressburger Zeitung* 1813. február 26.

⁵² *Pressburger Zeitung* 1813. március 9.

⁵³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1813. február 24.

⁵⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1813. március 24.

⁵⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1829. november 21.

⁵⁶ *Pressburger Zeitung* 1829. december 11.

⁵⁷ *Pressburger Zeitung* 1829. december 15.

⁵⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1829. december 12.

adnak a novemberi jégzajlás okára, a hónap középhőmérséklete mintegy 4,7°C-al maradt el a sokéves átlagtól. A fagyási hőmérséklet és időtartam kialakulását segítette, hogy a december is rendkívül hideg volt. Az első téli hónap átlaga 6,9 °C-al volt alacsonyabb, mint egy átlagos december középhőmérséklete. Januárban sem enyhült a hideg, a jég úgy megvastagodott, hogy 20 mázsás, esetenként ennél is nehezebb szekerek közlekedhettek a jégen minden veszély nélkül.⁵⁹ A nagy hidegben a dunai hajómalmok és a gyümölcsfák is súlyos fagykárokat szenvedtek Pest megyében. Krenn György budai polgár naplójában beszámolt arról, hogy február 9-én 24 ½ akó borával biztonsággal átkelt a Duna jegén⁶⁰ A budai Csillagdában folyó észlelések szerint a hideg a decemberihez hasonló volt januárban is (-6 °C), februárban azonban valamelyest mérséklődött (-3,8 °C). A március elején beállt enyhülés ellenére a Duna megvastagodott jege kitarzott Pest-Budánál, s 3-án még a kocsis forgalom is zavartalan volt rajta.⁶¹ Pozsonynál március 5-én ment el a Duna jege nagy áradástól kísérve, a megáradt folyón sodródó jégtáblák jelentős károkat okoztak.⁶² Pestnél azonban ezen a napon még állt a jég és folyt a gyalogosforgalom is.⁶³ A Duna jege Pest-Budánál csak március 19-én vonult el, 99 nap szakadatlan befagyás után.⁶⁴ Pozsonynál április 8-án adták át a forgalomnak a hajóhidat, Pest-Budánál pedig valamikor csak ezt követően.⁶⁵ A március is a szokottnál hidegebb volt (-2,7 °C-os az eltérés a sokéves átlagtól), de a hónap hőmérsékletjárása nem tekinthető rendkívülinek.

1836 (66) december 18-án délután Pozsonynál beállt a Duna,⁶⁶ december 22-én pedig Pest-Budánál is általfagyott a folyó.⁶⁷ Január elején a növekvő hidegben megerősödött a jég Pest-Budánál és Pozsonynál is, ráadásul Pozsonynál a megszokottnál 700 lépéssel délebbre került a kocsíút, amire emberemlékezet óta nem volt példa.⁶⁸ Januárban néhány alkalommal átmeneti enyhülés gyengítette a jeget a Dunán, de az végül kitarzott február közepéig, illetve végéig.⁶⁹ A Duna jege Pozsonynál február 12-én, Pest-Budánál pedig február 26-án ment el.⁷⁰ A pest-budai hajóhidat március 5-én állították be,⁷¹ Pozsonynál azonban, a Duna magas vízállása miatt csak március 19-én tudták beállítani a hajóhidat.⁷² A budai műszeres észlelések szerint a télies időjárás már 1835 novemberében elkezdődött, a hónap 5 °C-al hidegebb volt, mint a sokéves átlag. A hideg idő kitarzott decemberben (-4,5 °C) és januárban (-2,5 °C) is. A február azonban már átlagos hőmérsékletű volt, a március pedig kifejezetten enyhe (+4,2 °C).

1838 (67) decemberében áradt, és a hónap vége felé zajlott is a Duna, de nem fagyott be.⁷³

⁵⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. január 9.

⁶⁰ KRENN GYÖRGY naplója. Kivonatolva közli: RÉTHLY ANTAL: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*. I. Budapest, 1998, Országos Meteorológiai Szolgálat.

⁶¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. március 3.

⁶² *Pressburger Zeitung* 1830. március 6.

⁶³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. március 6.

⁶⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. március 20.

⁶⁵ *Pressburger Zeitung* 1830. április

⁶⁶ *Pressburger Zeitung* 1835. december 18.

⁶⁷ Ismeretlen bejegyzés egy német naptárban. HOLOVICS FLÓRIÁN levéltáros közlése nyomán megjelent: RÉTHLY ANTAL: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*. I. Budapest, 1998, Országos Meteorológiai Szolgálat.

⁶⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. január 6; *Pressburger Zeitung*, 1836. december 8.

⁶⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. február 17. és 20.

⁷⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. február 20.; *Pressburger Zeitung* 1836. március 8.

⁷¹ *Pressburger Zeitung* 1836. március 9.

⁷² *Pressburger Zeitung* 1836. március 18.

⁷³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. január 10.

Pest-Budánál január 5-én állott át a folyó, Pozsonynál pedig 10-én.⁷⁴ Januárban rengeteg hó esett, ami nagyban nehezítette a folyón való átjárást. Ennyi hó legutóbb 1812-ben hullott.⁷⁵ A jég azonban igen vastagra hízott a nagy hidegben, s a legnehezebb fuvarok is biztonsággal átkelhetnek a jéghídon.⁷⁶ Március 7-én a Duna jege elment Pozsonynál, de nem keltett árvizet,⁷⁷ néhány nappal később, március 13-án elindult a jég a Dunán Pest-Budánál is, de levonuló jég megakadt, és Pest-Buda történetének legpusztítóbb árvízét idézte elő.⁷⁸ December 14-én szedték ki a hajóhidat Pest-Budánál, s március 30-án rakták vissza, 104 napig volt kiszedve a híd.⁷⁹ 1838 telén a kemény hideg decemberben jelentkezett (-3,5 °C), a január elképesztően hideg volt (-6 °C), s még februárban is igen hideg volt az idő (-4,6 °C), a március hőmérsékleti közepe pedig már alig maradt el a sokéves átlagtól, ami elegendő volt a nagy tömegű hó olvadásához, de nem sietette kellő mértékben a jégtömeg olvadását, ezzel előidézve a 19. század legpusztítóbb jegesárját.

1841. (75) december 2-án elkezdődött a Duna zajlása Pest-Budánál, a hajóhid gyalogjáróját 2-án, az egész hidat 4-én szerelték ki.⁸⁰ December 17-én a zajló Duna beállott, s a jéghíd megmaradt egészen 1841. március 2-ig.⁸¹ Pozsonynál egy nappal később, december 18-án fagyott be a Duna.⁸² A budai műszeres észlelések szerint a december egészen elképesztően hideg volt, a hónap hőmérsékleti átlaga 9,7 °C-al maradt el a 20. századi referencia időszak közepétől. A január már csak mérsékeltlen hideg (-0,6 °C), a február azonban újra nagyon hideg (-4,8 °C) volt.

Szélsőségesen hideg és enyhe telek a Duna mentén

Amennyiben befagyott a Duna Pest-Budánál, akkor átlagban 24 napig maradt meg a jég. A leghosszabb befagyások és a telek átlaghőmérséklete között elég világos és egyértelmű a kapcsolat, talán csak az 1836-as esztendő tele lóg ki némileg a sorból. Hasonló a helyzet a befagyások időtartama és a téli félév átlaga között. 1830-ban nemcsak a Duna jéghídja maradt meg rendkívül hosszú ideig, de a példátlan módon a téli félév átlaghőmérséklete is a fagyponthoz alulzuhant. 1901 és 1960 között a téli félév átlaghőmérséklete 4 °C volt Budapestnél. A -4,3 °C negatív anomália még akkor is megdöbbentően nagy, ha tekintetbe vesszük, hogy a 19. század első felének hőmérői megbízhatóságukat tekintve valamelyest elmaradtak a modern műszerek mögött.

		A befagyás tartama	A téli középhőmérséklet (0,6 °C)	A téli félév középhőmérséklete (4 °C)
1.	1830	99 nap	-4,9 °C	-0,3 °C
2.	1841	75 nap	-4,4 °C	1,1 °C
3.	1784	74 nap	-3,2 °C	1,8 °C
4.	1775, 1799 és 1813	70 nap	n., -4,3 °C és -2,9 °C	n., 1 °C és 2,4 °C
5.	1838	67 nap	-4,1 °C	1,3 °C
6.	1836	66 nap	-1,7 °C	2,5 °C

5. táblázat A leghosszabb Duna befagyások 1767 és 1849 között, valamint az ezekhez rendelhető téli és téli félévi hőmérsékleti közepek (n. = nincs méréses adat)

⁷⁴ Hazai és Külföldi Tudósítások 1838. január 6.; Pressburger Zeitung. Január 16.

⁷⁵ Hazai és Külföldi Tudósítások 1838. január 17.

⁷⁶ Pressburger Zeitung 1838. január 19.

⁷⁷ Hazai és Külföldi Tudósítások 1838. március 14. és 17.

⁷⁸ Vereinigte Ofner und Pester Zeitung 1838. április 15.

⁷⁹ Hazai és Külföldi Tudósítások 1838. március 31.

⁸⁰ Hirnök 1840. december 10.

⁸¹ KRENN GYÖRGY naplója. Kivonatolva közli: RÉTHLY ANTAL: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*. I. Budapest, 1998, Országos Meteorológiai Szolgálat.

⁸² Hirnök 1840. december 21.

Áttekintve a Duna befagyásait a 18. század utolsó harmadában és a 19. század első felében, hozzávetőlegesen meghatározható, milyen téli hőmérsékletjárás, illetve átlaghőmérséklet mellett valószínűsíthető, hogy befagyott a Duna Pest-Budánál, akkor is, ha történeti híradás nem áll erről rendelkezésünkre. Ami a hőmérsékletjárást illeti, az első feltétel, hogy legalább két téli hónap átlaghőmérsékletének mindenképpen elég alacsonynak kell lenni ahhoz, hogy megteremtődjenek a fagyási időtartam és fagyási hőmérséklet feltételei, s ezt követően a tartósan hideg idő pedig biztosítja a jég hízájának időjárási feltételeit. A Duna biztos befagyásához ugyancsak feltétlenül szükséges, hogy a tél szigorúan hideg legyen. Lászlóffy Woldemár meghatározása szerint a jég keletkezéséhez 3 °C-os téli közép szükséges, a befagyáshoz pedig legalább 1,1 °C, illetve annál hidegebb téli átlaghőmérséklet szükséges. Tekintettel arra, hogy részint a műszeres mérések nem standardizált idősoraival dolgozunk, részint pedig hőmérsékleti indexekre kell támaszkodnunk, a Duna befagyás küszöbét tekintve szigorúbb kritériumokat kell támasztanunk.⁸³ A műszeres mérések esetén -1 °C-os, az index értékek esetében pedig -1,5 az a téli hőmérsékleti átlag, amely esetében számolhatunk azzal, hogy a Duna befagyott Pest-Budánál, s általában véve több helyen is a magyarországi szakaszán.

A leíró történeti források szerint a Duna magyarországi szakaszán a következő teleken fagyott be a folyó: 1559, 1565, 1575, 1595, 1602, 1608, 1645, 1656, 1663, 1692, 1694, 1697, 1701, 1704, 1718, 1740, 1747, az ezt követő befagyások pedig a vizsgált időszak időhatárain belül mentek végbe. A budai műszeres idősornak egy olyan éve van, az 1785-ös esztendő, amelyről nincs befagyás adatunk Pest-Budára vonatkozó (csak Pozsonyból), ám tekintettel a -2 °C-os téli középértékre biztosak lehetünk abban, hogy a Duna ezen a télen is általfagyott.

A 16. század elejétől a 19. század derekáiig rendelkezünk levéltári forrásokra alapozott éghajlattörténeti rekonstrukcióval, amelynek téli idősorai támpontot adnak ahhoz, hogy mely teleken fagyhatott be valószínűsíthetően a Duna. A téli időjárás hidege és hosszúsága alapján a következő olyan évek telei hozhatók gyanúba, amelyekről egyébként nincs a birtokunkban befagyásról szóló tudósítás: 1567, 1601, 1641, 1652, 1684, 1685, 1709, 1725 és 1745.

A súlyozott indexekre alapozott éghajlattörténeti rekonstrukció hőmérsékleti idősora alapján néhány télről nagy valószínűséggel kijelenthető a kora újkor évszázadait illetően, hogy nem fagyott be a Duna a magyarországi szakaszán. Minden bizonnyal karakteresen enyhe telek voltak a következő esztendőkben: 1539, 1555, 1564, 1568, 1607, 1613, 1642, 1727 és 1764.

A telek hosszú távú éghajlatváltozási trendjei

Klímatörténeti áttekintésünk időhatárain belül a telek hosszabb távú éghajlati változásainak feltárását három úton végezhetjük el:

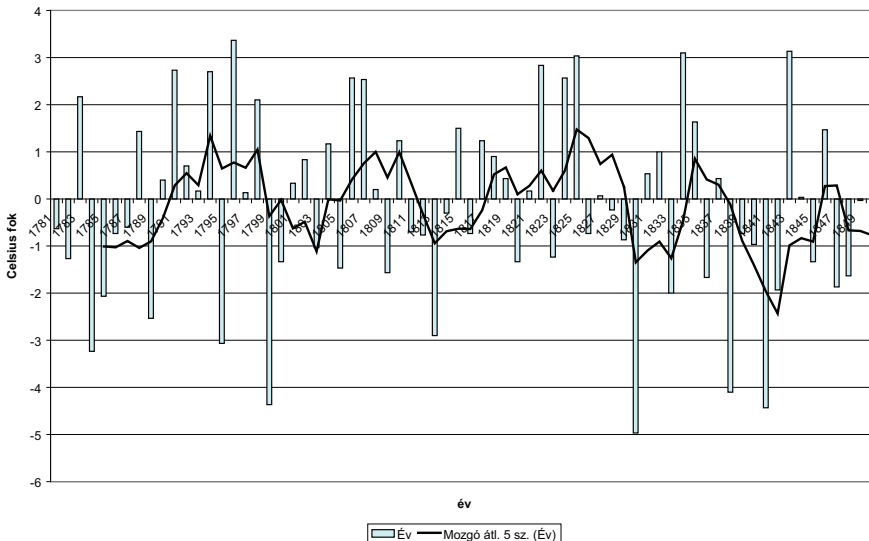
- ▶ A legegyszerűbb módszer a telek hőmérsékleti idősorainak vizsgálata, esetleg kiegészítve azt a téli félv év klímátörténeti elemzésével.
- ▶ A második elemzési lehetőség a tél „tágasságának”, a télies időjárás időbeni kiterjedésének vizsgálata, amire kiválóan alkalmasak a hajóhid adatok, hiszen az első jég megjelenése a Dunán tekinthető a tél szimbolikus kezdetének, a zajló jég elvonulása pedig a tél lezárultának.
- ▶ Végül nincs kétségünk, az igazi, a valóban kemény tél akkor kezdődött el a Kárpát-medencében, amikor a Duna befagyott, s akkor ért véget, amikor a jégvárak olvadásnak indult.

⁸³ Azokat a hőmérsékleti indexértékek használtam, amelyeket közel két évtizedes éghajlattörténeti kutatásaim eredményeként készítettem: RÁCZ LAJOS: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, 2001.

⁸⁴ RÉTHLY ANTAL: i. m. 1970.

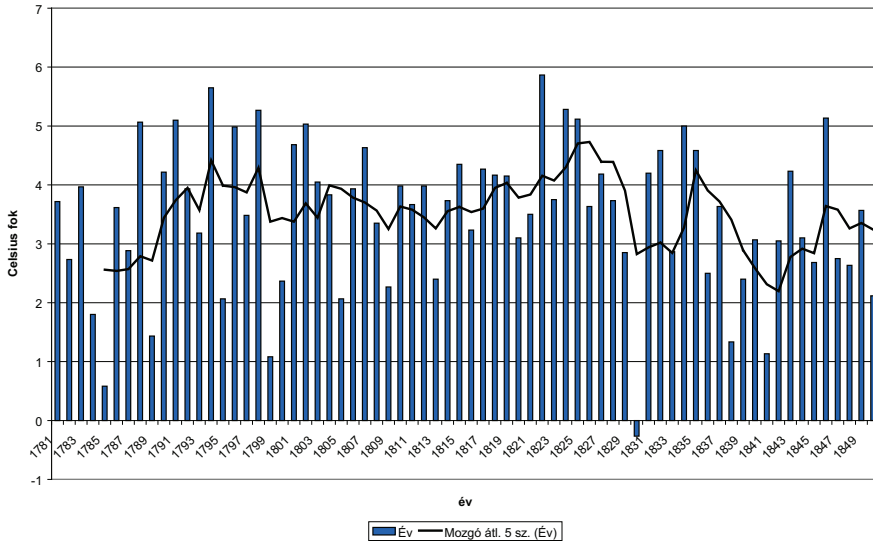
A téli félév átlaghőmérséklete 1767 és 1849 között $3,5\text{ }^{\circ}\text{C}$ volt, a telek átlaghőmérséklete pedig $-0,17\text{ }^{\circ}\text{C}$, mindkét érték alatta van a referencia időszaknak (1901–1960), amely a téli félév esetében $4\text{ }^{\circ}\text{C}$, a telek esetében pedig $0,6\text{ }^{\circ}\text{C}$. A hosszú távú hőmérsékleti deficit tehát a téli félév esetében fél fok, a teleknél pedig majdnem egy egész fok ($0,89\text{ }^{\circ}\text{C}$). Ezek még abban az esetben is figyelemreméltó eltérések, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a korai műszeres mérések adatait bizonyos fenntartással kell kezelnünk.

A telek átlaghőmérsékletének alakulását követve szembetűnő, hogy a budai idősor adatai alapján három, viszonylag enyhébb periódust lehet azonosítani. Az 1780-as évek telei még jobbra kemény hideggel teltek. Az első, s mind közül a legenyhébb a 18. század utolsó évtizedében mutatkozott, egy lényegesen gyengébb pozitív anomália a 19. század első évtizedének a második felében, végül az utolsó kevésbé hideg telek sorozata az 1810-es évek végétől az 1820-as évek derékáig tartott. Az 1830-as évek elején azonban elkezdődött egy erőteljes lehűlés, amely kitartott egészen az idősor végéig.

2. ábra A telek középhőmérsékletének alakulása 1780 és 1849 között a budai Csillagdában végzett észlelések alapján (éves adatok és 5 éves mozgó átlagértékek)

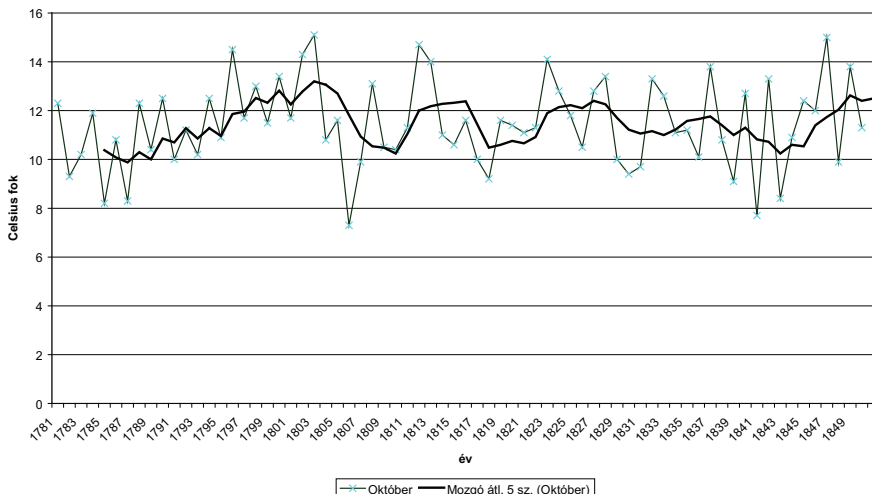
A téli félév hőmérsékleti trendje nagyjából megfelelt a téli idősor által mutatott képnek, két említésre méltó különbséggel. Az 1820-as évek első felének hőmérsékleti maximuma a legerősebb, az 1810-es években pedig egyáltalán nem érzékelhető enyhülés a téli félév hőmérsékleti idősorában.

3. ábra A téli félév középhőmérsékletének alakulása 1780 és 1849 között a budai Csillagdában végzett észlelések alapján (éves adatok és 5 éves mozgó átlagértékek)

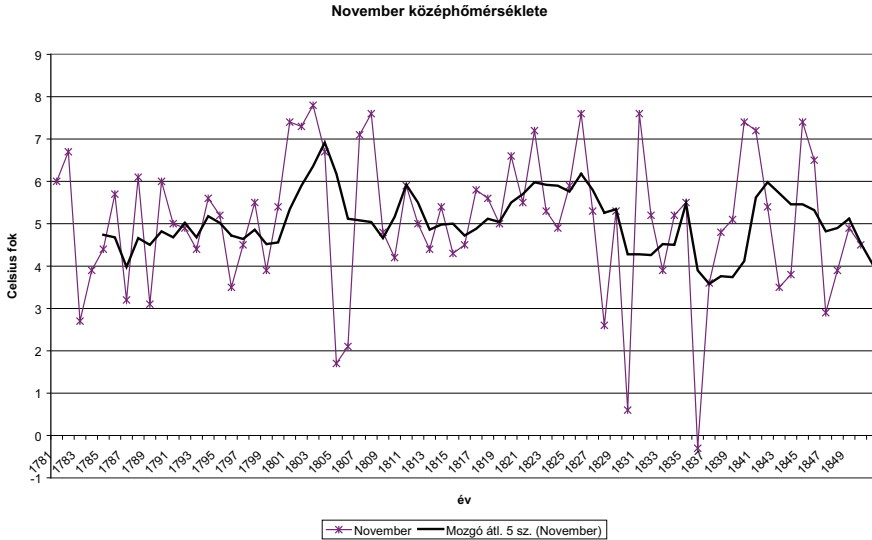
A téli félév hónapjainak hőmérsékleti idősorait vizsgálva szembevetendő, hogy a téli félév, illetve a telek hidegebbé válásának a trendje a január hőmérsékletjárásában mutatkozik meg a legszembetűnőbb módon, s az október tekinthető a legkevésbé trend követőnek, hiszen a 18. század végének enyhébb teleit leszámítva nem azonosíthatóak karakteres trendek az októberi idősor alapján. Hasonló eredményt mutat a hónapok idősorainak korrelációs vizsgálata is. Az októberi idősornak nincs szignifikáns kapcsolata a téli félév egyetlen más hónapjával sem. A novembernek egyedül a decemberi idősossal van erős kapcsolata. A december rendkívül erősen

Október középhőmérséklete

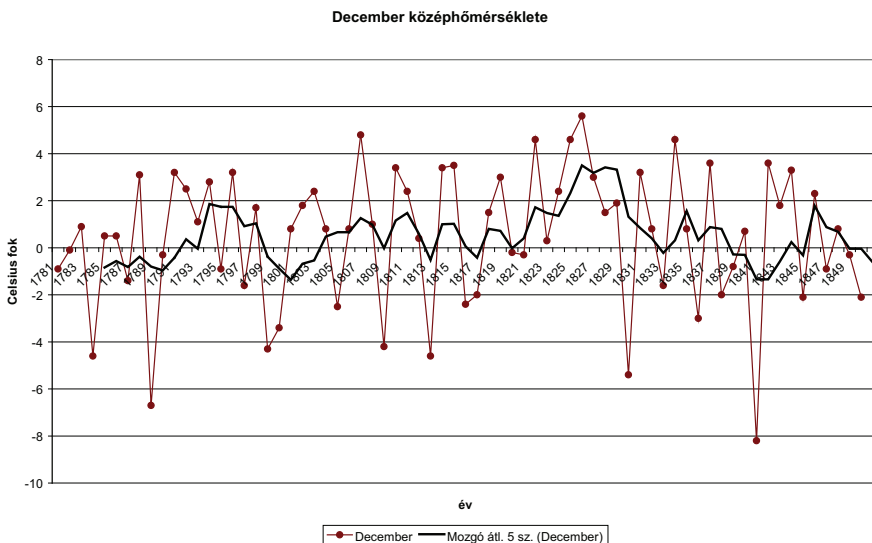

4. ábra Október hónap középhőmérsékletének alakulása 1780 és 1849 között a budai Csillagdában végzett észlelések alapján (éves adatok és 5 éves mozgó átlagértékek)

kapcsolódik a januárhoz és a novemberhez. A január hőmérsékletjárásának nagyon erős kapcsolata van a decemberrel, s valamelyest kevésbé erős a februárral. A február erős kapcsolatokkal rendelkezik a január és a március irányába. A március pedig érdekes módon a februárhoz és a decemberhez áll a legközelebb. Mindezek alapján úgy tűnik, a tél igazi „magja” a vizsgált időszakban a december és a január volt, amelynek időjárása a leginkább meghatározta a telek karakterét. Ugyanakkor a márciusi idősor fontos sajátossága, hogy a 19. század első évtizedében van egy jelentős minimum, majd ezt követően az 1810-es években kezdődő viszonylagos enyhülés kitarított egészen az 1830-as évek végéig.

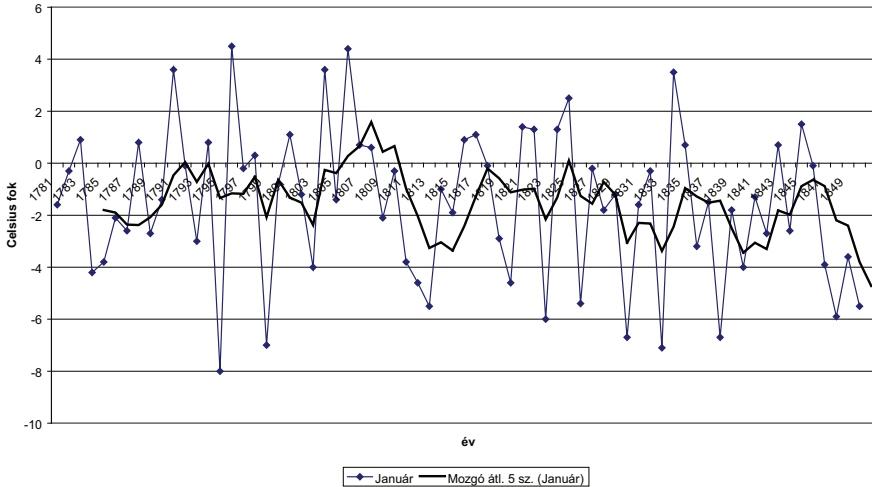

5. ábra November hónap középhőmérsékletének alakulása 1780 és 1849 között a budai Csillagdában végzett észlelések alapján (éves adatok és 5 éves mozgó átlagértékek)

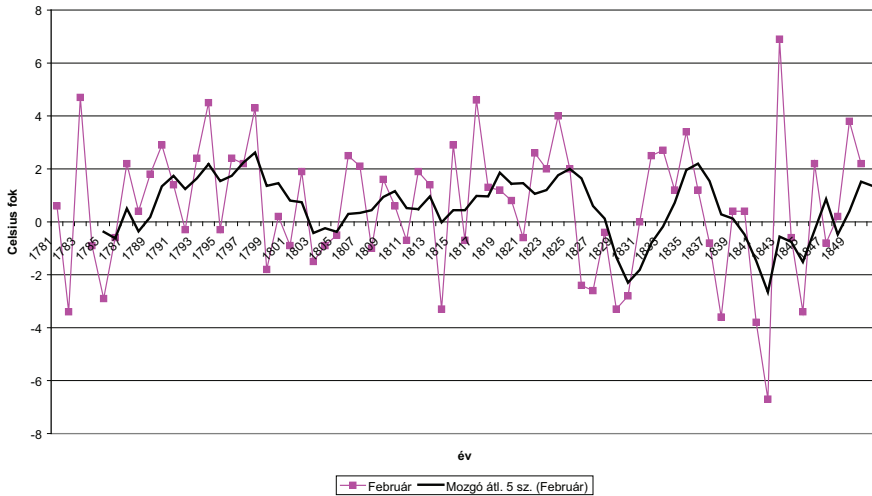
6. ábra December hónap középhőmérsékletének alakulása 1780 és 1849 között a budai Csillagdában végzett észlelések alapján (éves adatok és 5 éves mozgó átlagértékek)

Január középhőmérséklete

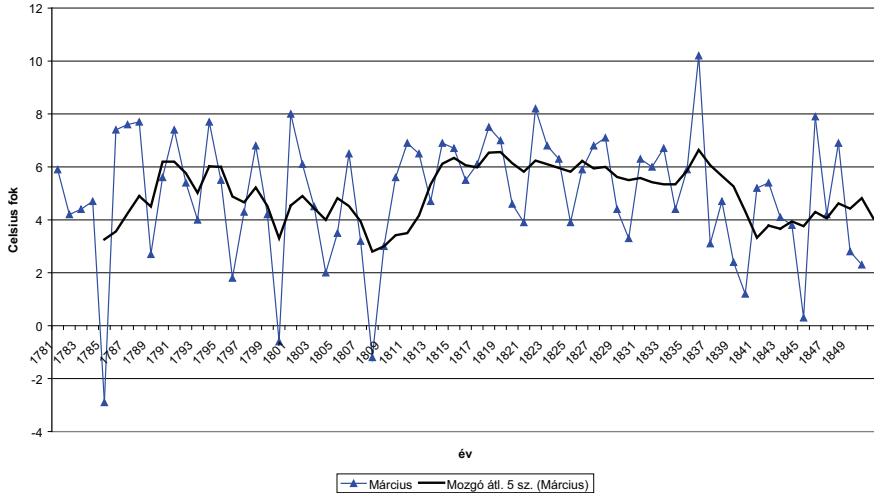
7. ábra Január hónap középhőmérsékletének alakulása 1780 és 1849 között a budai Csillagdában végzett észlelések alapján (éves adatok és 5 éves mozgó átlagértékek)

Február középhőmérséklete

8. ábra Február hónap középhőmérsékletének alakulása 1780 és 1849 között a budai Csillagdában végzett észlelések alapján (éves adatok és 5 éves mozgó átlagértékek)

Március középhőmérséklete

9. ábra Március hónap középhőmérsékletének alakulása 1780 és 1849 között a budai Csillagdában végzett észlelések alapján (éves adatok és 5 éves mozgó átlagértékek)

	január	február	március	október	november	december
január	1	0,256945	0,006976	-0,11137	0,177141	0,379141
február	0,256945	1	0,216477	0,039623	-0,15089	0,115818
március	0,006976	0,216477	1	-0,03403	-0,06977	0,231557
október	-0,11137	0,039623	-0,03403	1	0,163891	0,133691
november	0,177141	-0,15089	-0,06977	0,163891	1	0,323143
december	0,379141	0,115818	0,231557	0,133691	0,323143	1

6. táblázat Korrelációs kapcsolatok a téli félév hónapjai között

A külső tél: a télies időjárás időtartama 1767 és 1849 között

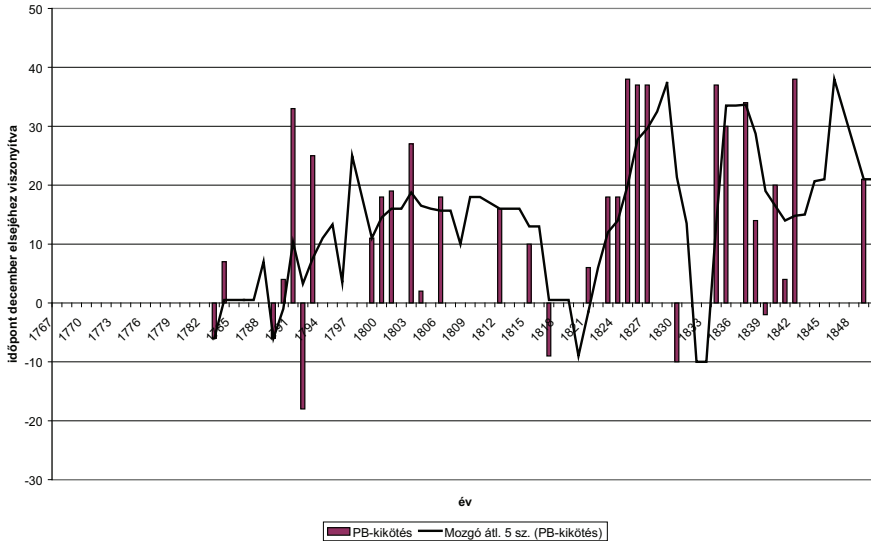
A pest-budai hajóhíd szétszerelésének átlagos időpontja december 15. volt, a pozsonyi hidakat néhány nappal később, december 21-én vagy 22-én akasztották ki. Pest-Budánál ugyanakkor számos alkalommal volt arra is példa, hogy a hajóhíd lebontására már novemberben sor került: 1783, 1789, 1792, 1817, 1830 és 1839. Ilyen korai híd bontás Pozsonyban mindössze három alkalommal fordult elő: 1789, 1816 és 1828.

A hidak szétszerelésének időpontjait vizsgálva szembevetendő, hogy az 1770-es évek derekától kezdődően egyre korábban fordult hidegre az időjárás december elején, s ennek következtében gyakran megjelent a Dunán a zajló jég, lehetetlenné téve a hidak használatát. Ez a kora téli lehülési hullám 1789-ben, illetve 1792-ben tetőzött, amikor Pest-Budán már november 24-én (Pozsonyban pedig november 29-én), majd november 12-én szétszedték a hajóhidat.

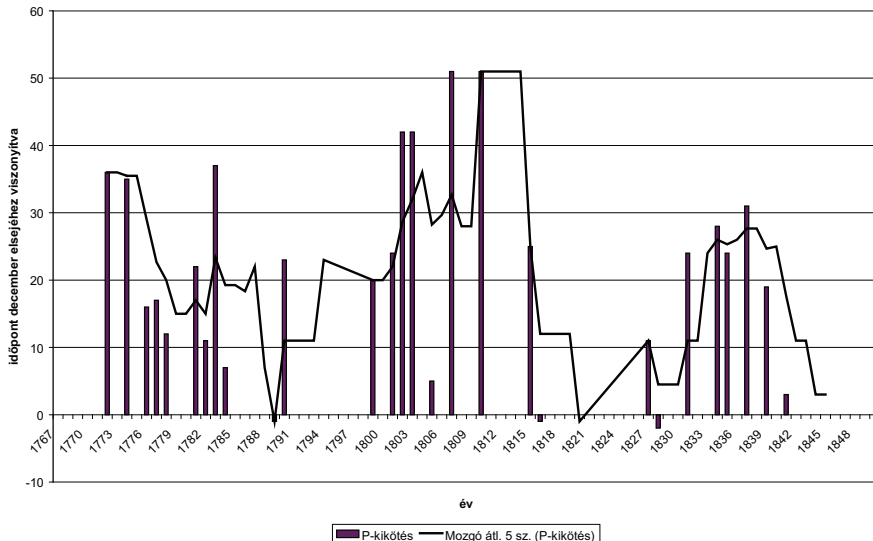
Az 1790-es évek derekától egyre későbbi időpontban kellett csak kimozdítani a hajóhidat, mígnem az 1810-es évek derekáig általánossá vált a december közepi időpont. Pozsonyban még enyhébb kora téllal számolhatunk a századfordulótól egészen az 1810-es évek derekáig. Voltak olyan esztendők is, amelyekben a hajóhíd, illetve a repülőhíd még januárban is szolgálatban állt Pozsonyban: 1802, 1803, 1807 és 1810.

Az 1810-es évek második felétől az 1820-as évek derekáig átmeneti lehülés ment végbe a kora téli időjárásban. 1815-ben már november 30-án kiszereztek a hajóhidat Pozsonynál, Pestnél 1817-ben már november 21-én sor került erre. Az utolsó karakteresen hideg késő ősz-kora tél az 1829 végén volt, amikor már november 20-án kiemelték a pesti hajóhidat.

A kora téli időjárás enyhülése Pest-Buda térségében már az 1820-as évek derekától kimutatható, a pozsonyi adatok azonban csak az 1830-as évek elejétől mutatnak enyhülést. A 1840-es évek adatai a hosszú távú átlagértékek körül szóródnak Pest-Buda és Pozsony esetében egyaránt.

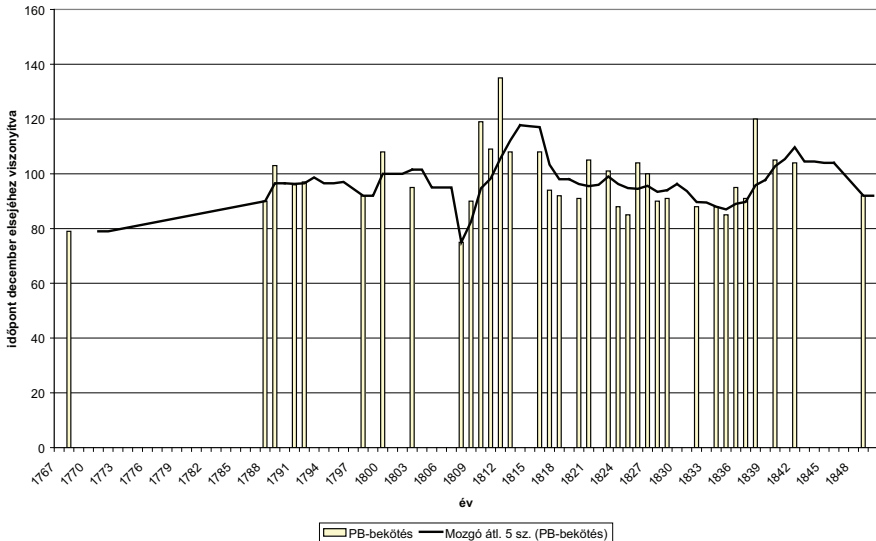
10. ábra A hajóhid kiemelésének időpontja Pest-Budánál 1769 és 1849 között (éves adatok és öt éves mozgó átlag)

11. ábra A hajóhid kiemelésének időpontja Pozsonynál 1769 és 1849 között (éves adatok és öt éves mozgó átlag)

Érdekes módon a hidak beszerelése, vagyis a Duna teljes kitisztulása tekintetében még kevesebb az időbeni különbség Pest-Buda és Pozsony között, mint volt a tél kezdetet jelző hidak kiszerezése esetében. Erre a műveletre Pozsonynál a statisztikai átlagot tekintve jobbra március 5. táján, Pest-Budánál pedig március 7-én vagy 8-án került sor.

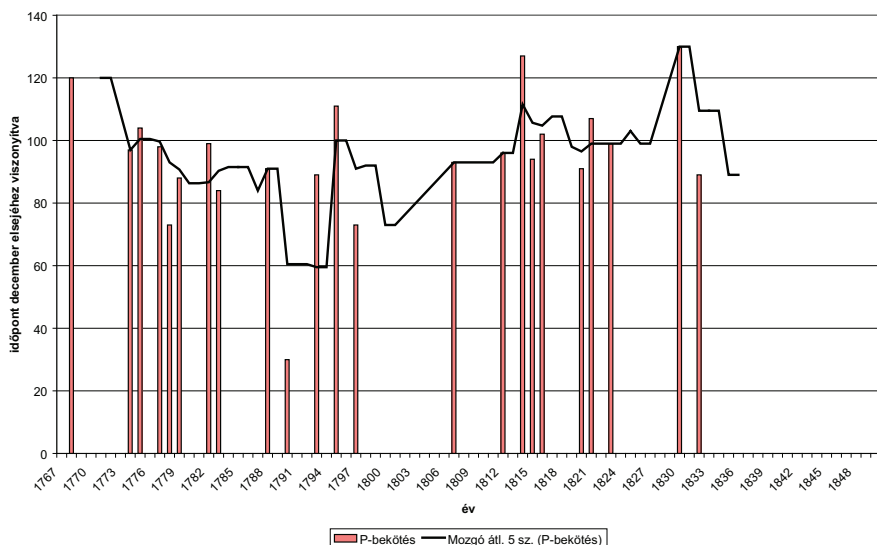
A pest-budai és a pozsonyi idősor is igen nagy kiegyensúlyozottságot mutatott. A tendenciákat tekintve csak néhány kilengésről és mérsékelt ingadozásról tudunk beszámolni. Az egyetlen érdemi kilengés 1800-as évek elején történt, 1808-ban példátlan módon már február 13-án beakasztották a hajóhidat Pest-Budánál, ezt követően évről-évre később került erre sor, majd ennek a folyamatnak a végét az 1812-es esztendő jelentette, amikor csak április 15-én került sor a hajóhíd forgalomba állítására. Ezek az időpontok a teljes pest-budai idősor szélső értékei voltak. A február végi-március eleji dátumokat mutató idősorból igazán csak két szélsőérték lóg ki, a rendkívül hideg 1830-as telet követően csak április 9-én állították be a hajóhidat Pozsonynál, 1838-ban pedig, a pusztító jeges ár miatt csak március 30-án állították forgalomba a hajóhidat Pest és Buda között.

12. ábra A hajóhid behelyezésének időpontja Pest-Budánál 1769 és 1849 között (éves adatok és ötéves mozgó átlag)

Pest-Budánál átlagosan 77-78, Pozsonynál pedig 62 napig volt szolgálaton kívül a hajó-, illetve a repülőhíd a Duna két partja között az 1767 és 1849 közötti 82 esztendőben. Az éghajlatváltozási tendenciák nyomon követését hátráltatja, hogy az idősor nem teljes, s előfordul, hogy a híd kikötésének időpontjához nincs ugyanarról a térről bekötési adat és viszont.

Az idősor eleje, különösen Pest-Buda esetében eléggé hiányos, mindenesetre a pozsonyi adatok azt mutatják, hogy az 1770-es évek végéig a télies időjárás tartama az átlag közelében alakult. Az 1770-es és az 1780-as évek fordulóján volt azonban két szélsőségesen hosszú tél is Pozsonyban, 1777-ben 81, 1782-ben pedig 88 napig volt szolgálaton kívül a pozsonyi hajóhíd. Az 1780-as évek szórványos adatai is arra utalnak, hogy ebben az évtizedben jobbra hosszúak voltak a telek, így például 1789-ben 106-napig szabadságolva volt a híd Pest és Buda között. Az 1790-es évek számos anomáliája (Pest-Buda: 1791-63 nap, 1792-115 nap) nem formált ki semmilyen ka-

13. ábra A hajóhíd behelyezésének időpontja Pozsonynál 1769 és 1849 között (éves adatok és ötéves mozgó átlag)

rakteres trendet, ám a 19. század első évtizedében érezhetően rövidebbé váltak a telek. 1803-ban Pest-Budánál 68 napot, 1807-ben Pozsonynál mindössze 42 napot pihent a hajóhíd. Az 1810-es években azonban egyre hosszabbá váltak a telek, s hideg időjárási rezsim meghosszabbodásának főként a márciusok időjárása esett áldozatul. 1816-ban Pozsonyban, 1817-ben pedig Pest-Budán volt 103 napig kiakasztva a hajóhíd. Az 1820-as évek első felében is folytatódott a hosszú telek sorozata, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy ezekben az években ezért elsősorban a korán beköszöntő hideg volt a felelős. Az 1820-as évek második felében a telek érezhetően rövidebbé váltak (Pest-Buda: 1825-47 nap, 1826-67 nap, 1827-63 nap), s annak ellenére, hogy az 1830-as és az 1840-es években fordulóján volt három igen emlékezetes tél (1836, 1838 és 1841), általában véve a telek ezekben az évtizedekben sem voltak különösebb hosszúak.

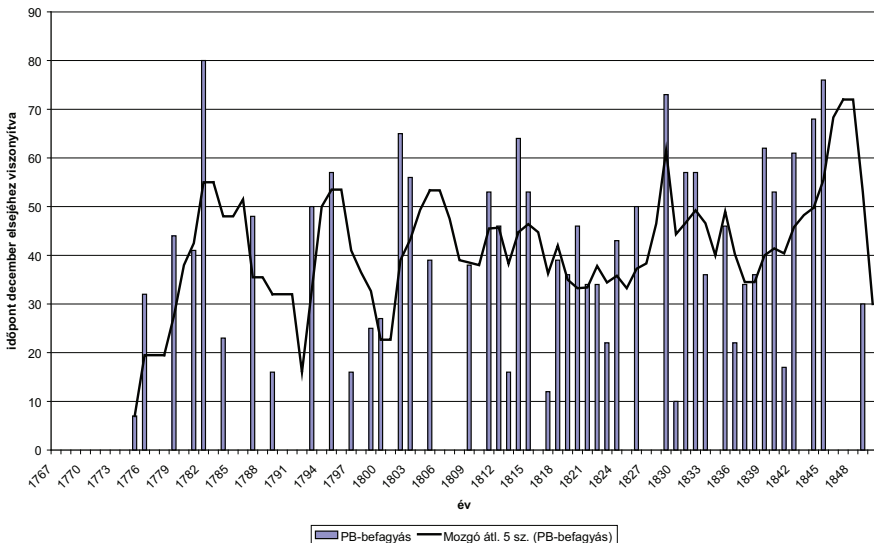
A belső tél: a Duna befagyása

A kemény tél egyértelmű jele a Duna beállása, illetve az, hogy meddig maradt a folyó általfagyva. A vizsgált időszakon belüli statisztikai átlagot tekintve legvalószínűbb, hogy a Duna Pest-Budánál január 10-én, Pozsonyban pedig egy nappal később fagyott be. A dunai hajóhíd kiemelése és a folyó befagyása között átlagban 22 nap telt el. A hosszú távú folyamatokat tekintve ez az átlag nagyjából megmaradt egészen az időszak végéig.

A 18. század utolsó harmadában az átlagotnál jobbára korábban fagyott be a Duna. 1774/75 telén már december 7-én befagyott a folyó, 1783/84 telén december 23-án, 1788/89 és 1796/97 telén pedig december 16-án általfagyott a Duna. Ezt a domináns trendet csak néhány kései befagyás ellenpontozott csak 1781/82 (február 18.), 1792/93 (január 19.) és 1794/95 (január 26.) telén. Meg kell ugyanakkor azt is említeni, hogy ezekben az évtizedekben 10 telén bizonyíthatóan nem fagyott be a Duna, de erről részletesebben majd a befagyások időtartamainál értekezünk.

A 19. század első évtizedében 6 alkalommal egyáltalán nem fagyott be a Duna, de befagyások között sem voltak koraiak, sőt 1801/2 telén csak február 3-án állt be a folyó Pest-Budánál. Az 1810-es évektől azonban érezhetően hidegebbre fordult az idő, ebben az évtizedben csak egyetlen olyan esztendő volt, amikor nem fagyott be a Duna (az előzőben hat). Ez az évtized tekinthető a kis jégkorszak utolsó hideg periódusát bevezető évtizednek, hiszen ezt követően a század derekáig mindössze hat alkalommal volt bizonyíthatóan jégmentes a Duna (1816, 1825, 1828, 1834, 1843 és 1846). A befagyások átlagos időpontja az 1810-es években január 9. volt, ami csupán egy nappal tért el a hosszú távú átlagtól. 1813-ban (december 16.) és 1817-ben (december 12.) igen korán, 1811-ben (január 22.), 1814-ben (február 2.) és 1815-ben (január 22.) viszonylag későn fagyott be a Duna Pest-Budánál.

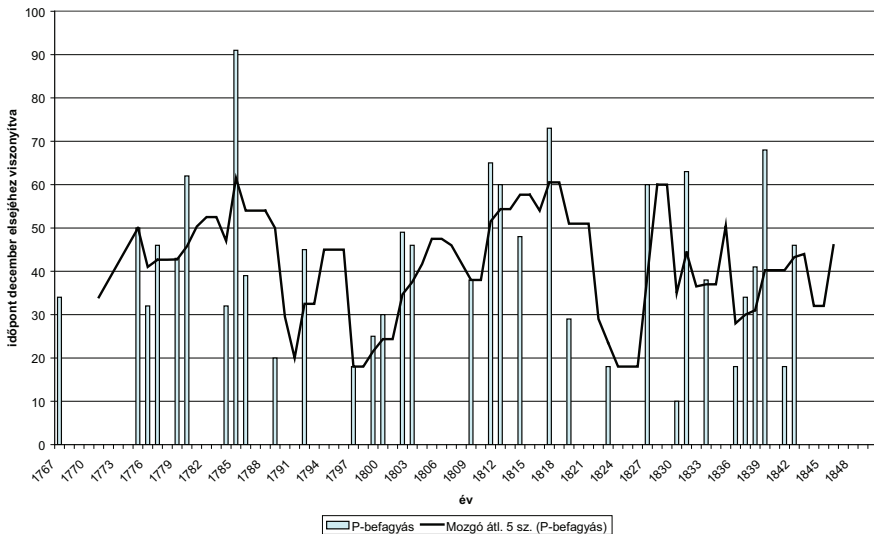
Az 1820-as évek derekától a Duna rendszeres befagyására átlagban 5 nappal később került sor, mint a teljes időszak átlagában. Az utolsó két és fél évtized átlagos befagyási időpontja január 15, a teljes időszak átlaga pedig január 10 volt. A „klímarendszer váltása” tehát valamikor 1820-as derekára datálható, az elmozdulás az 1810-es években még nem volt erőteljesen érezhető. Az 1820-as évek derekától egyértelműen a kései befagyási anomáliák kerültek túlsúlyba: 1829 – február 11, 1831 és 1832 – január 26, 1839 – január 31, 1842 – január 30, 1844 – február 6, 1845 – február 14. Volt azonban három nagyon korai befagyás is: 1830 – december 10, 1836 – december 22 és 1841 – december 17.

14. ábra A Duna befagyásának időpontja Pest-Budánál 1769 és 1849 között (éves adatok és öt éves mozgó átlag)

A Duna jége Pest-Budánál átlagban február 18-án indult el, Pozsonyban pedig általában egy-másfél nappal korábban. A Duna jegének olvadása és a hajóhíd beakasztása között átlagban 25 nap telt el, az időszakot tekintve két olyan időszak volt, amikor ez lényegesen csökkent. Egyrészt 1809-13 között, másrészt az 1820-as évek derekától az 1830-as évek végéig.

A 18. század utolsó harmadában a Duna olvadás időpontjai az átlag körül szóródtak, az időpontok eloszlása hozzávetőlegesen egy szinusz hullámot rajzolt ki. A szinusz hullám 1781 (február 2.) korai olvadásával kezdődött, majd az emelkedés 1782-ben (február 28.) és 1784-ben

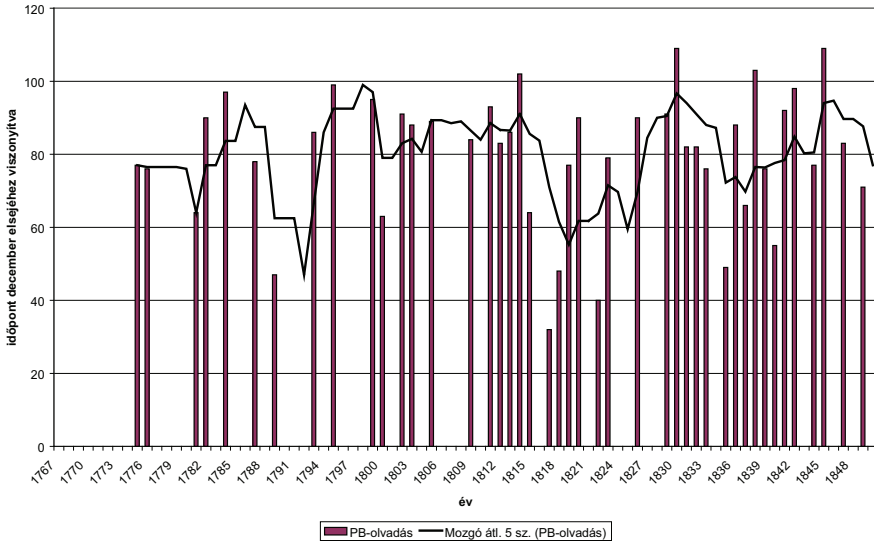
15. ábra A Duna befagyásának időpontja Pozsonynál 1769 és 1849 között (éves adatok és öt éves mozgó átlag)

(március 7.) tetőzött. 1789-ben (január 16.) újra nagyon hamar jött az olvadás, de ha eltekintünk a nagyszámú évtől, amikor egyáltalán nem fagyott be a folyó, ha befagyott a Duna a 18. század utolsó évtizedében, akkor későn olvadt el a jég (1795-március 9, 1799-március 5).

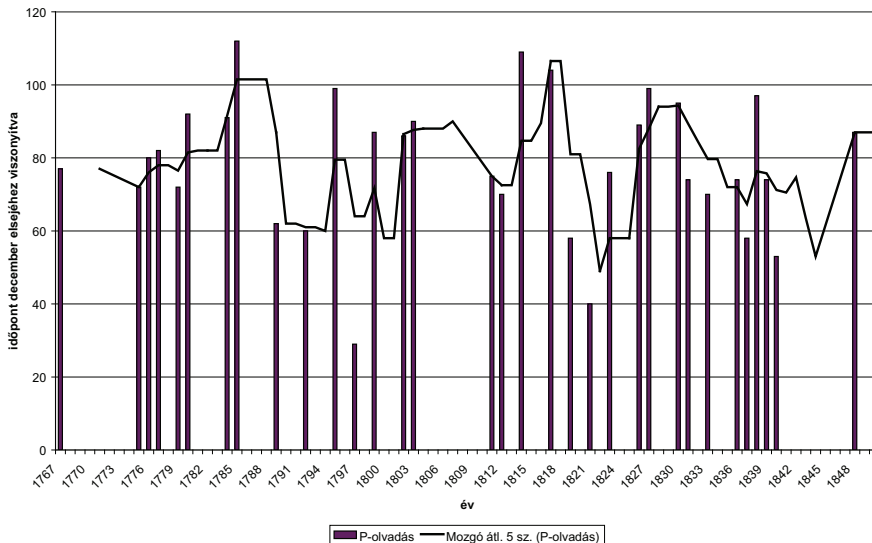
A 19. század első másfél évtizedében csak az évek nagyjából felében fagyott be a Duna, de ha igen, akkor nagyrészt február végéig megmaradt a jég a Dunán. Az 1810-es évek elejétől újraindult az olvadás időpontjainak hullámzása, s némi képzelőerővel 2 szinuszos hullámot lehet elkülöníteni 1811 és 1849 között. Az első hullám az 1810-es évek elejének kései olvadásával kezdődött (1811-március 3, 1814-március 12), majd az fél-hullám alját négy szokatlanul korai olvadás jelentette (1815-ben február 2., 1817-ben január 1-én, 1818-ban január 17., 1822-ben január 9.). Az újabb csúcs az 1820-as évek második felében mutatkozott meg, amikor három évben is csak későn olvadt el a Duna jége (1826-ban február 28-án, 1829-ben március 1-én, 1830-ban március 19-én). Az 1830-as és 40-es évek hullámának amplitúdói már jóval szerényebbek voltak, három anomália érdemel csak külön említést, 1835-ben már január 18-án elolvadt a Duna jége Pest-Budánál, 1838-ban pedig március 13-ig, 1845-ben pedig március 19-ig.

A Duna 1767 és 1849 között Pest-Budánál átlagban 25 napig volt befagyva, Pozsonynál pedig 21 napig. Ha kiemeljük az átlagszámításból azokat az éveket, amikor jégmentes volt a Duna, s csak azokkal az évekkel számolunk, amikor a folyó általfagyott, akkor ezek az átlagértékek 38, illetve 37 napra módosulnak.

A 18. század utolsó harmadából 20 tél Duna befagyásáról vagy éppen annak elmaradásáról van adatunk, s ebből a dokumentált 20 esztendőből 9-ben nem fagyott be a Duna, különösen szembetűnő volt az 1790-es évek teleinek enyhesége: 1772, 1778, 1783, 1788, 1790, 1791, 1794, 1796, 1796, 1798. Igazából csak három hosszú befagyásos térről van adatunk ezekből az évtizedekből: 1775-ben 70 nap, 1784-ben 74 nap és 1799-ben 70 nap. A 19. század első évtizedében folytatódott enyhe telek időszaka, ebben a dekádban 6 télen egyáltalán nem fagyott be a Duna, s amikor igen, akkor sem különösebben hosszú ideig. Nem véletlen, hogy az 1740-es évek óta először jelentek meg tömegesen a sáskák Magyarországon 1780-ban és 1781-ben, de legfőképpen 1782-ben. Majd a 18. század végén 1797-ben és 1798-ban volt sáskajárás.⁸⁴ A magyarországi

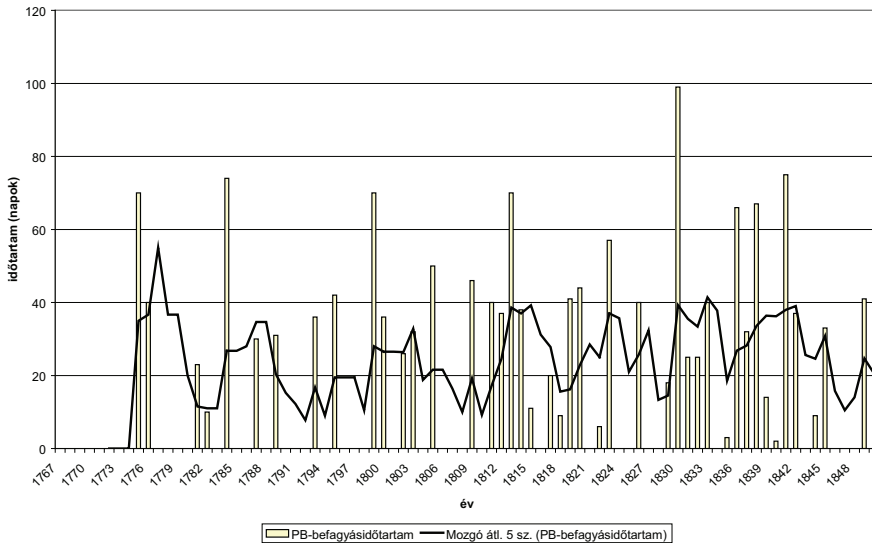
16. ábra: A dunai jég megindulásának időpontja Pest-Budánál 1769 és 1849 között (éves adatok és öt éves mozgó átlag)

17. ábra: A dunai jég megindulásának időpontja Pozsonynál 1769 és 1849 között (éves adatok és öt éves mozgó átlag).

sáskajárások akkor voltak valóban pusztítóak, ha a megelőző tél nem volt túl hideg, és a sáskák áttelehettek az ország déli területein. A 19. század első feléből csak az 1828-as esztendőből van adatunk erről a természeti csapásról.

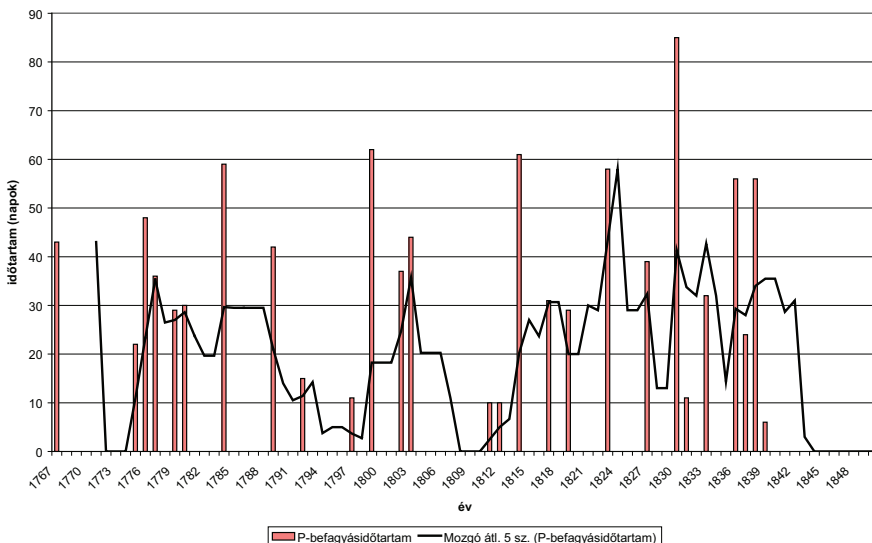
Az 1810-es években már érezhetően hidegebbre fordult a telek időjárása, a század derekáig mindössze hat olyan télről van adatunk, amelyben biztosan nem fagyott be a Duna (1816, 1825, 1828, 1834, 1843 és 1846), ugyanannyiról, mint korábban egyetlen évtized alatt. Az 1810-es évek első hosszú befagyása 1813-ban történt, amikor Pest-Budánál 70 napig volt befagyva a Duna.

18. ábra A befagyás időtartama a Dunán Pest-Budánál 1769 és 1849 között (éves adatok és ötéves mozgó átlag)

Emlékezetes még az 1823-as tél is (57 nap), de az igazán hosszú befagyásra az 1830-as években, illetve a negyvenes évek elején került sor: 1830-ban 99 nap, 1836-ban pedig 66 nap.

A befagyások szempontjából a vizsgált időszaknak két jól körülhatárolható súlypontja van, az 1780-as évek derekától 19. század első évtizedének végéig a telek nem különösebben hidegek, s a Duna az évek valamivel több mint a felében nem fagyott be. A klímarezsim váltás az 1810-es években következett be, ritkává vált a befagyás elmaradása, s volt néhány igen kemény és hosszú tél is, amelyek közül minden szempontból kiemelkedett 1829/30 tele, amikor a Duna jéghídja 99 napig kitartott.

19. ábra A befagyás időtartama a Dunán Pozsonynál 1769 és 1849 között (éves adatok és ötéves mozgó átlag)

Következtetések

A következtetéseinket három csoportba rendeztük, így először a klímaváltozás folyamatát értelmeztük a Kárpát-medence belső övezetében, ezt követően az éghajlati rendszer módosulására vonatkozó eredményeinket összegeztük, végül pedig az éghajlati változások társadalmi következményeit próbáltuk körülhatárolni.

A 18. század utolsó és a 19. század első évtizedének telei szokatlanul enyhék voltak, ebben a bő két évtizedben 11 alkalommal biztosan nem fagyott be a Duna, s csak egyetlen igazán hosszú befagyásról van adatunk (1799-ben 70 nap). Az 1810-es évektől kezdődően viszont a jégmentes telek rendkívüli módon megritkultak, s szembetűnő módon egy új klímarezsim került uralomra. A két időszak között az 1810-es évtized tekinthető az átmenet időszakának.

Az éghajlati változás szempontjából három időszak különíthető el a vizsgált időszakban, a 18. század utolsó harmadában és a 19. század első felében zárult le a kis jégkorszak történetének utolsó enyhébb éghajlati korszaka (amely kiterjedt a 18. század nagyobb részére). Az átmeneti időszak az 1810-es évek voltak, a kis jégkorszak utolsó nagy lehülésének súlypontja a telek hőmérsékletjárását tekintve az 1820-as évek derekától az 1840-es évek közepéig tartó másfél évtizedre esett a Kárpát-medencében.

Ha ezúttal a telek időtartamát tekintjük, akkor nem az egész téli félévvel, hanem csak öt hónappal kell számolnunk novembertől márciusig. Amennyiben a tél „kemény magját” keressük, akkor az két hónapra koncentrálódott, decemberre és januárra. Különös módon a kis jégkorszak utolsó karakteres időszaka során, az 1820-as és az 1830-as évek derekáig főképpen a december, de bizonyos mértékig a márciusok átlaghőmérséklete is megemelkedett némiképpen. Ezzel szemben a januárok és a februárok karakteresen hidegebbé váltak. Vagyis növekedett a kontraszt a téli félév belső és külső hónapjai között. Ugyanakkor az 1830-as évek derekától a hideg téli időjárás minden téli hónap esetében erősödött, azaz megtörtént az új klímarezsim áttörése.

A téli befagyás gyakoribbá válásának a helyi társadalom szempontjából egyaránt voltak kedvező és kedvezőtlen következményei. A Duna befagyása lehetővé tette a téli közlekedést a folyó jéghídján, ami ugyanakkor nem mindig volt biztonságos, ráadásul a folyó befagyását gyakran erőteljes jeges ár követte, amely tekintettel Pest-Buda fekvésére és a Duna mederszerkezetére soha nem volt veszélytelen. Buda és főképpen Pest népességnövekedése következtében a főváros kinötte az ideiglenes hidak átbotcsátó kapacitását, s a kedvezőtlen mederviszonyok is egyre több lakos életére jelentettek potenciális fenyegetést. Erre a helyzetre a kortársak általános vélekedése szerint paradigmaticus változások jelentettek megoldást. A gazdasági tevékenység intenzívebbé válása és a népességszám növekedése egyaránt kikényszerítette a Dunán való átkelés kérdésének megnyugtató megoldását, ami nem lehetett más, mint az ország első kőhidjának megépítése. A Lánchidat 1849 őszén adták át a forgalomnak, az 1860-es években pedig megkezdődtek az átfogó szabályozási munkálatok is folyó magyarországi szakaszán. Az új paradigma ugyanakkor nem jelentette a természeti környezettől való függés megszüntetését, sokkal inkább a kölcsönhatásoknak egy új rendszere formálódott ki. *

LAJOS, RÁCZ

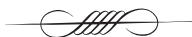
*The pontoon bridge of Pest-Buda as an indicator and victim of climate changes (1767–1849)***Abstract**

The pontoon bridge connecting Pest and Buda were put into traffic in 1767, and definitively made his usage unnecessary following the construction of the Chain Bridge in 1849 only. The pontoon bridge was rebuilt many times in the course of his 82 years long history, but may not have been despite all developments to eliminate the most important deficiency of the bridge, that in the winter months, it was not possible to be use because of the ongoing ice. The history of the usage of the bridge relatively well documented, the contemporary newspapers has news about the events being attached to the usage of the pontoon bridge regularly. The taking apart of the pontoon bridge was attached to onset of the lasting cold weather, and appearance of ice. Onto replacement of the bridge may have been found then only though, if the Danube became ice-free permanently. We may receive an accurate picture based on informations being attached to the passive period of the pontoon bridge on a manner such from the duration of the cold winter weather and his rigorousness in the country's middle zone. Drawing from George Orwell wording the duration of the winter cold weather, that framed the decomposition and rebuilding of the pontoon bridge we called as an "outer winter", while the duration of Danube freezing up, the big cold period as an "inner winter". We made use the news concerning the pontoon bridge of Pozsony (Bratislava, Pressburg), the two time series beside the data of the pontoon bridge of Pest-Buda several cases complemented each other. The winters of the last decade of the 18th and first decade of the 19th century were mild unusually, the Danube did not freeze up certainly with 11 occasions in two decades. But since the 1810s the ice-free winters on an extraordinary manner became rare, and a new climate regime got to rule on a visible manner. The transitional period were the 1810s, the centre of gravity of last big cooling of the little ice age considering the temperature of winters started from the waist of the 1820s and closed on the middle of the 1840s in the Carpathian Basin. The freezing up turning into frequenter one had favourable and adverse consequences from the viewpoint of the local society. Danube freezing up made the winter traffic possible on the ice bridge of the river, which was not safe always at the same time, vigorous ice-flood followed the river freezing up often moreover, that in consideration of the location of Pest-Buda and onto the bed construction of Danube was never harmless.

SZAKÁL VERONIKA

„Az éghajlat hatalma nagyobb minden más hatalomnál”

Klímaváltozások Magyarországon az 1810-es években

A felvilágosodás korának egyik legnagyobb gondolkodójától, Montesquieu-től származik a cikk címeként szolgáló idézet.¹ A természeti környezet jelentőségének felismerése tehát nem újkeletű a tudományos gondolkodásban. Annak a feltételezése azonban csak a 20. század eredménye, hogy az éghajlat jelentősen és számos alkalommal megváltozott a történelmi korokban. A század közepétől egyre jelentősebbé vált a történelmi éghajlattan, különösen az Annales-iskola képviselői között. Emmanuel Le Roy Ladurie, francia történész elsőként kezdte vizsgálni a szüreti adatokat, majd nem sokkal később megírta klímátörténelmi munkáját.² Ezután egyre többen foglalkoztak egy adott ország éghajlati változásaival, többek között Hubert H. Lamb (Anglia), Christian Pfister (Svájc), Rüdiger Glaser (Németország) és Rudolf Brazdil (Csehország). A klímátörténelmi kutatás számos éghajlati változást mutatott ki a középkor és az újkor idején. Általánosan elfogadott a szakirodalomban a 9. századtól a 13. század végéig tartó középkori optimum éghajlat, amelyet újabban egyszerűen csak középkori meleg időszakként (medieval warm epoch) emlegetnek. Hubert H. Lamb (1913–1997) angol éghajlatkutató alkotta meg ezt a kifejezést, amelyhez az adatok a történelmi dokumentumok vizsgálatából, a meteorológia és a botanika területéből kerültek ki. Az enyhe középkori klímaperiódus után kezdődött a kis jégkorszak, amely a történelmi korok egyik legerőteljesebb lehülése volt, s csak a 19. század utolsó harmadában zárult le. Az elnevezést, Francois Matthes (1875–1949), amerikai glaciológus alkotta meg, amely a gleccserek újránövekedésének a jelenségére utal, melyek nem az utolsó jégkorszakban, hanem ebben az időszakban keletkeztek. A fogalom azóta sokat fejlődött, és ma már a viták középpontjában inkább az éghajlat szerepel, mint a gleccserek terjedése. A kis jégkorszak természetesen nem azt jelentette, hogy a hőmérséklet évszázadokon keresztül, s minden évszakot egyenlő mértékben sújtva lecsökkent. Sokkal inkább azt történt, hogy a természetes éghajlat ingadozások tartománya mozdult el a hidegebb tartomány irányába, ugyanakkor előfordultak, például a 18. században kifejezetten meleg évtizedek, amelyek átlaga megfelelt a 20. századi globális felmelegedés átlagértékeinek. A közel hat évszázados kis jégkorszak idején négy karakteres lehülés mutatkozott: az első a 14. század derekán, a második a 16. század utolsó harmadában, a harmadik a 17. század utolsó évtizedeiben, a negyedik pedig a 19. század első felében.³

Vizsgálatunk tárgya a 19. század második évtizede, amely a kis jégkorszak utolsó erőteljes lehülésének bevezető időszaka volt. A kis jégkorszakot előidéző okokról számos magyarázat

¹ MONTESQUIEU: *A törvények szelleméről*. Budapest, 2000. Tizenkilencedik könyv, XIV. fejezet.

² EMMANUEL LE ROY LADURIE: *Times of Feast, Times of Famine*. New York, 1971.

³ PFISTER 1988. 149.; RÁCZ 2001. 56–62.; MATTHEWS – BRIFFA 2005. 17. BEHRINGER 2010. 117–118.

található a klímátörténeti szakirodalomban a Nap sugárzásingadozásától, az óceáni áramlatok változásán keresztül a vulkántevékenységig, ugyanakkor a légkörkutatók egyelőre adós a történeti korok éghajlati változásainak széles körben elfogadott magyarázatával. Az 1810-es éveket illetően azonban meglepően kedvező helyzetben vagyunk, ugyanis biztos információink van a globális léptékű lehűlésnek legalábbis egy okáról. 1815. április 6. és 9. között kitört a Tambora vulkán Indonéziában. A vulkán által az atmoszférába, mindenekelőtt a felső légkörbe kilövelt hatalmas hamufelhő csak több év alatt ülededett le, illetve mosódott ki. 1815-ben, 1816-ban és 1817-ben főként Európában és Észak-Amerika keleti területein érzékelték a vulkáni fátoly hűtő hatását, ezek az esztendőket már a kortársak is „nyár nélküli évekként” emlegették. A globális lehűléssel magyarázták a kortársak az 1816-os és az 1817-es évek rossz termését, majd a nyomukban kitörő éhínségeket, s nemkülönben az általános válság előidézte tífuszjárványt 1816 és 1819 között.⁴

Kutatásunk alapkérdése az volt, hogy általában véve a kis jégkorszak előidézte klímaromlás, konkrétan pedig a Tambora kitörése nyomán bekövetkező lehűlés érzékelhető volt-e a Kárpát-medencében az 1810-es évek második felében.

A kutatás forrásai és az alkalmazott módszer

Vizsgálataink során két forráscsoportot használtunk fel. 1780 óta rendszeres meteorológiai észlelések folynak a budai Csillagdában, amelynek azonban csak a hőmérsékleti idősorai folyamatosak, a csapadék idősor szórványos adattöredékek után csak 1841-től folyamatos.⁵ A második forráscsoportot a leíró történeti források jelentették, amelyeket főként Réthly Antal forrásgyűjteményének harmadik (dupla) kötetéből használtam. A Réthly forrásgyűjtemény anyagát erdélyi *Historia Domus* kutatásokkal egészítettem ki.⁶

A műszeres észlelések idősorai könnyen és jól használhatóak a hőmérsékleti változások nyomon követésére, ugyanakkor számolnunk kell azzal, hogy a 19. század elején alkalmazott műszerek megbízhatósága nem felelt meg a modern kori normáknak, ráadásul a műszereket általunk ismeretlen időpontokban kicserélték (sérülés vagy avulás miatt), s pusztán az új eszköz használatba vétele alkalmas volt „spontán éghajlati változást” jelezni. A történeti források (elsősorban naplójegyzetek és újsághírek) lehetőséget adtak az időjárás változások regionális különbségeinek és környezeti hatásainak nyomon követésére a Kárpát-medencében. A történeti forrásokkal azonban lehetőség nyílik arra is, hogy a budai hőmérsékleti idősorokat kiegészítsük a leíró forrásokra alapozott hőmérsékleti (és csapadék) idősorokkal. A leíró források számszerűsítéséhez a Christian Pfister által kifejlesztett súlyozott indexek módszerét használtuk fel.⁷ Ennek megfelelően a feldolgozott információkat egy ± 3 -as skálán értékeltük. A rendkívül csapadékos és rendkívül meleg időszakot $+3$ -as, a nagyon száraz és nagyon hideg időszak pedig -3 -as értéket kapott. Az átlagos időjárású időszakokhoz 0 -ás értéket rendeltünk. Amennyiben nem rendelkezünk értékelhető adatokkal, a vizsgált időszakhoz nem rendeltünk értéket. Rekonstrukciónk térbeni keretét a Kárpát-medence makrorégiói (Felvidék, Dunántúl, Alföld, Erdély) jelentették, az időbeni keretet pedig a hónapok és az évszakok.

⁴ LAMB 1995. 223–229.; BEHRINGER 2010. 31–32., 86–92.

⁵ A budai hőmérsékleti adatok az Országos Meteorológiai Szolgálat adatbázisának részét képezik, melyek elérésében Szentimrey Tamás nyújtott segítséget.

⁶ SZAKÁL VERONIKA: *Gelencei plébánosok feljegyzései időjárásról és természeti csapásokról*. Libelli Transsilvanici. Kecskemét, 2011.

⁷ PFISTER 1999.: *Wetternachhersage, 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen (1496–1995)*.

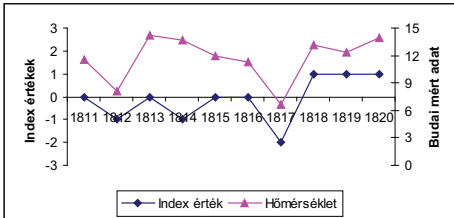
A Kárpát-medence éghajlati változásai az 1810-es években

Klímatörténeti áttekintésünkben a nyári félév hónapjainak (áprilistól szeptemberig) időjárását vizsgáltuk meg, s megkíséreltük tetten érni a klímaromlást, mindenekelőtt a Tambora vulkáni fátýolának hűtő hatását.

A hónapok hőmérsékleti és csapadék jellemzése 1810 és 1820 között

ÁPRILISOK HŐMÉRSÉKLETI ÉS CSAPADÉK JELLEMZÉSE ✧ 1811-ből ismert, hogy az első néhány napon fagyott Budán.⁸ A következő évben, áprilisban az enyhébb és fagyosabb napok váltakoztak.⁹ A Székelyföldön viszont végig hideg volt, és azt írták a hó végén, hogy „egész SZÉKELY Országunk április 6-ikától fogva, még máig is térdig érő hó alatt didereg”¹⁰. Az 1813-as, áprilisi időjárás enyhe volt, de a hónap második felében egy-két napig fagypontra süllyedt a hőmérséklet.¹¹ 1814-ben a hó végén, hidegre fordult az idő, Komáromtól kezdve, Ráckeven és Kecskeméten át, egészen Kolozsvárig.¹² 1816-ban, az áprilisi időjárás az átlaghoz képest enyhén telt, és Budán 11-én már 19,6 °C-ot mértek.¹³ 1817-ben, az április második felében hidegre fordult az idő, amit az is bizonyít, hogy „A szép tavaszi napok után már 8 nap óta nagy hidegek vannak”¹⁴. 1818 áprilisát tavaszi idő jellemezte, sőt 24-én már Budán 27,5 °C-ot mutatott a hőmérő. 1819 áprilisában is mérsékelt meleg idő volt Pest-Budán.¹⁵ 1820-ban Debrecenben és Deákiban tavaszi, meleg idő volt, azonban a hó végén lehűlt a levegő, ahogy Kenderesen is.¹⁶

Az 1810-es évek első felében jelentős eltérések nem történtek az indexértékekben, mivel az átlagnak megfelelően, vagy annál hűvösebben alakult az időjárás. Változás 1817-ben kezdődött, amikor rendkívül hideg volt. Ezután már emelkedett egészen az enyhe mértékig, ami megmaradt az évtized végéig. A budai adatok vonala követi az indexét, és itt is megfigyelhető két mélypont, 1812-ben és 1817-ben, és a legmagasabb adatok az utolsó években voltak.

1. ábra Áprilisi hőmérsékleti index értékek és észlelések

Májusok hőmérsékleti és csapadék jellemzése

1811-ben az átlagosnál melegebb hónap lett Deákiban és Kecskeméten egyaránt.¹⁷ 1812 május eleji tavaszi időt hideg idő követte Pest-Budán.¹⁸ 1814 május elején tovább folytatódott az április végén kezdődött hideg, ami az ország egész területén előfordult. Ez egészen a hónap végéig megmaradt, sőt fokozódott, ugyanis az utolsó

⁸ RÉTHLY 1998. 89.

⁹ HKT 1812. 04. 10.; RÉTHLY 1998. 93.

¹⁰ HKT 1812. 04. 29.; RÉTHLY 1998. 93.

¹¹ HKT 1813.04.17.; PZ 1813.04.17.; BRUCKNER; Historia Domus Agriensis.(HDA); MAGDICS 1888. 167.; WAGNER 1931. 36.; RÉTHLY 1998. 102., 113–115.

¹² HKT 1814.05.17.; JÓKAY 52.; MOL-E; DPIJ 1822.; MAGDICS 1888. 168.; WAGNER 1931. 36.; RÉTHLY 1998. 128., 134–138.

¹³ HKT 1816.05.11.; RÉTHLY 1998. 179–180.

¹⁴ HKT 1817.04.19.; RÉTHLY 1998. 182.

¹⁵ HKT 1818. 1819. április, május, RÉTHLY 1998. 196–200.

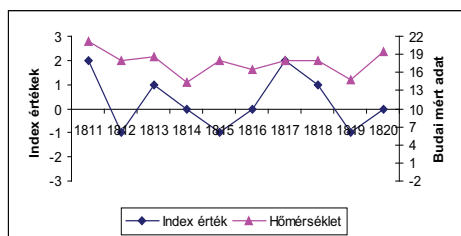
¹⁶ MOL-E; DMK 1831.; RÉTHLY 1998. 212–213., 638.

¹⁷ MOL-E; WAGNER 1931. 36.; Réthly 1998. 88–90.

¹⁸ HKT 1812.05.09., 30.; RÉTHLY 1998. 93–94., 96–99.

napokban Tiszaugon fagyott.¹⁹ 1815 májusában dér és fagy is előfordult Kőszeg és Komárom térségében.²⁰ 1816 május első hetében enyhe, tavaszi időjárás, míg Kecskeméten hideg volt.²¹ 1817-ben a meleg napról napra erősebb lett az ország több területén, és Budán már 19-én 26,5 °C-ot²² mértek.²³ 1818 május első hetét is a meleg időjárás határozta meg Nagybányán.²⁴ A következő évben viszont hidegebb volt, 2-án csak 5,9 °C-ot²⁵ mértek Budán. 1820 május elején a hűvös idő volt, még fagyott is Debrecenben, de később melegebb kezdődött, ellenben Deákival, ahol végig hűvös volt.²⁶

1811-ben az indexértékek alapján nagyon meleg volt, de a következő évben már az átlagosnál hűvösebb volt. Ez a hullámvás végig megfigyelhető, mivel 1813-ra újra emelkedett a hőmérséklet, majd lassan csökkenni kezdett. Az évtized közepétől viszont ismét melegebb kezdett, és 1817-re elérte a 2-es értéket. Ezt újabb csökkenés követte, egészen a hűvös szintig, de ennél kisebb értékig nem süllyedt. A budai adatok is követik az index vonalának mozgását, a leghidegebb az utolsó előtti évben lehetett.

2. ábra Májusi hőmérsékleti index értékek és észlelések

Júniusok hőmérsékleti és csapadék jellemzése

1811-ben és 1812-ben kimondottan meleg idő volt júniusban.²⁷ Viszont egy évvel később már hűvösen kezdődött, viszont a hónap közepén már Gyulán mérték a legmelegebbet 25,4 °C-ot.²⁸ 1814 júniusában a kecskeméti időjárást a meleg jellemezte.²⁹ A következő év is hasonlóan meleg volt, Budán 13-án 29,6 °C-ot³⁰ mértek, ami az év legmelegebb napjának számított. 1816 júniusa viszont hűvösnek számított Kecskeméten, viszont

Budán a legmagasabb hőmérsékletet, 26,8 °C-ot³¹ mutatott a hőmérő.³² 1817 júniusában is a meleg időjárás játszott meghatározó szerepet, ugyanis a hó közepén a hőmérők 27,5 °C-ot³³ mutattak. 1818. június elején néhány napra hidegebbre fordult az idő, de ezt követően már jelentős javulás kezdődött, és 26-án már 30,5 °C-ot mértek Budán.³⁴ 1820-ban viszont a hőmérséklet hidegebb volt a megszokottnál.³⁵

¹⁹ HKT 1814.05.11., 06.08., BRUCKNER; MOL-E; JÓKAY 52.; DPIJ 1822.; DMK 1831.; WAGNER 1931. 36.; RÉTHLY 1998. 128–130., 134–137.

²⁰ VISNYA 1935.; RÉTHLY 1998. 140.

²¹ LF 1962; Réthly 1998. 171.; Szilágyi 1999. 76.

²² HKT 1817.06.11.; Réthly 1998. 183.

²³ HKT 1817.06.11.; BRUCKNER; MOL-E; RÉTHLY 1998. 182–183., 187–189.

²⁴ BENCsik 1906. 193.; RÉTHLY 1998. 196.

²⁵ HKT 1819.06.; Réthly 1998. 200.

²⁶ MOL-E; DMK 1831.; RÉTHLY 1998. 207–208., 212–213.

²⁷ HKT 1812.07.04.; Réthly 1998., 85., 94.

²⁸ Érkövy 1863. 97–98.; Réthly 1998. 112.

²⁹ WAGNER 1931, 36.; RÉTHLY 1998. 134–137.

³⁰ VOPZ 1816.01.07.; Réthly 1998. 144.

³¹ HKT 1816.07.06.; Réthly 1998. 174.

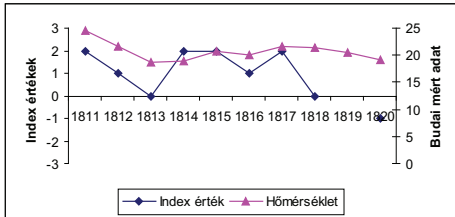
³² PZ 1816.07.09. 26.; HKT 1816.07.13.; LF 1962. 170.; Réthly 1998. 173–174., 180.; SZILÁGYI 1999. 77.

³³ HKT 1817.09.10.; Réthly 1998. 185.

³⁴ HKT 1818.06.11., 13., 07.11.; Réthly 1998. 194.

³⁵ DMK 1831.; Réthly 1998. 208–210., 212–214.

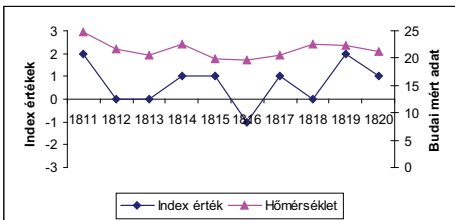
A budai mért adatok jól tükrözik az első három év hőmérsékletének alakulását, a rendkívüli magas értékről az átlagosig. Az évtized közepső részét is ez rendkívüli időjárás jellemezte, és itt is nagyon magas hőmérsékleteket mértek. Ezután 1818-ban újra lecsökkent az átlagnak megfelelő szintre, míg az utolsó évre már hűvösebb lett, és Budán is ekkor mérték a legkisebb értéket.

3. ábra Júliusi hőmérsékleti index értékek és észlelések

1811-ben a júliust nagy hőség jellemezte Pozsonyban és Deákiban.³⁶ 1812 júliusát Kecskeméten a meleg, míg Zólyomban a hűvösebb idő jellemezte.³⁷ A következő évben kezdetben hideg, majd meleg idő volt Kecskeméten.³⁸ 1814-re újra visszatért a meleg, és Vácott mérték a legmelegebbet, 31,3°C-ot³⁹ mutatott a hőmérő. A meleg 1815 júliusában is meghatározó volt, mivel Gyulán 21-én 31 °C-ot⁴⁰ mértek. 1816-ban komoly visszaesés következett be, ugyanis 14-én itt mérték a leghidegebbet, 12,5 °C-ot, és a hideg továbbra is meghatározta ezt a hónapot.⁴¹ 1817 júliusában ismét meleg időjárás volt Budán, ahol 12-én mérték a legmagasabb hőmérsékletet, 29,6 °C-ot.⁴² 1818 júliusában végig megmaradt a meleg, hiszen Budán, 26-án 30 °C-ot⁴³ mértek. A meleg tovább fokozódott, ugyanis 1819 július elején már forró idő volt Budán, itt mérték a legmelegebbet, 34,4 °C-ot⁴⁴. 1820 júliusában meleg idő volt Pest- Budán, Debrecenben, majd a hó közepén igazán forró időjárás uralkodott Deákiban és Kenderesen.⁴⁵

A budai adatokhoz hasonlóan, rendkívül meleg volt 1811 júliusában, ami a következő két évben mérséklődött, de 1814-ben újra meleg lett. Ez a meleg a következő években is megmaradt, kivéve 1816-ban, amikor a nyár hűvös volt. Az utolsó évekre azonban újra visszatért a meleg idő.

4. ábra Júliusi hőmérsékleti index értékek és észlelések

Júliusok hőmérsékleti és csapadék jellemzése

1811-ben a júliust nagy hőség jellemezte Pozsonyban és Deákiban.³⁶ 1812 júliusát Kecskeméten a meleg, míg Zólyomban a hűvösebb idő jellemezte.³⁷ A következő évben kezdetben hideg, majd meleg idő volt Kecskeméten.³⁸ 1814-re újra visszatért a meleg, és Vácott mérték a legmelegebbet, 31,3°C-ot³⁹ mutatott a hőmérő. A meleg 1815 júliusában is meghatározó volt, mivel Gyulán

Augusztusok hőmérsékleti és csapadék jellemzése

1811-ben, augusztus 10-én, októbernek megfelelő hideg idő kezdődött Pest-Budán, amely közel 6 napon át tartott.⁴⁶ 1812-ben viszont az egész hónapot hűvös idő jellemezte Kecskeméten.⁴⁷ 1813-ban, egészen 21-ig nem változott a nyári idő, ezután azonban hidegebbre fordult az idő, és több mint egy hétig tartott. A hideg egyre keményebb lett Arad környékén, ahol a hegyekben többször

³⁶ HKT 1811.07.14. 25.; PZ 1811.07.19., 08.02.; MOL-E; RÉTHLY 1998. 85–86., 88–89.

³⁷ HKT 1812.07.18.; WAGNER 1931. 36.; RÉTHLY 1998. 94., 97–99.

³⁸ WAGNER 1931. 36.; RÉTHLY 1998. 113–115.

³⁹ HKT 1815.01.21.; RÉTHLY 1998. 138.

⁴⁰ ÉRKÖVY 1863. 97–98.; RÉTHLY 1998. 112.

⁴¹ HKT 1816.08.03.; RÉTHLY 1998. 176.

⁴² HKT 1816.09.10.; RÉTHLY 1998. 185.

⁴³ HKT 1818.08.; RÉTHLY 1998. 194.

⁴⁴ HKT 1820.01.05.; RÉTHLY 1998. 204.

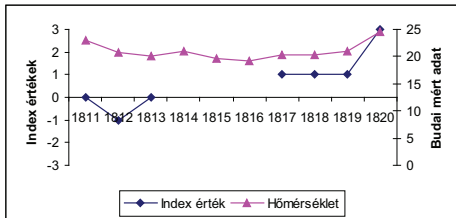
⁴⁵ HKT 1820.08.12., BRUCKNER; MOL-E; DMK 1831; RÉTHLY 1998. 210., 212–213., 638.

⁴⁶ HKT 1811.08.17.; RÉTHLY 1998. 86.

⁴⁷ WAGNER 1931. 36.; RÉTHLY 1998. 97–98.

fagyott.⁴⁸ Az előző évektől eltérően, 1817-ben az augusztus nagyon meleg hónapnak számított, és az Alföldön, Gyulán, 25-én 31,3 °C-ot⁴⁹ mutattak a hőmérők. A meleg folytatódott a következő évben, ugyanis 31,5 °C-ot⁵⁰ mértek Budán. 1819 augusztusát is a meleg, nyáriás idő jellemezte, ekkor Budán 28,4 °C-ot⁵¹ mértek. Az utolsó évben, egyértelműen forró idő volt augusztusban Deákiban, Komáromban, Pest-Budán, és Debrecenben.⁵²

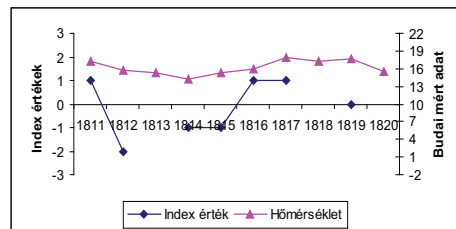
Az augusztusi indexértékek az évtized középső részében nem meghatározhatóak. Az első három évben viszont az átlagnak megfelelően alakult, kivéve 1812-ben, amikor az átlaghoz képest hűvösebb volt. 1817-től azonban már melegebb nyarak alakultak ki, ami az utolsó évben erősödött, elérve ezzel a szélsőségesen meleg értéket.

5. ábra Augusztusi hőmérsékleti index értékek és észlelések

napokat hűvösebb idő követte.⁵⁴ 1816 szeptemberében kellemes, meleg idő volt Szepes vármegyében, de Budán is 23,1 °C-ot mértek az első héten. Viszont nem maradt meg végig, mert 27-én már csak 6,5 °C volt.⁵⁵ 1817 szeptemberében is hasonlóan alakult a hőmérséklet, ugyanis a legmelegebbt 3-án mérték, 25,6 °C-ot, de a hónap második felében nem volt melegebb 9,1 °C-nál.⁵⁶ 1819 szeptember elején még kellemes idő volt Kecskeméten és Budán, ekkor még 24 °C volt.⁵⁷

A szeptemberi hőmérséklet teljes ábrázolásához néhány hiányos év van, azonban az első év még enyhén kezdődött. 1812-re viszont csökkent egészen a nagyon hideg értékig. Az évtized közepén az átlagnál hűvösebb volt, majd 1816-ra és 1817-re visszatért az enyhe idő. Az utolsó előtti évben az átlagnak megfelelő időjárás volt.

6. ábra Szeptemberi hőmérsékleti index értékek és észlelések

⁴⁸ PZ 1813.09.07., 14., 21.; HKT 1813.09.04., 18., 22.; WAGNER 1931. 36.; RÉTHLY 1998. 104–109.

⁴⁹ Érkövy 1863. 97–98.; Réthly 1998. 112.

⁵⁰ HKT 1818. 09.19.; Réthly 1998. 194–195.

⁵¹ HKT 1819.09.; Réthly 1998. 202.

⁵² PZ 1820.09.15., JÓKAY 63.; DMK 1831.; Réthly 1998. 210–211.

⁵³ WAGNER 1931. 36.; Réthly 1998. 88–89., 95., 660.

⁵⁴ HKT 1814.10.01.; 1815.09.13.; 11.08.; Réthly 1998. 134–137., 142.

⁵⁵ HKT 1816.10.09.; PZ 1816.12.27.; Réthly 1998. 177–178.

⁵⁶ HKT 1817.10.15.; Réthly 1998. 186., 188.

⁵⁷ HKT 1819.09.27.; 10.06.; Réthly 1998. 202., 671.

Az éghajlati változások összehasonlítása

A Kárpát-medence és Svájc éghajlati változásainak az összehasonlítása az 1810-es években

Christian Pfister 1999-es összefoglaló munkájában Svájc történelmének jelentős anomáliáit gyűjtötte össze,⁵⁸ és több ok miatt lehetséges az összehasonlítása a magyarországi adatokkal. Egyrészt mindkét ország ugyanabban a klímarendszerben helyezkedik el, másrészt a Kárpát-medencéhez hasonló indexelési technikával történt az elemzése. Emellett már korábban bebizonyosodott, hogy a két ország között végzett korrelációs vizsgálatok sok hasonlóságot mutatnak.⁵⁹

1811 márciusa az átlagosnál melegebb lett Svájcban, és különösen száraz volt, mint a középső területeken, ahol semmi hó nem hullott. Magyarországon hasonlóan kevés csapadék esett, itt havazás és esőzés egyaránt előfordult. A hőmérséklet azonban szintén a tavaszi időnek megfelelően alakult. A következő hónapban Svájc középső területének nyugati részén, a csapadék átlag feletti mennyiségben esett, illetve északon 18 nap alakult ki eső. A hónap közepén azonban a sík területeken elkezdett havazni. Az idő változékonyan alakult, hol csapadékos, hol meleg idő volt. A Kárpát-medence területén csapadékosan alakult az időjárás, nemcsak esett, hanem még havazott is. Májusban Svájc nyugati területein és az Alpok völgyeiben száraz volt, ezzel szemben északon 16 nap esett eső. Magyarországon inkább szárazabban telt el ez a hónap, emellett a hőmérséklet egyre melegebb lett. A hónap végén, a középső területeken és Marschlinban (Graubünden) olyan meleg volt, hogy elkezdett a szőlő virágozni, elég korán, és három hétig tartott.⁶⁰

1813 júniusa a megszokottnál hidegebben alakult Svájcban, ahol különösen 22-től 26-ig esős és hűvös időjárás uralkodott. Az utolsó napokban általában délutánonként fordult elő eső, de más különben meleg idő volt. Csapadék Nyugat-Svájcban valamivel az átlag felett esett, Bernben 18 nap alakultak ki esőzések. Magyarországon inkább a hónap elejét jellemezte a hűvösebb idő, de a csapadék mennyiségét tekintve megfelel a közép-európai országnak, ugyanis mind az Alföldön, mind Erdély északi részein nagyon sokat esett. Júliusban az előző hónaphoz hasonló, hidegebb időjárás volt. 3-án kezdett lehűlni a levegő, majd négy nappal később már hidegebb és esősebb lett 24-ig. Ezt követően a hőmérséklet már az évszaknak megfelelő mértékre emelkedett. Minden országrészben, nevezetesen Nyugat-Svájcban, a hónap meglehetősen csapadékos volt, Genfben 16 nap, Schaffhausenben (Schaffhausen) 20 nap esett eső. A hónap utolsó harmadában Silsben (Graubünden) már több napon havazott. Hasonlóság ebben a hónapban is mutatkozik a két ország között, ugyanis sok csapadék fordult elő az Alföld délkeleti, és a Dunántúl nyugati területein. Ezzel ellentétben az Alföld nyugati vidékein főleg szárazan telt el július. A következő hónapot is a hidegebb hónapokhoz lehet besorolni. A hónap utolsó tíz napján a hideg és borongós időjárás volt jellemző. 24-én Bernben napi középhőmérsékletnek 9,1 °C -ot mértek. Ez a hónap Genfben különösen száraz volt. Bernben 11 nap, míg Schaffhausenben 20 nap esett csapadék, ami a Svájcon belüli éles különbséget jól mutatja. 23-án a Calandaban (Graubünden) hó esett. A Kárpát-medencében főleg a hónap második felében esett sokszor, és hűvösebb lett. Érdekes, hogy itt az Arad közelében fekvő hegyekben fordult elő havazás.⁶¹

1814 szeptember elején Bernben meleg és derült volt, majd 4-től 12-ig borús és esős időjárás volt a meghatározó. Az utolsó napokban már túlnyomórészt derült volt. Genfben a szokásos

⁵⁸ PFISTER 1999.

⁵⁹ RÁCZ L. 2001.

⁶⁰ PFISTER 1999. 112, 113, 117.

⁶¹ PFISTER 1999. 156.

májusa volt. Az 1810-es évek júniusainak hőmérsékletjárása a budai idősor tanúsága szerint rendkívül kiegyensúlyozott volt. Az indexértékek azonban 1818 júniusában erőteljes lehűlést mutatnak. Jelenlegi adataink birtokában nem eldönthető, hogy melyik idősor tükrözi vissza jobban az egykor volt viszonyokat. 1816 júliusa a történeti források alapján az átlagnál hűvösebb volt, 1818 nyárközepe átlagosnak mondható, s ezzel elmaradt az évtized nagyobb részére jellemző meleg időjárásról. Meglepő módon azonban a budai műszeres mérések nem mutatnak semmiféle erőteljes lehűlést. Hasonlóképpen nem mutat érdemi hőmérsékletváltozást a budai augusztusi idősor, a történeti források pedig nem nyújtanak érdemi információt a nyárutó hőmérsékletjárásáról. A történeti források szerint 1814 és 1815 szeptembere hűvös volt, de 1816-tól már erőteljes felmelegedés kezdődött. A budai idősor semmilyen kora őszi lehűlést nem mutat.

A svájci adatokkal történő egybevetés is arra utal, hogy Közép-Európa kontinentális területein a Tambora-fátyol nem befolyásolta a hőmérsékleti viszonyokat, Christian Pfister rekonstrukciója csak 1816-ban jelzett jelentős hőmérsékleti deficitet, a hátralévő években pedig egyáltalán nem.

Eredményeinket összegezve úgy tűnik a Tambora vulkán kitörése, illetve a felső légkörbe kilövelt vulkáni por és hamu árnyékoló hatása nem volt erőteljes hatással a Kárpát-medence időjárására. Egyedül a kitörés évében, 1815-ben volt két olyan hónap (május és szeptember), amelynek hőmérséklete karakteresen hűvös volt. A következő három évben pedig csak egy-egy hűvös-hideg hónapot azonosíthatunk a Kárpát-medencében, amelynek nyomán a magyar történelemben nem használhatjuk megalapozottan a „nyár nélküli évek” terminust. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források, forrásgyűjtemények

- BENCsik J. 1906.: Szeszélyes májusok Nagybánya vidékén az utóbbi 80 év alatt. *Az időjárás* 10. évf. 193.
- BRUCKNER: Bruckner-Schürtz: Sopron kézirati naplója. Magyar Tudományos Akadémia kézirattára.
- DMK 1831.: *Debreceni Magyar Kalendárium*, Egy kevés az idők járásáról. Debrecen.
- DPIJ 1822.: Debrezteni Pap István jegyzetei. *Hasznos Mulatságok*. Pest.
- ÉRKÖVY A. 1863.: *Az 1863. évi aszályosság a magyar Alföldön*. Pest.
- HKT: Hazai és Külföldi Tudósítások
- JÓKAY: Ásvay Jókay József naplója (1801–1837). Budapest, Petőfi Múzeum.
- LF 1962.: Helytörténeti részletek a kecskeméti Ferences Rendház Háztörténetéből (1644–1950). Fordította és válogatta: Szabó Attila. *Levéltári Füzetek* VI. Kecskemét.
- MAGDICS I.(1888): *Diplomatarium Ráczeviense*. Ráckevei Okmánytár. Székesfehérvár.
- MOL-E: *Magyar Országos Levéltár*, Budapest. Esztergom.
- PZ: *Pressburger Zeitung*
- RÉTHLY A. 1998.: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon, 1801–1900*. 1–2. kötet. Budapest, 1998. Országos Meteorológiai Szolgálat.
- SJ: Sényi János meteorológiai feljegyzései, 1809–1885. XIV. 32. *Bács- Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára*
- SZILÁGYI T. 1999.: *Időjárási események Kecskeméten a XVII–XIX. században*. Kecskemét.
- VISNYA A. 1935.: *Szőlő jövésnek könyve*. Budapest, 1935.
- VISNYA A. 1942.: *Köszeg. Az időjárás 1942*. 46.évf. 3-4. füzet. 100.
- VOPZ: *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung*
- WAGNER R. 1931.: Kecskemét időjárása 1809-től 1814-ig. 3. rész. *Az időjárás* 1931. 35. évf. 1-2. füzet. 36.

Szakirodalom

- BEHRINGER, W. 2010.: *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Budapest.
- BRÁZDIL – DOBROVLNÝ – LUTERBACHER – MOBERG – PFISTER – WHEELER – ZORITA (2010): European climate of the past 500 years: new challenges for historical climatology. *Climatic Change* 101. 7–40.
- LAMB, H.H. 1995.: *Climate, history and the modern world*. 2. edition, London and New York.
- MATTHEWS, J.A. – BRIFFA, K. R. (2005): The 'Little Ice Age': Re- evaluation of an evolving concept. *Geografiska Annaler* 1, 17-36.
- PFISTER, C. 1988.: *Klimageschichte der Schweiz: 1525–1860: das Klima der Schweiz von 1525–1860 und seine Bedeutung in der Geschichte von Bevölkerung und Landwirtschaft*. Bern.
- PFISTER, C. 1999.: *Wetternachhersage, 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen (1496–1995)*. Haupt, Bern.
- RÁCZ L. 2001.: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged.

VERONIKA, SZAKÁL

„*The power of the climate is bigger than all other power*”.
Climate changes in Hungary in the 1810 years

Abstract

The object of our researches was the second decade of the 19th century introducing for the last vigorous cooling period of the little ice age. The Tambora volcano in Indonesia broke out between 6 and 9 of April 1815. The huge ash cloud was pushed up by the volcano into the atmosphere, first of all into the upper atmosphere settled and washed down for years only. In 1815, 1816 and 1817 the cooling effect of the vulcanian veil was sensed primarily in Eurpe and the eastern areas of America, these the contemporaries mentioned as "years without summer" already. The contemporaries explained the bad crops of 1816 and 1817 with the global cooling, and famines breaking out then, and the general crisis brought it about likewise typhus epidemic between 1816 and 1819. The fundamental question of our research was that the little ice age brought generally climate decay, or actually though the cooling effects of Tambora eruption was perceptible or not in the Carpathian Basin in the second part of the 1810s. We made use of two source groups in the course of our reseraches. Regular meteorological observations are proceeding about the Buda astronomical observatory since 1780, the temperature time series of which are continuous only since 1780 however, the precipitation time series after sporadic data fractions from 1841 continuous only. The second source group was the descriptive historical sources, that I was used primarily from Réthly Antal collection of sources. But I complemented this data base with my researches cocncerning Transylvanian Historia Domus collections. Summing up our results is disappearing that the Tambora eruption, concerned into volcanian dust and ash pushed up into the upper atmosphere and the screening effect did not have a vigorous effect on the Carpathian Basin's weather. Alone in the year of the volcanic eruption (1815) were two months (May and September) for which temperature were cool. We may identify only one cool-cold month in Carpathian Basin for each years though in the next three years, for which we may not use in the Hungarian history solidly the term of the "years without summer".

SIPOS JÓZSEF

Bethlen István 1922-es kampánykörútja a Duna–Tisza közén

E témával még nem foglalkozott érdemben a szakirodalom. Romsics Ignác Bethlen Istvánról szóló nagysikerű biográfiájában nem tárgyalja a miniszterelnök 1922-es nemzetgyűlési választásokban játszott szerepét.¹ E témával nem foglalkozott érdemben Szabó Ágnes *A konszolidáció kezdete – 1922* című tanulmánya sem.² Ugyanezt teszi Paksy Zoltán *Választások Bethlen módra – 1922* című legújabb összegzése is.³

Eddig mi is csak az Országos Kisgazda- és Földművespárt Országos Kisgazda-, Földműves és Polgári Párttá bővítésének – azaz az Egységes Párt megalakításának – folyamatát vizsgáltuk.⁴ Látva azonban e kérdéskör elhanyagoltságát és fontosságát, hozzákezdünk a téma részletes feldolgozásához. E munka első része a Bethlen és Nagyatádi Szabó 1922-es választási körútja Csongrád megyében címmel jelent meg 2010-ben.⁵ E tanulmány egyik folytatásaként, most Bethlen és Gömbös 1922-es kampánykörútját mutatjuk be a Duna-Tisza közén.

Szabadszálláson és Fülöpszálláson

Erre az útra május 20–21-én az utolsó engedélyezett kampányhétvégén került sor. Bethlen különvonata a Keleti pályaudvarról 20-án reggel 6 óra 50 perckor indult. A miniszterelnököt erre az újtárra elkísérte Kállay Tibor pénzügyminiszter, Gömbös Gyula, az Egységes Párt ügyvezető alelnöke, Preszli Elemér Pest megyei főispán, Szudy Elemér miniszteri osztálytanácsos, dr. Róth Sándor pártigazgató, Kassay Farkas miniszteri titkár, Marsovszky György és még néhány politikus.

A különvonat 8.40-kor érkezett Szabadszállásra. Ott a főjegyző után Szabó Balázs volt kisgazdapárti nemzetgyűlési képviselő, az Egységes Párt hivatalos jelöltje üdvözölte Bethlent. A miniszterelnök a nemzeti egység fontosságra hívta fel a választópolgárok figyelmét. „Ha a nemzetet meg akarjuk menteni – mondta –, ezt csak úgy teljesíthetjük, ha helyreállítjuk az egységet magunk között. Az erős nemzetek a megpróbáltatás perceiben egységesek, a gyenge nemzetek a sors csapásainak ütése alatt széthullanak.”⁶ Más politikai kérdésekről nem is beszélt. Erre azért

¹ ROMSICS IGNÁC: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1991, Magyarságkutató Intézet. 147.

² SZABÓ ÁGNES: *A konszolidáció kezdete – 1922*. In Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlament választások Magyarországon. 1920–1990*. Budapest, 1994, Napvilág Kiadó. 85–104.

³ PAKSY ZOLTÁN: *Választások Bethlen-módra – 1922*. In Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlament választások Magyarországon. 1920–2010*. Budapest, 2010, Napvilág Kiadó. 83–109.

⁴ SIPOS JÓZSEF: *Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt kormánypárttá bővítése*. *Századok* 2002. 5. sz. 899–1059.

⁵ SIPOS JÓZSEF: *Bethlen és Nagyatádi Szabó 1922-es választási körútja Csongrád megyében*. In Miklós Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szeged, 2010, Belvedere Meridionale. 46–57.

⁶ *Szózat* 1922. V. 21. 1.

sem volt szükség, mert Szabó Balázsnak csak egyetlen ellenfele volt, de az is az Egységes Párt hívének vallotta magát. Vele azonban a miniszterelnök nem találkozott.

Fülöpszálláson azonban már keményen bírálta az ellenzéket: akik „megbontják sorainkat jelszavakkal és felidézik a visszavonást. Azt látjuk, hogy nem cselekvéssel és munkával, hanem bírálattal és kritikával akarják ezt a nemzetet megmenteni.” Rámutatott, hogy a dualista korszak kormányai az 1867-es kiegyezés megvédése érdekében politikájukat „nem az alföldi magyarságra, hanem a perifériákra bázisították.” Kormányának feladata, – mondta – hogy „pótolja azt, amit évszázadokon keresztül elmulasztottunk.” Itt tehát már ígért is. Programon kívül a csengődi állomáson is megálltak, mert az ottaniak is köszönteni akarták a miniszterelnököt, mint a falut telepítő Bethlen Gábor leszármazottját. A miniszterelnök válaszában azt hangoztatta, hogy amiként az ősök tudták, hogy mivel tartoztak a népnek, éppen úgy „nekünk is az ősök nyomán kell járnunk.”

Kiskunhalason

A vonat 10.30-kor érkezett Kiskunhalasra. Az állomáson a miniszterelnököt Szabó József főkapitány (!) és dr. Túróczy Dezső polgármester üdvözölték. Ez utóbbi úgy, mint a „nemzet szabadságát, függetlenségét kivívó Bethlen Gábor méltó utódát, aki egyedül van hivatva Magyarországot a mai nehéz helyzetéből kivezetni és helyreállítani a nemzet szuverenitását, lerázni az országról a beavatkozás politikáját.” Az elhangzott köszöntésekre Bethlen válaszából a következőket emeljük ki: „Ennek a nemzetnek önbizalomra, öntudatra van szüksége. A forradalmak megrontották a lelkeket, és nekünk arra van szükségünk, hogy ezeket meggyógyítsuk és újra megerősítsük, (...) Arra van szükségünk, hogy a társadalmi osztályok egymással kezét fogva, azokat a férfiakat kövessék, akik a múltak tradíciói, tudásuk és becsületes hazafiságuknál fogva arra hivatottak, hogy ezt a nemzetet vezessék.”

A miniszterelnököt a városháza előtt nagy tömeg várta. A beszédek a városháza erkélyéről hangoztak el. A gyűlést dr. Babó Imre ügyvéd, a helyi Egységes Párt ügyvezető elnöke nyitotta meg. Utána Kállay Tibor pénzügyminiszter arról beszélt, hogy a párt rendet és egységet akar az országban. Majd báró Prónay György, a párt hivatalos jelöltje mondta el programbeszédét. Bethlen is a nemzeti és a politikai egység szükségességét bizonygatta. A forradalmak, és a román megszállás szomorú tanulságaira hivatkozva azt állította, hogy „mikor ostromlott várban él a nemzet, csak a védők egysége képes a védelmet biztosítani.” Elmondta: „Az egységes párt két pilléren alapul. Az egyik a régi függetlenségi eszme, a másik a kisgazda-társadalom.” (...) Ugyanis a „függetlenségi eszme és a kisgazda-társadalom össze volt nőve, és mint ennek a nemzetnek a legerősebb társadalmi rétege hivatva van független és demokratikus országban vezető szerepet játszani. De jelenti azt is, hogy kérünk bárkit, bármely felekezethez, osztályhoz tartozzék is, legyen akár iparos, akár kereskedő, akár szellemi, akár kézi munkás, hogy ebben a pártban tömörülve segítkezzen az egység megteremtésében, mert erre az egységes nemzetnek feltétlenül szüksége van.”

A birtokos parasztság és a függetlenségi eszme szoros kapcsolata új gondolat volt a miniszterelnöktől. Erről azért volt szükséges Kiskunhalason és a Duna-Tisza közén beszélnie, mert e térség parasztságában még a tiszántúliaknál is erőteljesebb volt ez a hagyomány. Ezért is hirdetett a trianoni béke miatt új függetlenségi harcot: „annak megakadályozására, hogy külhatalmak, saját belügyeinkbe minduntalan beavatkozzanak.” (...) Ehhez persze gyorsan hozzátette: „Az új függetlenségi harc azonban nem jelent háborút. Békés eszközökkel, becsületes munkával kell boldogulásunkat és függetlenségünket kiküzdeni. (...) Célja ennek a függetlenségi harcnak

csak az lehet, hogy ezt az országot újból nagygyá és erőssé tegyük. (Úgy van! Úgy van!) Eszköze ennek a harcnak a nemzet egységének megteremtése minden téren.”⁷ Ebben az összefüggésben igaza volt a miniszterelnöknek! Ezt kihasználva kijelentette: ma „nem ellenzéki politikára van szükség és kritikára, hanem arra, hogy mindenki a kormányt támogassa (...)” A legitimisták politikáját – joggal – kalandorpolitikának minősítette, mert annak további erőltetése az ország további feldarabolását is jelentheti. Az ellenzék támadására azért volt szükség, mert a halasi választókerületben Prónaynak két ellenjelöltje is volt. Az egyik Dinich Viktor, aki a gróf Andrássy Gyula által vezetett legitimista párt, a másik pedig Fodor László, aki a Rassay Károly által vezetett liberális Függetlenségi Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt programjával lépett fel. Fodor a Szózat szerint, a „megtéveszthető legalsóbb néposztályra támaszkodik.” Bethlen a gyűlés utáni díszében mondott pohárköszöntőjében már ezt a pártot is támadta, amikor Károlyi Mihály és elvtársai 1918-as őszi pacifista politikáját kritizálta. A Szózat ezt így kommentálta: ebből a leleplezésből „az októbristákkal társult Rassay-párt” hívei is okulhatnak.⁸ Az októbristák alatt akkor a gróf Batthany Tivadar által vezetett Függetlenségi 48-as Kossuth Pártot értették, amely mérsékelt liberális és demokratikus ellenzéki programmal lépett fel.

A Népszava szerint itt történt meg az is, hogy „egy kormánypárti kisgazda” elpanaszolta a miniszterelnöknek, hogy a szavazójegyzéket összeállító helyi bizottság úgy állította össze azt, hogy kb. négyezer választásra jogosult nem gyakorolhatná szavazati jogát. Bethlen mentegetődzött és megígérte, hogy sürgősen orvosolja ezt a sérelmet. Intézkedett is a belügyminiszternél, hogy „akik régi joggal már föl voltak véve a választók névjegyzékébe, akkor is gyakorolhassák szavazati jogukat, ha egyébként most nem volnának fölveve a névjegyzékbe.”⁹

Kiskunmajsa

Kiskunhalas után a miniszterelnök és kísérete Kiskunmajsára utazott. Az ottani köszöntők arra hivatkoztak, hogy náluk alakult meg először az Egységes Párt. A kunok tettekeszségét bizonyították azzal is, hogy elmondták: a nyugat-magyarországi harcok idején Kiskunmajsa egyedül egy zászlóaljnyi felkelőt küldött a határ védelmére és maga szerelte fel őket. Vezetőjük Dr. Endre Zsigmond, aki huszonöt éven át volt a járás főszolgabírója. (Ennek a témának érdemes lenne a helytörténészeknek részletesebben is utána nézni!) Ezért most ő lett az Egységes Párt jelöltje. A Szózat megjegyezte: ebben a helyzetben ellenfelei aligha képesek összeszedni az ajánlásokat. Ez szinte felhívás volt arra, hogy a választási biztosok a másik két jelölt ajánlóiból annyit ne fogadjanak el, hogy a megmaradók tényleg nem legyenek elegendőek a választáson való induláshoz. Itt Bethlen a nemzeti királyságról beszélt, „arról a magyar királyról, aki a nemzetéért él és vele érez.” Az igazi nemzeti királynak „hűséges alattvalói, hű katonái lennének ennek a népnek a fiai...” Erről azért beszélt a miniszterelnök, mert Endre Zsigmondnak két ellenjelöltje volt, az egyik az Egységes Párt nem hivatalos jelöltje, a másik a Haller-féle keresztényszocialista párt jelöltje volt. Ez utóbbi a város katolikus lakosságának a támogatását bírta. Aztán a hallgatóság Gömböst kívánta hallani, aki egy lendületes, de rövid beszédet tartott.

⁷ Uo.

⁸ Uo. 1922. V. 23. 1–2.

⁹ Népszava 1922. V. 21. 2.

Kiskunfélegyházán

Kiskunmajsa után Kiskunfélegyházát látogatta meg a miniszterelnök. Ott – és ezt még a Szózat is elismerte – erős választási küzdelem folyt. Ugyanis Porst Kálmán tanár, kormánypárti jelöltnek két ellenjelöltje is volt. Az egyik Pallavicini György őrgróf, az Andrassy vezette legitimista párt jelöltje, akit a helyi kormánypártiak „Palacsinta őrgrófnak” csúfoltak. A másik Horváth Zoltán volt, aki 1918 előtt a Függetlenségi és 48-as Párt képviselője volt a városnak, s most a Függetlenségi 48-as Kossuth Párt jelöltjeként vett részt a választásokon. Pallaviciniék felekezeti jelszavakkal izgattak, amivel sikerült is megbontani a békét a városban. Horváth kampányát sok városi vezető támogatta, de neki egyébként is nagy volt a városban a népszerűsége. Éppen ezért a helyi Egységes Párt vezetői már most azt híresztelték és el is mondták a miniszterelnöknek, hogy a helyi választókat összeíró bizottság, akik Horváth embereiből álltak, a kormánypárt választóinak egy részét kihagyták a névjegyzékből.

Bethlen a városi erőviszonyokhoz alkalmazkodó beszédet mondott. Először a felekezeti izgatást tette szóvá, majd Pallavicinivel szemben kijelentette: A legitimizmus nem program, mert nemzeti királyságot akarunk. Itt is elítélte a függetlenségi pártot, mert 1918 őszén elárulta a függetlenséget. Az abból megszervezett Kossuth- párttól pedig azt állította, hogy az nem függetlenségi, hanem „radikális, romboló párt.” Mindezzel természetesen a kormánypárt jelöltjét kívánta segíteni.

A miniszterelnök után Gömbös elsősorban a legitimistákat támadta. A Habsburg-birodalomban eltöltött „négy száz éves rabszolgaságunkat” emlegette, mely nem engedte, hogy a „nemzetben élő tehetségek kifejlődhessenek.” Azt is állította, hogy függetlenségi harcaink azért nem hozták meg a kívánt eredményt, mert mindig voltak közöttünk „idegenből származott nagyurak, akik a dinasztiaát szolgálták és nemzet sorsával nem törődtek. Mi itt békét hirdetünk a testvérekkel szemben, de küzdelmet az ellenséggel.”

A kampánygyűlés után a szabadban vacsora következett, amelyen több százan vettek részt. Ott Bethlen, az őt és a kormányát köszöntő beszédre válaszolva a következőket fejtegette: „Ma Európában minden egyensúlyozó politika. Ma csak győzők és legyőzöttek vannak. De eljön az idő és meggyőződés szerint nincs már messze, amikor Európában új konstelláció áll elő, amikor a győzőknek egysége megbomolva, új erőviszonyok jelentkeznek és új hatalmi csoportosulások következnek be. Erre az időre szárazon kell tartani a puskaporunkat.” Mint tudjuk a miniszterelnök e számításai csak jóval később, a harmincas évek közepére következtek be. A demokratikus ellenzéket vakondokhoz hasonlította, akik 1919 augusztusában a föld alá bújtak, akik most onnan előbújnak. A legitimista pártot pedig olyanoknak, akik „úri passzióknak nézik a magyar politikát,” az időszerűtlen követeléseikkel megbontják a magyarság egységét és képtelenek annak hasznát biztosítani. Ezt a degeneráltság jelének nevezte.¹⁰

Kecskeméten

A miniszterelnök és kísérete másnap, május 21-én vasárnap 8.30-kor érkezett meg Kecskemétre, ahol bandérium és sokaság várta. A pályaudvaron a város nevében Zimay Károly polgármester, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (továbbiakban: MANSZ) nevében pedig özv. Pécsy Györgyné üdvözölte Bethlent. Innen – a díszruhás leányok koszorúja által körbefogva és a tömeg által kísérve –, a Fő térre hajtottak, ahol a szónoki emelvény Kossuth szobrával szemben volt felállítva. A népgyűlést a Hiszekegy ima közös elmondása után Kovács Sándor, az Egységes

¹⁰ A Kisgazda 1922. V. 28. 3.

Párt első kerületi elnöke nyitotta meg. Utána a többezres hallgatóság előtt először Zsitvay Tibor, a párt második kerületi jelöltje mondta el programbeszédét. Pekár Gyula államtitkár, aki az első kerületben volt a kormánypárt jelöltje, nem volt jelen, mert ő Szarvason kampányolt, ahol szintén elindult. Zsitvay után a miniszterelnök beszélt. Ő azzal kezdte, hogy 1921 őszen – amikor még Rubinek Gyula volt a város egyik képviselője – Kecskemét küldöttsége őt az Egységes Párt megteremtésére szólította fel. Csonka-Magyarországban azonban még most is pártoskodás van. „Nem az a baj ebben az országban, hogy nincs politikai szabadság, hanem, hogy több szabadságot azért követelnek, hogy jobban visszaélhessenek vele.(Úgy van! Élénk helyeslés!) Nem az a baj, hogy nincs egyenlőség, hanem, hogy terrorizmussal a jobbak egyenlőségét akarják megsemmisíteni. (Úgy van! Úgy van!)” E gondolatok megmutatják Bethlen sajátos gondolkodását a több szabadságot és egyenlőséget követelő ellenzékéről: ezek demagóg megjegyzések voltak!

Ezután azonban fontos eszmefuttatást tett a keresztény és a szabadelvű jelszavakról: „Ez az ország egy évezreden keresztül keresztény volt és kereszténynek kell maradnia.(Úgy van!) Ez nem jelent üldözést senkivel szemben. Ez annyit jelent, hogy a politikai életben is a keresztény ideálokat akarjuk megvalósítani. Bele akarjuk vinni a kereszténység erkölcsi ideáljait a társadalmi és a politikai életbe. Ez annyit jelent, hogy fel akarjuk venni a harcot azokkal az irányzatokkal szemben, amelyek a vallás ellen törnek, és fel akarjuk venni a harcot azzal a materializmussal, amely az egész magán – társadalmi – és politikai életben egyebet sem lát, mint alantas anyagi érdekek küzdelmét. Az élet nemcsak anyagi érdekekből áll. Az életnek vannak nemes indulatai és nemes céljai.”

Ezután Bethlen vitába szállt a szélsőjobboldali irányzattal, amely a szabadelvű politikát úgy magyarázta, hogy „azzal zsidóuralmat akarnak teremteni.” Ez Gömbös fajvédő csoportjának, illetve a Szózat szerkesztőinek is szólt! Velük szemben kijelentette, hogy a szabadelvűség „ötvenéves hatalmas tan,” amely mindig arra törekedett, hogy „haladást biztosítson egyenlő feltételek mellett.” Ez az eszmerendszer jogegyenlőséget, politikai és polgári szabadságjogokat hirdetett. Majd kijelentette: a „szabadelvűség a keresztény magyar társadalom vezető szerepét akarja elősegíteni gazdasági és minden téren az állam és a társadalom összes eszközeivel.” Ezért – mondta – „keresztény szabadelvűségre van ennek a nemzetnek szüksége.(Élénk éljenzés.)” Hozzátette: ezt a gondolatát sem a túlzó jobboldaliak, sem a túlzó baloldaliak nem fogják megérteni, és ezért valószínűleg támadni fogják. Éppen ezért – mondta – ezt ebben a városban kötelességének tartotta „nyíltan és férfiasan kijelenteni.” A miniszterelnök – mint látni fogjuk – így is üzent a városban és a környékén nagy politikai befolyással bíró, szélsőjobboldali nézeteket valló Héjjas Ivánnak és csapatának.

Ezek a nem ismert gondolatok jól mutatják Bethlen konzervatív-liberalizmusát, amit a kampányban sem tagadott meg. Ugyanakkor Kecskeméten is kétfrontos harcot hirdetett: egyrészt a radikális pártok, másrészt a legitimisták ellen. Radikálisoknak minősítette azokat, akik „1918-ban tönkretették ezt az országot.” Kifejtette, hogy a szabadelvűség és a radikalizmus nem ugyanaz. „A szabadelvűség haladást követel egyenlő feltételek mellett. A radikalizmus minden tekintélyt le akar rombolni (Úgy van!), minden tradíciót meg akar semmisíteni azért, mert a saját haladását többre becsüli, mint a nemzet előnyét. (Úgy van! Úgy van!)” Ezen egyoldalú beállítás után Bethlen radikális pártoknak mondta a Rassay- és a Batthyány-pártokat, a budapesti demokratákat, mert ezeket maradványainak tekintette „annak az irányzatnak, amely 1918-ban tönkretette ezt a nemzetet.(Úgy van! Úgy van!)” Ez azonban csak a Függetlenségi 48-as Kosuth-pártra volt igaz.

A legitimistákat „úri politikusnak” mondta, akik „sportnak tekintik a politikát, (Úgy van! Úgy van!), akik kalandokkal akarják ezt a nemzetet megmenteni, (Le velük!), akik puccsokat rendeznek, és azt hiszik, hogy közjogi kérdéseknek állandó felszínen tartásával lehet ezt a nemzetet megmenteni.” E pártokat sem tekintette a nemzet barátainak. Velük szemben reálpolitikát ígért. Azt, hogy a megcsonkított országot, „ennek népét gazdaságilag fejlesszük és erősítsük.” A trianoni szerződések által reánk kényszerített jóvátétel fizetésének csökkentéséért való küzdelmet ajánlotta, mert csak így remélhető, hogy „ez a nemzet újból erős és hatalmas lesz. (Éljenzés!)” A nemzeti függetlenség megőrzését ígerte, mert megtanultuk – mondta –, hogy „kritikus időkben a közjogi kapcsolatok nem jelentenek segítséget a nemzet számára.”

Érdekes, hogy a nemzeti királyságról szólva Kiskunmajsa után ismét kijelentette, hogy a „magyar nép királyának a nép szívében és lelkében kell élnie. Ennek a királynak a népért kell dolgoznia és a nemzet első katonájának kell lennie.” Ez egyértelmű célzás volt Horthy Miklósról. Ezzel Bethlen valószínűleg egyrészt a Duna–Tisza közén ekkorára a jobboldaliak körében már megerősödött Horthy-kultuszt kívánta a választási kampányba beemelni, másrészt a Horthyval való együttműködését segíteni. A miniszterelnök után Gömbös beszélt: ő azzal a szónoki fogással kezdte, hogy Kecskeméten megtalálta a „nemzet ősi erejét, (...) azt a magyarságot, amely hivatott, hogy újra fölépítse az erős és keresztény Magyarországot. (Éljenzés!)”

Ezután a városban belül zajló kemény politikai küzdelemhez szólt hozzá: csodálkozását fejezte ki, hogy a városban vannak „pártfrakciók, amelyek el akarják tőlünk vitatni, hogy az igazi magyar függetlenséget, a keresztény egység táborát képviseljük.” Itt már egyértelműen a Zsitvay Tibor függetlenségi- és 48-as párti helyi ellenfelére célzott, akinek komoly bázisa volt a városban. Ezért is kijelentette: azoknak „nem a magyar függetlenség a céljuk, mert ők csak tehetetlen eszközei a destruktív radikálisoknak, (Úgy van! Úgy van!), tehetetlen eszközei azoknak, akik októberben egyszer már a sir szélére taszították a nemzetet.”

Velük szemben az Egységes Pártba tömörült erők a „helyzethez alkalmazkodó eszközökkel kívánják újból felépíteni a magyar hazát. Van egy egységes tábor, amely igazi keresztény és fajvédelmi szellemet akar bevinni a magyar népbe (Éljenzés!), amely Csonka- Magyarországot erőssé, belsőleg integerré akarja tenni. Az Egységes Párt a magyar gazdaságra kívánja felépíteni az egész magyar politikai és társadalmi életet: le akarja rombolni a társadalmi osztályok közötti válaszfalakat. (Éljenzés!) A magyar népben lakozó őserőt akarjuk kifejleszteni.” Végül már azt az elfogadhatatlan általánosítást is megengedte magának, hogy a liberális ellenzéki pártok „végeredményben az országot internacionális vonatkozású hatalmaknak kezére” akarják játszani. A legitimisták pedig „lakájszellemtől áthatva, megint Bécsbe akarják bekapcsolni a magyar közéletet. (felkiáltások: Andrásyék! Le velük!)” Helyettük az Egységes Pártot ajánlotta a választópolgároknak. Így: csatlakozzanak az „Isten által hozzánk küldött vezérünkhöz (Éljen Bethlen István!) és együttes erővel, építő munkával, testvéri egyetértésben haladjunk,” mert „Nagy-Magyarország régi határai felé kell törekednünk.” Ez hatásos befejezés volt és zúgó éljenzéssel fogadták.

Az ellenzéki pártok meg- és elítélésében tehát nem volt különbség Bethlen és Gömbös között. Az utóbbi viszont már őserőről és fajvédelemről is beszélt, amely fogalmakat Bethlen nem használta. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy sajátos munkamegosztás volt Bethlen és Gömbös között: ennek lényege, hogy a szélsőjobboldalt és a rájuk szavazókat is a kormány-pártba akarták integrálni. A gyűlés után a miniszterelnököt és kíséretét a MANSZ kecskeméti szervezete villásreggelin látta vendégül, ahol Bethlen és Gömbös is köszöntőt mondtak. A helyi erőviszonyokra jellemző, hogy ezek után a közönség a jelenlévő Héjjas Ivánt akarta hallani. Ő

előlépett és csak ennyit mondott: „Hallottuk, hogy a vezérnek katonára van szüksége. Gróf Bethlen előtt meghajtom akaratos, dacos magyar fejem.” Tehát Héjjas Iván és a mögötte állók – valószínűleg Gömbös nyomására is – elfogadták Bethlent vezérüknek. A kecskeméti program után a miniszterelnök kíséretével Nagykőrösre utazott.

Nagykőrösön

Ott a pályaudvaron Faragó József polgármester és Beretvás János, a helyi Egységes Párt elnöke üdvözölte a miniszterelnököt és gróf Ráday Gedeont – a város szülöttjét –, aki a párt hivatalos jelöltje volt. A népgyűlés 10-kor kezdődött a Piac téren, ahol több ezren voltak. Először Ráday mondta el programbeszédét, aztán Bethlen szólalt fel. Átadta Nagyatádi Szabó István üdvözlését, majd a nagykőrösi parasztság szorgalmát dicsérte, amely az ottani sivár homokon „nemcsak kenyeret tudott termelni, hanem meghonosította rajta a zöldség-, a gyümölcs- és a bortelemelést. Olyan speciális termelést csinál ezen a vidéken, amelyet Magyarországon sehol se látni.”

Kijelentette: a kormány levonja a magyar élelmességnek a konzekvenciáit: „új közgazdasági politikát kell csinálnunk. (...) Nem a fővárost kell többé dédelgetni és ápolgatni, hanem a Duna-Tisza közét és vidékét. (...) a magyar Alföld népére kell fektetni a fősúlyt. Reálpolitikát kell üzni és nem fantazmagóriák után futni.” Ehhez még hozzátette: „Komoly munkával a felekezeti és az osztálybéke megteremtésére kell törekedni és ennek fenntartása mellett ezt a nemzetet fejleszteni.” A miniszterelnök tehát jó ismerte a helyi viszonyokat és abból jól általánosított és egy koncepciózus, de reális programot adott, amelyben már benne volt a Kert-Magyarország gondolata is. A 350 terítékes banketten Bethlen azonban már ismét mint harcos konzervatív politikus szólalt meg: „A radikalizmus minden tekintélyt leránt a sárba, mert tudja, hogy ha ebben az országban tekintélyes emberek vezetik az ország sorsát, az nem az ő malmunkra hajtja a vizet. Megtámadják a történelmi tradíciókat, mindazt, ami nemzeti és mindazt, ami konzervatív erőt jelent.”¹¹

Jellemző, hogy a Szózzattal szemben – amelyből eddig idéztünk – Az Újság azt is kiemelte, hogy Bethlen a banketten a „fehér radikalizmus ellen” is fellépett. E szerint azt is mondta, hogy „mi nem helyeseljük a fehér radikalizmust sem. Bontó jelszavakkal, a gyűlölet szításával, a felekezeti ellentétek kiélezésével bontják meg a nemzetet, és nem tűrik, hogy a magyar a magyarral egységesen dolgozzék.”¹² A miniszterelnök e kijelentését komolyan gondolta. Nagykőrösön azért is mondhatta, mert a város zsidóságát is meg akarta nyerni, hogy szavazzanak gróf Rádayra.

Cegléden

A miniszterelnök vonata 2 óra 50 perckor indult Ceglédre. Ott az állomáson Sárkány Gyula polgármester köszöntötte, amire Bethlen a következőket válaszolta: „Mi azért jöttünk, hogy az egység gondolatát hirdessük, hogy szembeszegüljünk a demagógia minden fajtájával, a jobb- és baloldallal egyaránt, mert ezt az országot a demagógia tette tönkre és ennek megszűnése után fog csak ez az ország talpra állni.” A nagygyűlést az Árpád-téren rendezték. A beszédek a Városháza erkélyéről hangzottak el. A miniszterelnököt a magyarruhás asszonyok és leányok virágeseivel fogadták, és nevükben dr. Hitter Miklósné és Várossy Mariska külön virágcsokrot adott át neki. A népgyűlést Antal Antal, a helyi Egységes Párt elnöke nyitotta meg. Utána Gombos Lajos, az Egységes Párt hivatalos jelöltje mondta el programbeszédét, majd Bethlen emelkedett szólásra. Rámutatott, hogy a régi függetlenségi érzelmű városban, amely mindig kitartott Kossuth neve

¹¹ Szózat 1922. V. 23. 2.

¹² Az Újság 1922. V. 23. 2.

mellett „nem új függetlenségi pártra van szükség ebben az országban, mert a függetlenségi párt a mi pártunk. (...) Most új függetlenségi harcra indultunk és arra kell törekednünk, hogy saját sorainkban a rendet, az összetartást és az együttérzést ápoljuk és helyreállítsuk.” Itt is a realpolitika szükségességét hangoztatta.

A helyi társadalmi és politikai erőviszonyoknak megfelelően kijelentette: Mi nem követünk egyoldalú kiscgazda-politikát. Mi „az iparos,- a kereskedő- és a többi társadalmi osztályt is a saját körünkben akarjuk látni... Az iparosság érdekeit is föl kívánjuk karolni.” Elmondta: az ország egyik gazdasági baja, hogy „külföldről kénytelen magát ruházni, sok mindent onnan kell beszerezni és ennek következménye, hogy kereskedelmi mérlegünk passzív sok-sok milliárddal, ennek is következménye, hogy pénzünk értéke leromlott, hogy nagy az adóteher, melyet a polgárságra róni kényelenek vagyunk.” Ezért is „az iparos osztályt erőssé kell tenni abból a célból, hogy az ország saját szükségleteit saját termelésével legyen képes fedezni.” E gondolatok már előrevetítették a választások után kibontakozott importpótló iparosítást, amely majd jelentősen csökkentette a külkereskedelmi mérlegünk passzivitását.

Cegléden ekkor már jelentős volt az iparban foglalkoztatottak száma. Közülük valószínűleg a népgyűlésen is sokan ott voltak. Talán ezért is, Bethlen kijelentette: „Nem vagyunk ellenségei a munkásosztálynak sem. (...) Mi ott akarjuk látni a munkásosztály képviselőit a parlamentben, hogy szembenézhesünk velük, és ha tudunk, együtt is működünk velük.” Majd így fejezte be a beszédét: „A mi politikánk az összes társadalmi osztályok egyforma felkarolása, egyesítése és erőssé tétele. (Éljenzés.) A mi pártunk az egység jelszavát írta ki zászlajára...” Ezután kérte a népgyűlésen megjelenteket, hogy saját soraikban is teremtsék meg az egységet, mert akkor elkövetkezik az idő, amikor „Nagy-Magyarországunk lesz.” Beszédét zúgó éljenzés fogadta.

Utána báró Prónay György beszélt a királykérdésről. Majd Gömbös tolmácsolta az Egységes Párt vezetőségének, illetve Nagyatádi Szabó Istvánnak az üdvözlését. Ő a függetlenségi gondolat alapján a ceglédiek kötelességének mondta, hogy a „nemzet és a magyar faj örökkévalóságáért küzdjön és harcoljon.” Ezután – nevek említése nélkül – az ellenzéki keresztényszocialista Haller Istvánt és pártját támadta, aki többek között Cegléden is indult a mandátumért.¹³

A Népszava szerint Gömbös beszédét többször kérdésekkel zavarták meg, elsősorban azal, miért zártak ki sok-sok választásra jogosultat? És amikor a szócsatában Gömbös azt találta mondani, hogy „sokáig nem foglalkoztam politikával,” erre az volt a válasza hallgatóságból: „Bár most se foglalkozna!”¹⁴ E bekiabálók a Haller-párt emberi voltak, akik az ilyen beszólásaikkal a kormánypárti szónokokat igyekeztek megzavarni. Ezeket a rendőrség megpróbálta kiemelni a tömegből, amire a Czeplédi Kiscgazda c. helyi lap szerint nem volt szükség, mert a szabad véleménynyilvánítás nem árthat az igazságnak.¹⁵

A népgyűlés után a miniszterelnök a polgármester szobájában fogadta az egyházak, a tanintézetek, a városi közigazgatás, a járásbíró és az állami alkalmazottak küldöttségét, amivel szintén az Egységes Párt jelöltjének akart segíteni.

¹³ Szózat, 1922. V. 23. 3.

¹⁴ Népszava 1922. V. 23. 2.

¹⁵ Czeplédi Kiscgazda 1922. V. 25. Először idézi: SZANISZLÓ JUDIT: Az 1922-es nemzetgyűlési választások Cegléden. Egyetemi szakdolgozat, 2008. 32.

Albertirsán

Bethlen és a kampánystábja vonata 5.45-kor érkezett Albertirsára, ahol a község főterén mintegy háromezren fogadták. Itt az Egységes Párt hivatalos jelöltje gróf Szapáry Lajos volt, aki valamilyen ok miatt nem volt ott ezen a kampányzáró gyűlésen. Talán azért, mert, ahogy a Szózat írta: hét jelölt közül csak neki sikerült megszerezni az aláírásokat.

Bethlen itt azzal kezdte: azért jött, hogy „mint a kormány feje a néppel érintkezzen,” hogy tájékoztassa őket a kormány terveiről és tájékozódjon a nép kívánságairól és hangulatáról.” Mert „ez minden demokrata komoly kötelessége.” Itt is megindokolta, hogy miért fogott össze a kisgazda-társadalommal. Az eddigi érvek mellé azonban újat is mondott: azt, hogy a kisgazdák a „kulturális fejlődés segítségével idővel képesek lesznek pótolni a középosztályt, amely sajnos, különösen faluhelyen veszendőben van.” Ehhez persze most is hozzátette: „Ez nem azt jelenti azonban, hogy osztálypolitikát folytatunk. Mi kezét fogunk a társadalom minden rétegével, az iparos,- a kereskedő,- és a munkásosztállyal is, akik egyaránt fiai ennek a hazának, és akik kell, hogy megélhetést és boldogulást találjanak ebben a hazában.” Itt is ígérte az iparosok támogatását, mert „fogyasztásunkat magunknak kell biztosítani.”

„Szociális reformokat kell alkotni, ez elől egy demokratikus kormányzat” el nem zárkozhat. Elmondta: meg kell alkotni a baleset- és betegbiztosító pénztár új törvényét, fel kell állítani a kötelező egyeztető bíróságokat, amelyek lehetővé teszik, azt, hogy a „*munkásosztály bérharcai nem térnek át a politikai térre.*” Állította: „Erre nincs is szüksége a munkásosztálynak. A becsületes megélhetést el kell érni tisztességes törekvéssel, de nem szabad ebből hatalmi kérdést csinálni a mai súlyos időkben, (...) amikor a nemzet minden fiára egyforma szükség van...” Bethlen beszédét itt is nagy ovációval fogadták! Utána itt is báró Prónay és Gömbös beszéltek. Tehát a miniszterelnök itt már széles szövetségi politikát hirdetett, különösen a munkásosztály megnyugtatót és megnyerését tartotta fontosnak.

Monoron

A miniszterelnök különvonata este 7-re érkezett Monorra. A népgyűlést a Kossuth téren tartották, ahol – állítólag – mintegy ötezren várták. Monoron az 1922 januárjában szívbetegségben meghalt Rubinek Gyula öccse, Rubinek István agrárius nézeteket valló politikus volt az Egységes Párt hivatalos jelöltje. Azonban a Szózat szerint volt „egységes párti önjelölt ellenfele,” Fabinyi Lily, bizonytalan programmal. Volt demokrata ellenfele is: Pakots József, akinek javára Andrásyék a saját jelöltjüket, Szabó Györgyöt visszaléptették. Bethlen természetesen Rubinekét ajánlotta a választópolgárok figyelmébe. Az 1920. évi XXXVI. tv.-ről, a földreformról szólva kijelentette: „ezt mi végre fogjuk hajtani becsülettel, úgy ahogy a tervezői megalkották.” Ez persze kétértelmű ígélet volt, mert a tájékozottabbak már ekkor is tudták, hogy annak a törvénynek a végrehajtását éppen maga a törvény nagybirtokosokat védő paragrafusai nehezítik. Itt is azt hangoztatta, hogy a kormány és az Egységes Párt „minden társadalmi osztály érdekeiért egyformán” kíván küzdeni. Az 1922 januárjában megalkotott új ipartörvénnyel az iparosokat kívánják segíteni.

Az 1921. karácsony előtt megkötött ún. Bethlen–Peyer paktumra célozva elmondta, hogy kormánya baráti jobbot nyújtott a munkásosztály felé. „A munkásosztálynak érdeke az, hogy ne illúziók után induljon el, ne délibábokat képzeljen el maga előtt, mert akkor Oroszországhoz hasonló helyzetbe fogunk jutni. Érdeke az, – mondta – hogy becsületes munkával, mint a többi társadalmi osztály, a nemzet alkotórésze maradjon, és ne induljon a nemzetköziség után.” Kijelentette: kormánya alkalmat adott arra, hogy a munkásosztály képviselői a parlamentbe is

bekerüljenek. „Nem osztályuralomra van szükség, hanem becsületes magyar nemzeti demokráciára, amelyben minden társadalmi osztály megtalálja a maga helyét. (Élénk éljenzés), részt vesz a politikai hatalom gyakorlásában, de teljesíti is a nemzettel szemben való kötelességeit is. (zúgó éljenzés.)”

Bethlen példáját követve Gömbös is a munkáskérdéssel foglalkozott. Ő azonban a fajvédelmi gondolat alapján részben máshová tette a hangsúlyokat. Elismerte, hogy a múltban keveset törődtek a munkásokkal, mert „nem magyarok vezették őket.” (Itt arra célzott, hogy az MSZDP politikusai között sok zsidó származású volt.) Most azonban – mondta – „a nemzet érdeke teszi kötelességünké, hogy intenzíven foglalkozzunk a munkáskérdéssel. Munkások alatt nem azt értjük, aki a szociáldemokrata párthoz tartozik, hanem minden becsületes magyar embert, aki a munkájával keresi meg a kenyerét. Nem teszünk különbséget munkás- és munkás között, akár testi, akár szellemi munkával keresi kenyerét, különösen nem politikai szempontból, mert ez társadalmi probléma, amelyet a nemzet egyetemének érdekében kell megoldani.”

E gondolatok jól mutatják, hogy Gömbös és az Egységes Párton belül már ekkor formálódó fajvédő csoport a bérből és fizetésből élők összességét, a fizikai és a szellemi munkásokat is a munkásság közé sorolták. Többek között ezt is eltanulták az MSZDP és a kommunista párt 1918-1919-es forradalmak alatti politikájából. A munkáskérdést nem csak politikai, hanem elsősorban társadalmi problémának, a munkásság helyzetének javítását pedig nemzeti kérdésnek tekintették. Ezzel persze megpróbálták kivenni e kérdést az MSZDP politikai befolyása alól és különösen a szakszervezetekbe nem tömörült és vallásos fizikai és szellemi munkásokat a maguk ideológiai és politikai befolyásának, illetve az 1922-es nemzetgyűlési választásokon az Egységes Pártnak megnyerni. Ezért is beszélt Bethlen és Gömbös is így, egymást kiegészítve a munkáskérdésről. Erre a korabeli albertainai és monori választókerületekben nagy szükségük is volt, mert, mint a főváros peremvidékéhez tartozó községekben igen sok munkás élt ott.

Ezért sem véletlen, hogy Gömbös így fejezte be beszédét: „A mi programunk a testvériség, az egység nevében indul...” De! „Lesz annyi erőnk, hogy úgy a jobb- mint a baloldali destrukcióval mindenkor le tudjunk számolni. A romhalmazból felépülő Magyarország munkájára hívom fel önöket. (...) Egy vezért követve, haladjunk azon az úton, amely a nagy keresztény Magyarország feltámaszásához vezet.”¹⁶ A miniszterelnök és kíséretének különvonata este 10 óra 30 perckor érkezett meg a fővárosba. Ezzel befejeződött Bethlen és az Egységes Párt kampánya.

Hogyan értékelhetjük a miniszterelnök május 21–22-én lebonyolított választási kampánykörútját? Ehhez előbb az egyik fő politikai ellenfél, az MSZDP akkori értékelését kell felvázolnunk. A Népszava már a május 21-i számában megemlítette a miniszterelnök megkezdett Duna-Tisza közti kampánykörútját. A kiskunhalasi beszédéből azt a részletet emelte ki, amikor azt hangoztatta, hogy „társadalmi és felekezeti egységet hirdet... Nem osztályuralomra, hanem az összes magyarok *egyforma* (kiemelés a Népszavában) uralmára van szükség...” Ezt gúnyosan így kommentálta: és az emberek „még csak el sem nevettek magukat.”¹⁷ A 23-i Népszava második oldalán a „Magyarok, Bethlen Istvánt az Isten küldötte!” címmel jelent meg nagyobb cikk a miniszterelnök utolsó kampánykörútjáról. Az újság megírta, hogy ezt Cegléden Gömbös, a „generálstréber” mondta. Egyébként úgy látták, hogy az utolsó kampányhét végén a „reakció és a demokrácia tábora” vonult fel egymással szemben. Szerintük Bethlen nem mondott új dolgokat, az addigi

¹⁶ Szózat 1922. V. 23. 3.

kampánykörútjain mondottakat ismételte, de azoknak is „pont az ellenkezőjét cselekszi.” A „keresztény szabadelvűségről” mondott gondolatairól pedig azt jegyezték meg, hogy humorizált Kossuth eszméiről. Ez a kritika azonban nem állja meg a helyét! Azt is állították, hogy „útjának minden pontján csupán a hivatalos apparátus fogadta és a közigazgatási szervek részéről megdolgozott választók hallgatták. Egész útját a hivatalos megrendeztettség jellemezte.”¹⁸ Ez utóbbi jellemzés is túlságosan egyoldalú, bár sok igazságot is tartalmaz. A Népszava egyoldalúságát mutatja az is, hogy csak megemlítette Bethlen és Gömbös Albertirsán és Monoron is járt. Egyetlen szót sem írt az ott elhangzottakról, tehát a munkásságról és az MSZDP-ről mondottakról sem.

Tehát Bethlen a Duna-Tisza közén tett két napos kampánykörútján elsősorban a nemzeti egység, a felekezeti és az osztálybéke helyreállítását ígerte. Ennek célja Trianon békés revíziója. Jól látta: e cél elérése érdekében reálpolitikára, a nemzet gazdasági- társadalmi- és kulturális megerősítésére van szükség. Mint például a földreform végrehajtására, az intenzív mezőgazdasági kultúrák elterjesztésére és az importpótló iparosítás megkezdésére. Ezek eszmei megalapozására a keresztény szabadelvűséget tartotta megfelelőnek. Nem osztályuralomra van szükség, - hancoztatta - hanem magyar nemzeti demokráciára. Ebben - ígerte - a kisgazda-társadalom, azaz a gazdag-és középparasztság, létszámánál fogva vezető szerepet játszhat. E programnak persze - mint tudjuk - csak egy része valósult meg. A széleskörű földreform és a nemzeti demokrácia nem és ezért is az ország többségét adó parasztság polgárosodása csak felemásan történt meg. Így az ország polgári demokratikus átalakítása is csak csökevényesen valósult meg a korszakban.

A kampánykörút eredményei

Bethlen május 21–22-én a Duna-Tisza közén tett kampánykörútjának a következő eredményei lettek:

Emlékszünk, Szabadszálláson a miniszterelnök az országos egység fontosságát hangsúlyozta. Felszólította a választókerület lakosságát, hogy szavazzanak az Egységes Párt hivatalos jelöltjére, Szabó Balázs volt kisgazdapárti képviselőre. Azt, hogy e választókerületben a kormánypártnak két jelöltje van, sem ő, sem a Szózat meg sem említették. A másik, nem hivatalos jelölt Varsányi Gábor volt. Az ő kampányáról - egyelőre - semmit nem tudunk. Tény, hogy a május 28.-án megrendezett választásokat ő nyert a szabadszállási választókerületben. A Szózat szerint Szabó 2086, Varsányi pedig 2370 szavazatot kapott.¹⁹ Hubai László választási atlasza szerint - és ezt kell elfogadnunk a végleges eredménynek - Varsányi 2527 szavazatot kapott, amely a leadott szavazatok 54,13 %-a volt, míg Szabó 2141-et, amely a szavazatok 45,87 %-a volt.²⁰ Hogy mi is történt valójában és mi van e választási eredmény mögött, azt csak alapos helytörténeti kutatással lehetne pontosabban tisztázni. Mindenesetre nem az Egységes Párt hivatalos jelöltje győzött.

Ennél tisztábban látjuk a kiskunhalasi választókerületben történeteket. Bethlen kampánylátogatása után a helyi hatóságok Fodor Lajost és Dinich Vidort a kampányában akadályozták. Úgy például, hogy Fodornak a választási névjegyzéket nem adták ki, csak az ajánlási ívek beadása előtt egy nappal. Ennek ellenére a megfelelő számú ajánlást összegyűjtötte. A választás napján a tanyákról a városba vezető utakat a csendőrség megszállta és az ellenzéki szavazókat visszereltek a lakóhelyükre. A kormánypárt kortesei pedig 30 kocsival reggeltől estig szállították

¹⁷ Népszava 1922. V. 21. 2.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Szózat 1922. V. 29. 3.

²⁰ HUBAI LÁSZLÓ: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*. 2. k. Választási adattár. Budapest, 2001, Napvilág. 43.

be a választóikat a szavazóközetekbe. Az ellenzéki szavazók körében bizalmas közlésekkel elterjesztették, hogy, aki Prónayra szavaz, annak a kormány 20 000 koronát fizet. Turóczy Dezső polgármester az ellenzéki szavazókat internálással fenyegette, a város bérlőivel pedig közölte, hogy amennyiben Fodorra szavaznak, kidobhatja őket a lakásokból. A választók nagy többsége mégis kitartott a Rassay-párt jelöltje mellett.²¹

Május 28-án a kiskunhalasi választókerületben május a Szózat 29-i rendkívüli kiadása szerint a következő eredmények születtek: báró Prónay György az Egységes Párt jelöltje – aki mellett a miniszterelnök is erőteljesen kampányolt –, 1773 szavazatot kapott, Fodor Lajos, aki a Rassay-párt helyi jelöltje volt 1254 szavazatot szerzett, Dinich Viktor pedig, aki az Andrassy-párt jelöltje volt 535-öt.²² Itt azonban a Szózat nagyot tévedett vagy tudatosan hazudott. Közelebb voltak a valósághoz a Világban közölt adatok: ezek szerint Fodor 1861, Prónay 1437 és Dinich csak 533 szavazatot kapott.²³ Itt is a Hubai-féle választási atlaszban közölt eredményeket kell elfogadnunk: ezek szerint a városban 5084-en voltak választásra jogosultak, ebből 3695-en érvényesen szavaztak, tehát a jogosultak 72,68%-a. (Ez igen jelentős választási aktivitást mutat, különösen, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a városnak nagy tanyavilága volt.) Ebből Prónay csak 1449 szavazatot kapott, a szavazatok 39,22 %-át, Fodor 1772-öt, a szavazatok 46,60 %-át, Dinich pedig 524-et, a szavazatok 14,18 %-át.²⁴

Mivel a három jelölt közül egyik sem érte el a többséget, ezért e választókerületben pótválasztásokat kellett tartani, amelyen az első két jelölt mérkőzhetett meg egymással, tehát Fodor és Prónay. A pótválasztás előtt Dinich arra biztatta a rá szavazókat, hogy szavazzanak Fodorra, ezért reálisnak látszott, hogy ezt a mandátumot a Rassay-párt jelöltje, Fodor nyeri, aki egyébként is a legtöbb szavazatot nyerte el az első fordulóban.

Az első pótválasztásra június 5-én, hétfőn került sor. A kormány és az államapparátus arra való felkészülését bizonyítja Bethlen május 30-án elküldött számjeltávirata valamennyi főispánnak. Ebben azonnali jelentést kért, hogy a „pótválasztásokra elegendő anyagi eszköz áll-e rendelkezésre. Ha további támogatásra van szükség, kérem az összeg nagyságának közlését és annak megjelölését” hogy milyen úton lesz az lejuttatható. „Elvárom – írta – hogy a pótválasztásokat kellő eréllyel készítsd elő, és minden lehető megteszel jelöltjeink győzelmére.”²⁵ Ez a miniszterelnök alig burkolt utasítása a főispánoknak, hogy pénzzel és minden közigazgatási eszközzel segítsék a kormánypart jelöltjeit.

A pótválasztások előtt már Kiskunhalason is megmozdult az egész államapparátus Prónay érdekében. Először a Halasi Értesítő szerkesztőjét igyekeztek rávenni, hogy a lap az Egységes Párt jelöltjét támogassa. Miután ez nem sikerült, itt is különböző ígérekkel Fodort akarták rávenni, hogy lépjen vissza a jelöltségtől. Miután ezek a lépések nem vezettek eredményre, ezért a pótválasztások előtt Fodor titkárát, Rojthy Aurélt, aki a pártirodát vezette, kitiltották a városból. A korábban Fodorra szavazó vasutasokat táviratilag áthelyezték. A választás napján pedig a karhatalom elzárta a városba vezető utakat, és így a Fodor-párti tanyasi szegény- és kisparasztok nem tudtak leszavazni. Ezt még megtoldották azzal, hogy mindazokat a szavazóközeteket,

²¹ Világ 1922. V. 30. 4.; Szózat 1922. V. 29. 3.

²² Szózat 1922. V. 29. 3.

²³ Világ 1922. V. 30. 3.

²⁴ HUBAI i. m. 43.

²⁵ NEMES DEZSŐ (szerk.): A fasiszta rendszer kiépítése és a népnomor Magyarországon 1921–1924. Budapest, 1956. 187.

²⁶ Világ 1922. VI. 7. 3.

ahol a Fodor-pártiak voltak többségben, már 12 óra 15 perckor bezárták. A rendőrség bezárta a Fodor-párt szavazókerületi irodáit, a központi irodája előtt pedig rendőrszolgák álltak és a pártvezetőséget nem engedték érintkezni a szavazóival. Így azok szervezését, mozgását nem is tudták ellátni.²⁶

Mindezek után a kormánypárti források nem adtak ki olyan jelentést, amelyből kiderült volna, hogy a halasi választókerületben a pótválasztáson hányan szavaztak. Csak azt jelentették, hogy Prónayt 400 szavazati többséggel választották meg Fodorral szemben.²⁷ A Világ magánforrásra hivatkozva azt írta, hogy amíg az első választáson csak Fodorra 1861 szavazatot adtak le, addig a pótválasztáson az összes szavazatok száma nem érte el az 1600-at.²⁸

A pótválasztáson elért eredményeket a Hubai-választási atlasz így adja meg: az 5084 választásra jogosultból csak 2968-an tudtak leszavazni, vagyis csak az 58,38 %-uk. Ez – mint látjuk – jóval kevesebb, mint az első fordulóban volt. Tehát igazak voltak a Világ azon megjegyzései, hogy a csendőrség akadályozta a szavazókat a szavazati joguknak gyakorlásában. Így Prónay 1708 szavazatot kapott, ami a leadott szavazatok 57,55 %-a volt, míg Fodor csak 1260-at, ami a leadott szavazatok 42,45%-a volt. Ez összesen 2968. Ezért is érthetetlen, hogy e sorban Hubainál még a pártonkívüli 1-es címszó alatt szerepel egy 2638 szavazat, és a 40,20 %-os adat. Ez nem tartozik a kiskunhalasi választásokhoz, csak elírás lehet²⁹ A fenti választási adatok és tények tudatában, tehát bátran állíthatjuk, hogy az Egységes Párt a kiskunhalasi mandátumot is csak választási terrorral tudta megszerezni.

A kiskunmajsai választókerületben, – mint láttuk – Bethlen dr. Endre Zsigmond, az Egységes Párt hivatalos jelöltje mellett agitált. Endre, - aki 25 évig volt a járás főszolgabírója és a Nyugat-magyarországi harcokban a helyi irreguláris alakulatot is vezette – helyi ismertségénél fogva jól be volt ágyazódva az ottani közéletbe. Ezért is a május 28.-i választásokon a Szózat szerint 2309 szavazatot kapott, míg fő ellenfele, az ellenzéki Haller-párti Vasek Ernő 1121-et, az Egységes Párt nem hivatalos jelöltje, Rigó József viszont csak 275-öt voksot tudott összeszedni.³⁰ Ezzel szemben a Hubai-féle választási atlaszban a következő adatokat találjuk és ezeket tekintjük a végleges eredményeknek: Endre 2889 szavazatot kapott, amely a szavazatok 65,81%-a volt, Rigó 337-et, amely a szavazatok 7,68 %-a volt. Vasek pedig 1164-et, amely a szavazatok 26,51%-a volt.³¹ Tehát a kiskunmajsai választókerületben Endre helyi közéletben addig játszott szerepe és Bethlen kampánya együtt biztosította a kormánypárti jelölt fölülményes győzelmét.

A kiskunfélegyházi választókerületben, – mint láttuk – Bethlen és Gömbös élesen támadták mind a Függetlenségi és 48-as Kossuth Párt, mind a legitimisták jelöltjét és e pártok politikáját. Így ott éles választási harc bontakozott ki. A május 28-i választásokon a Szózat szerint dr. Porst Kálmán az Egységes Párt jelöltje 1572 szavazatot kapott, dr. Horváth Zoltán (Kossuth-párt) 2189-et, míg ögrófról Pallavicini György az Andrassy-párt jelöltje csak 212 szavazatot kapott.³²

Ezzel szemben a Hubai-féle választási atlasz – mely a végleges eredményeket közli – szerint Horváth 2477 szavazatot kapott, amely az érvényes szavazatok 57,1%-a. Porst 1649-et, amely a szavazatok 38,01%-a. Pallavicinire pedig tényleg csak 212-en szavaztak, ez 4,89%.³³ Tehát

²⁷ Szózat 1922. VI. 6. 3.

²⁸ Világ 1922. VI. 7. 3.

²⁹ HUBAI i. m. 46.

³⁰ Szózat 1922. VI. 29. 3.

³¹ HUBAI i. m. 43.

³² Szózat 1922. V. 29. 3.

³³ HUBAI i. m. 43.

Kiskunfélegyházán, ahol a Függetlenségi 48-as Pártnak nagy hagyományai voltak, és Horváth Zoltán személyében pedig egy ismert és tisztességes politikai személyiség, ott Bethlen személyes látogatása és támogatása sem tudta az Egységes Párt jelöltjét a győzelem közelébe se juttatni.

Nem így történt ez a nagykőrösi választókerületben, ahol a miniszterelnök régi barátja, az első Bethlen kormány volt belügyminisztere, gróf Ráday Gedeon volt a kormánypárt hivatalos jelöltje. Itt jól dokumentálhatók azok a módszerek, amelyeket a miniszterelnök a nyilvános kampánytámogatáson felül is bevetett a neki fontos személyek parlamentbe kerülése érdekében. Ráday érdekében Bethlen már március 27.-én bizalmas levélben kérte Ravasz László a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökét: „találd meg a módját, annak, hogy Bakó visszalépjen.” Ezt a bizalmas miniszterelnöki kérést Ravasz Kiss Zsigmond kecskeméti református espereshez továbbította. Ő május 12.-én Bethlenhez írt levélben tájékoztatta: Ravasz megbízásából tárgyalt Bakóval, aki érvei ellen felhozta pártjának személye melletti kitarását. „Tárgyalásunk végeredménye az lett, hogy ő lemond a nagykőrösi jelöltségről azon feltétel alatt, ha a miniszterelnök úr számára más kerületben hivatalos jelöltséget és hivatalos támogatást biztosít.” E levél szerint Bakó azt is megemlítette, hogy az ő visszalépése esetén a „minisztériumból kiindulva talán visszalépésre lehetne bírni Pólya Antal nagykőrösi születésű, kecskeméti pénzügyigazgatósági tisztviselőt, mint harmadik jelöltet is, akinek szintén jelentékeny pártja van, s aki állítólag szintén úgy nyilatkozott, hogy Rádayval szemben csak azért tartja a jelöltséget, mert már úgyis van ellenjelöltje Bakó személyében.”³⁴

E levélben leírt lehetőségek azonban – valami miatt – nem történtek meg. Így a Szózat szerint a következő választási eredmények születtek: Ráday a kormánypárt hivatalos jelöltje 2425, Bakó az Egységes Párt nem hivatalos jelöltje 2038, Pólya Antal a Honvédelmi Párt jelöltje pedig 2097 szavazatot kapott.³⁵ Ezek az adatok pontosan megegyeznek a Hubai-féle választási atlaszban közöltekkel.³⁶ Ezért Nagykovácsoson is június 5.-én pótválasztásokra kellett volna, hogy sor kerüljön Ráday és Pólya között.

Pólya esélyeit növelte, hogy közte és Bakó között korábban már megegyezés született: pótválasztás esetén kölcsönösen támogatják egymást. Pólya egyébként nagykőrösi parasztszaládból származott, ami erősítette helyzetét és kilátásait. Már az 1920-as nemzetgyűlési választásokon fellépett, amikor is izgatás címén letartóztatták. Ezért nem kerülhetett be a parlamentbe. Talán ezért is volt a nagykovácsosiek meglepetése óriási, amikor a pótválasztások előtti napokban Pólya plakátokon tudatta a választókkal, hogy a „város nyugalma érdekében” visszalép a jelöltségtől.³⁷ Így Rádaynak nem kellett vele megmérkőznie, hanem június 5.-én megválasztott képviselőnek jelentették ki.³⁸

E visszalépés jutalmát azonban Pólya nem kapta meg. Ez kiderül a Bethlen március 27.-én írt leveléhez csatolt mellékletekből. Kállay Tibor pénzügyminiszter július 18.-án miniszterelnökhöz írt levélben közölte: Pólya Antal pénzügyi tanácsosi kinevezésére július 5.-én tett felterjesztését a kormányzó elutasította.³⁹

³⁴ NEMES DEZSŐ (szerk.): A fasiszta rendszer kiépítése és a népnomor Magyarországon 1921–1924. Budapest, 1956. 188–189.

³⁵ Szózat 1922. V. 29. 3.

³⁶ HUBAI i.m. 43.

³⁷ Világ 1922. VI. 4. 4.

³⁸ Uo.: VI. 7. 2.

³⁹ SZINAI MIKLÓS – SZÜCS LÁSZLÓ (s. a. r., bev. és a magyarázatok): Bethlen István titkos iratai. Budapest, 1972, Kossuth K. 87.

Kecskemét és környéke – mint már megemlítettük –, két választókerületet alkotott, és június 1-jén titkos választással történt a képviselők megválasztása. Az országos liberális pártok és közvélemény e városban kettős függetlenségi Kossuth-párti győzelemre számított. Június elsején este úgy is látszott, hogy ez bekövetkezik. A Világ ottani tudósítója akkor azt jelentette, hogy az első kerületben, ahol Horváth Mihály és Pekár Gyula küzdöttek, az előbbi 600 szavazattal vezet. Tudni vélte, hogy a második kerületben Melha Armandnak 1000 szavazattal több van mint Zsitvay Tibornak. Ehhez persze hozzátette, hogy a választók többsége még nem szavazott le és azt is, hogy tanyákon a szavazást akkor zárták le és azokat csak az éjszaka viszik be a városba megszámlálásra. Azt is megírta, hogy másnap a városban még hat szavazókerületben lesznek választások, és hogy a város összes bérkocsiját és fiákerét a kormánypárt felvásárolta. Mindez azt mutatta, hogy még nagyon bizonytalan volt a liberális jelöltek feltételezett győzelme. E tudósító szerint a választási kampányban Bugacmonostoron az is megtörtént, hogy amikor Melha programbeszédet mondott, megjelent Francia-Kiss Mihály, és közbeszólásokkal zavarta meg. Erre Melha kitette revolverét az asztalra, amire Francia-Kiss eltávozott.⁴⁰

A kecskeméti választások végeredménye nem igazolta a liberális közvélemény várakozásait. Igaz, hogy a szavazatok összeszámlálásához nem engedték be az ellenzék bizalmi embereit. Így a Világ szerint a város első kerületében Pekár Gyula az Egységes Párt jelöltje 623 szavazattal kapott többet, mint Horváth Mihály. A második választókerületben pedig Zsitvay Tibor 150 szavazattal megelőzte Melha Armandot.⁴¹

Kecskemét két választókerületében a Hubai-féle választási atlasz szerint a következő eredmények születtek: az első választókerületben, ahol Pekár Gyula államtitkár és Horváth Mihály küzdöttek egymással az 5613 választásra jogosultból részt vett 4980 szavazópolgár a választáson, vagyis a jogosultak 88,72%-a. Ebből érvényesen szavazott 4845 fő, vagyis a 97,29%. Érvénytelenül 135 fő. Ezek igen magas részvételi hajlandóságot bizonyítanak! Ebből 2734-en szavaztak Pekárra, ami a szavazatok 56,43%-át jelentette. Horváth 2111 szavazatot kapott, ez a szavazatok 43,57%-át adta. Tehát a kormánypárt több mint 13%-kal kapott többet mint az ellenzék. Ezért nem lehet elfogadni a Világ arra való utalását, hogy a kormánypárti győzelem a szavazatok összeszámláláskor elkövetett törvénytelen ségek eredménye lett volna.

Ugyanez érvényes a második kerületre is. Ott – mint láttuk – Zsitvay és Melha küzdöttek a mandátumért. A 6752 választásra jogosultból részt vett 6309 fő a szavazáson, ami a választásra jogosultak 93,44%-a. Ebből érvényesen szavazott 6152 fő, vagyis a 97,51%. Tehát csak 157 érvénytelen szavazat volt. Ez is igen nagy választási aktivitást bizonyított. Zsitvay 3241 szavazatot kapott, a szavazatok 52,68%-át. Melhára 2911 fő szavazott, vagyis a 47,32%-ék.⁴² Tehát ha a 157 érvénytelennek minősített szavazatot mind Melha kapta volna, akkor sem győzött volna. Mindez azt is jelzi, hogy a kecskeméti társadalom dualizmus kori ellenzékiségét, amely még 1922-es februári időközi választásokon is Horváthot juttatta mandátumhoz az Egységes Párt meg tudta változtatni. Ebben jelentős szerepe volt Bethlen és Gömbös kecskeméti kampányának is.

A ceglédi választókerületben – mint láttuk – Bethlen és Gömbös is támadták a kormány ellenzékének számító Haller István vezette keresztényszocialista pártot. Mindezzel azonban nem érték el a kormánypárti Gombos Lajos győzelmét. A Szózat jellemző módon csak azt írta meg, hogy Gombos Lajos egységspárti jelölttel szemben Haller István 137 szótöbbséggel győzött.⁴³

⁴⁰ Világ 1922. VI. 2. 2.

⁴¹ Uo. 1922. VI. 4. 3.

⁴² HUBAI i. m. 48.

⁴³ Szózat 1922. V. 29. 3.

A ceglédi választási eredmény tényleg nagyon szoros volt. Hubai választási atlasza szerint volt 10475 választásra jogosult. Ebből érvényesen szavaztak 8122-en, a jogosultak 77,44 %-a. Ebből 3982-en szavaztak Gombosra, ez a szavazatok 49,09 %-a. Haller kapott 4130 szavazatot, ami a szavazatok 50,91 %-a.⁴⁴ Cegléden tehát Haller István ellenzéki jelölt győzött. Vagyis itt sem sikerült Betlennek és Gömbösnek megváltoztatni a ceglédi ellenzéki nagymúltú hagyományát.

Az albertirsai választókerületben végül is az Egységes Párt két jelöltje tudott elindulni a választásokon, mert a többieknek nem lett meg a megfelelő számú aláírása. (Ezt valószínűleg a közigazgatási apparátus tette lehetetlenné!) A május 28.-i választáson a Szózat szerint gróf Szapáry Lajos a kormánypárt hivatalos jelöltje 2029 szavazattal győzött dr. Kralovanszky Lászlóval a kormánypárt nem hivatalos jelöltjével szemben, aki 1065 szavazatot kapott.⁴⁵ Hubai szerint – és ezt kell elfogadnunk a pontos eredménynek – Szapáryra 2228-an szavaztak, ez választók 67,17%-a, Kralovanszkyra pedig 1089-en, a szavazók 32,83%-a.

Valószínűleg ez is volt az oka, annak, hogy ebben a választókerületben a 7169 választásra jogosultból csak 3317-en adtak le érvényes szavazatot, ami a választópolgároknak csak a 46,27 %-a, ami a legkevesebb volt az ekkor választó nyílt szavazásos választókerületekből.⁴⁶ Tehát valószínűsíthetjük, hogy Szapáry gróf is csak hathatós közigazgatási manipulálással és támogatással lehetett parlamenti képviselő. Ez a választás is további helytörténeti kutatást igényel.

A monori választókerületben, - mint láttuk – Bethlen és Gömbös – Rubinek Istvánt, az újkonzervatív- agráriusok egyik vezetőjét ajánlotta a választóknak. A földreform végrehajtását ígérték, a szociáldemokrata munkássággal való megbékélést, illetve Gömbös minden munkást testvérének nevezett, ami a fajvédők egyik korabeli tézise volt. Ennek ellenére Rubinek elveszítette a választást. A Szózat szerint Rubinek és Herodek István kormánypárti jelöltek ellen Pakots József demokrata párti jelölt 500 szótöbbséggel győzött.⁴⁷ Hubai választási atlasza szerint Rubineknek nem volt Egységes Párti ellenjelöltje. Ő 2406 szavazatot kapott, a szavazatok 45,1%-át. Pakots viszont – az ellenzéki összefogásnak köszönhetően – 2929-et, vagyis a szavazatok 54,9%-át.⁴⁸

Bethlen és Gömbös 1922. május 21–22.-én tett Duna–Tisza közti választási kampánykörútját összegezve tehát a következőket állapíthatjuk meg: E két nap alatt 9 választókerületben jártak, és mindenhol a kormánypárt hivatalos jelöltjeinek támogatására szólították fel a választókat. E kampánykörút eredményekét a 9 választókerületből 6-ban az Egységes Párt jelöltjei győztek. Szabadszálláson azonban nem a hivatalos jelölt győzött. A halasi és a nagykőrösi jelöltek csak a kormányzati és a közigazgatási törvénytelenen beavatkozásnak köszönhetik a mandátumukat. És bár nem találtunk rá egyértelmű adatokat, de ez látszik valószínűnek az albertirsai választókerületnél is. A hat megnyert mandátumból tehát lényegében három a közigazgatási beavatkozás eredményeként lett a kormánypárté. És csak háromról, a halasiról és a két kecskeméti mandátumról lehet elmondani, hogy azokat a kormánypárt jelentősebb közigazgatási beavatkozás nélkül szerezte meg. A kiskunfélegyházi mandátumot Horváth Zoltán a Függetlenségi 48-as Kosuth-párt ismert helyi vezetője nyerte. Ő a demokratikus liberális ellenzéki politikát képviselte. Cegléden a harcos és ismert ellenzéki keresztényszocialista Haller István győzött. Monoron pedig a demokratikus ellenzékhez tartozó Pakots József a legitimista jelölt visszalépésével megverte a kormánypárt ismert újkonzervatív-agrárius jelöltjét Rubinek Istvánt. E mérleg tehát – ha a

⁴⁴ HUBAI i. m. 43.

⁴⁵ Szózat 1922. V. 29. 3.

⁴⁶ HUBAI i.m. 43.

⁴⁷ Szózat 1922. V. 29. 3.

⁴⁸ HUBAI i. m. 43.

számok mögé tekintünk – nem is olyan pozitív a kormánypártra és a miniszterelnökre nézvést. Mint ezekből a részadatokból is látjuk Bethlen és az Egységes Párt vezetői az államapparátust és a közigazgatás is – sokszor törvénytelenül – felhasználták a hatalom megtartása érdekében. Ezt a tényt a bethleni konszolidáció későbbi sikerei sem feledtethetik el. *

JÓZSEF, SIPOS

The 1922 campaign tour of István Bethlen in the Danube-Tisza Interfluve

Abstract

István Bethlen took a very active part in the campaign for national assembly elections in 1922. In order to organise the Egységes Párt and win the elections, he spent several weekends campaigning from the end of March. The last of his campaign tours was the visit he made on the 21st and 22nd May in the Danube-Tisza Interfluve. In course of only two days, he made speeches in 10 cities, visited the local units of MOVE and MANSZ and attended to receptions, brunches and dinner parties.

Bethlen emphasized the importance of the regained national freedom, but in the long term he considered the Treaty of Trianon unacceptable. The primary objective of his politics was to create national unity and the Egységes Párt was the means by which he hoped to achieve it. During his campaign, he popularized the party's policy and slightly changed the content of his speeches so as to please all types of audiences.

Whereas Bethlen claimed that anybody could be admitted to the Egységes Párt regardless of social class or confession, the only requirement of new members was to support its political programme, he sharply criticized legitimist and liberal parties and their candidates.

In his speech on the 21st of May in Kecskemét, he stressed the importance of the institutionalization of the Egységes Párt. He asserted that the members of the democratic opposition demanded the expansion of civil liberties only because they wanted to terrorize the elite. As a solution against democratic political views, he suggested the concept of Christian nationalism, since, as he formulated, the Hungarian nation needed Christian liberalism. However, Gyula Gömbös, who made his speech after Bethlen, articulated more radical thoughts and talked about ideas of 'real Christianity and protective nationalism'. Bethlen then met Iván Héjjas on the reception organised by the MANSZ and the latter declared his willingness to incline his 'stubborn, Hungarian head' in front of the new leader. By this he obviously meant his readiness to put his paramilitary units that were still politically powerful in the region at Bethlen's disposal.

In the next station of his campaign, in Nagykőrös, Bethlen spoke in favour of his friend and former minister of the interior, Count Gedeon Ráday. This time, he promised arranging peace between social classes and confessions; moreover, he condemned every type of radicalism, even white radicalism, as it 'drags every political system through the mire'. Finally, he praised the outstanding achievements of the people of Nagykőrös in growing fruits and vegetables; in fact, he expressed the necessity for the governmental promotion of horticulture.

In Cegléd, Bethlen drew a parallel between the popular political group of the post-1867 era, the Függetlenségi és 48-as Párt and his own party. He wanted to gain the votes of the industrial workers of Cegléd, therefore he affirmed that the policy of the Egységes Párt was not directed against the labour class. While Bethlen promised governmental support for craftsmen and merchants, Gömbös spoke more radically again, and called out for struggle to assure eternal life for the race and the nation.

In Albertirsa, Bethlen emphasised that Egységes Párt did not want to make the mistake of adopting a one-sided policy, thus they were to consider the needs of all social classes.

In Monor, where István Rubinek was fielded as the party's candidate, Bethlen propagated the ideas of the fair execution of land reform, and concluding hostilities with the labour class.

In my essay, I intend to give a full description of Bethlen's campaign of 1922 and I also aim to analyse his speeches in further details.

GÖNCZI GERGŐ

Gallienus császár kísérletei a III. századi Róma katonai, közigazgatási és pénzügyi válságának orvoslására (253–268)

A III. századi válság elmélyülése Valerianus és Gallienus alatt

Róma történetének egyik legviharosabb időszaka a III. század volt. Marcus Aurelius halálával (180) véget ért a „jó császárok” kora, és Commodus rémuralmával kezdetét vette a principatus csaknem százéves válsága, amely Diocletianusig tartott. A Severusok (193–235) és a katonacsászárok (235–284) alatt a birodalom teljes struktúrájában hanyatlás indult meg. A tünetek már Marcus Aurelius idején (161–180) jelentkeztek a markomann háborúkkal, de még csak provinciális szinten. Ezeknek kiterjedésében komoly kül- és belpolitikai problémák játszottak közre a II. század végétől. A III. századtól kezdve például egyre erősödött a rajnai és dunai határszakaszon a barbár nyomás, míg keleten a hatalmas Szásshánida Birodalom emelkedett fel, amely Róma legnagyobb vetélytársává vált. Az állandó külső támadások következtében a principatus szilárdnak hitt társadalmi, politikai és gazdasági rendszere az összeomlás szélére került. A városok, mint gazdasági központok, a barbár hadjáratok célpontjai lettek, amelynek köszönhetően fokozatosan elnéptelenedtek és lehanyaglottak. A lakosság vidékre menekült, ahol vagy útonállóként fosztogatott, vagy egy gazdag nagybirtokoshoz szegődött *colonusként*. A távolsági kereskedelem szinte teljesen megszűnt. A bányák működése és az ipari termelés jelentősen visszaesett. Az élelmiszer- és termékhiány a pénz elértéktelenedéséhez vezetett, amelyet a III. századi császárok a devalvációval, új pénzverdék alapításával, vagy vagyonekobbzással próbáltak megfékezni. A lakosságot a barbár támadások mellett a pusztító járványok, az éhezés és a természeti katasztrófák is tizedelték, amelyeknek következtében komoly munkaerőhiány lépett fel. Az erősödő létbizonytalanság közepette egyre fokozódott a hadsereg politikai befolyása, amelynek eredménye a sűrű császárváltság lett. A *senatus* a III. században már csak gazdaságilag bizonyult erősnek, míg a lovagok és az alacsony sorból származó katonák egyre nagyobb számban foglalták el a vezető politikai és katonai tisztségeket.¹

Ilyen körülmények között került hatalomra 253 őszén Valerianus és fia, Gallienus, akik a 250-es évek második felében az elsődleges célnak a barbár és a perzsa fenyegetés megszüntetését tekintették, ezért felosztották egymás közt a birodalmat. Gallienus nyugaton maradt a rajnai és dunai *limes* védelmére, míg Valerianus keletre ment a perzsák ellen.

¹ A III. századi válságot bővebben lásd ALFÖLDY 2000. 152–175. és de BLOIS 1976. 9–23.

Azonban Valerianus perzsa fogságba esése után (259-ben vagy 260-ban) Róma történelmének legsötétebb mélypontjára süllyedt a 260-as években. A II. század végétől burjánzó gazdasági, társadalmi és katonai problémák Gallienus egyeduralma idején annyira kicsúcsosodtak, hogy válaszlépések már nem maradhattak el. Egyértelművé vált ugyanakkor, hogy a principatus rendszere elavult, és alkalmatlan lett a válságok kezelésére, így Gallienusnak új irányokba kellett mozdulnia. Southern és de Blois szerint azonban a császárnak nem volt ideje egy hosszú távú reformpolitika kitervelésére, ezért a hadsereg, a kormányzat és a pénzügy terén végzett változtatások sokkal inkább a pillanatnyi vészhelyzet által kiváltott reakciók voltak a részéről.² Gallienus tehát az uralkodása alatti problémák megoldására törekedett, és nem egy új rendszer felállításán gondolkodott. Azonban kétségkívül igaza van Southernnek abban, hogy az őt követő császárok az ő eszközeiből szelektálva mozdították el pozitív irányba Rómát, és így elfogadjuk azt, hogy a késő római birodalom alapjai a III. század 60-as, 70-es éveire nyúlnak vissza.³

Gallienus hadserege: a mediolanumi lovasság és a *vexillatiók*

Gallienus helyzetét alaposan megnehezítette egyrészt a birodalom átmeneti szétforgácsolt-sága, másrészt az állandó barbár és perzsa veszély. A két Germania, majdnem egész Gallia (kivéve Gallia Narbonensist), Britannia és Hispania Germania Inferior helytartóójához, Marcus Cassianus Latinus Postumushoz pártolt át 260-261 környékén.⁴ A keleti provinciák formálisan még a birodalomhoz tartoztak, és hűek maradtak a császárhoz, de a gyakorlatban Septimius Odenathus és Palmyra irányítása alá kerültek. A perzsa háború terhét így Odenathus vette át, ezzel Gallienus biztonságban tudhatta magát kelet felől, de a nyugaton megalakult Gall Birodalom és a limesen túli barbár betörések ellen a császárnak erős, lojális hadseregre volt szüksége. Ennek hiányában ugyanis képtelen lett volna megvédeni a még fennhatósága alá tartozó területeket, mint Itáliát, Illyricumot, a Balkánt és Asia Minor nyugati részét.

A hadsereg terén végzett újításai közül elsőként a rendkívül gyors mozgású és hatékony lovasságát kell kiemelni. Valószínűleg ez a reform annak tudható be, hogy a császár felismerte a gyalogságra épülő római légió hátrányait a portyázó barbár és perzsa lovassággal szemben. A nehézfegyverzetű légiók nem tudták gyorsaságban felvenni a versenyt a Rajnán vagy a Dunán túlról betörő barbárokkal, akik miután végig pusztították a határ menti provinciákat, rövid időn belül visszavonultak. A római légiók így nemcsak, hogy elmulasztották az összecsapásokat, de az általuk üresen hagyott *limesszakaszon* keresztül újabb betörésekkel lehetett számolni. Gallienus ezért nemcsak a légiók lovasságának a számát emelte meg 120 főről 726 főre, hanem létrehozott különféle lovas *alákból* és *auxiliákból* egy állandó lovasságot, amely de Blois szerint a 254–58 közötti időszakban alakulhatott ki, amikor a császár még a rajnai limesnél harcolt a germán törzsekkel.⁵ A lovasok igen kevert etnikumúak voltak: a római lovasság elitje mellett (ők az ún. *promoti*) még mór, szír és dalmát lovasok is nagy számban előfordultak. Ezek igen

² De BLOIS megemlíti ezt pl. a gyors mozgású vexillatiók felállítása és a stratégiai pontok mentén kiépült védelmi rendszer kapcsán (lásd de BLOIS 1976. 32–33.). Pat Southern is úgy véli, hogy Gallienus minden intézkedésével nem a távoli, hanem a közel jövő érdekét tartotta szem előtt, ami az ő esetében nem egy új rendszer (lásd tetrarchia) alapjainak lefektetését, hanem a birodalom megmentését jelentette (lásd SOUTHERN 2001. 82.).

³ Lásd SOUTHERN 2001. 83.

⁴ Lásd SOUTHERN 2001. 98.

⁵ Lásd de BLOIS 1976. 27.

jól felszereltek, és sokféle fegyverrel is bírtak: a mórok például dárdával harcoltak, a szírek pedig lovasíjászok voltak.⁶ Ennek az új, és császárhoz hű seregnak a központja Mediolanum⁷ lett, amely egyben Gallienus főhadiszállása is volt a 260-as években. A mediolanumi lovasság teljesen önálló alakulatként volt nyilvántartva, saját parancsnokkal rendelkezett (Aureolus 267-ig töltötte be a tisztséget), aki közvetlenül a császárnak tartozott beszámolóval.⁸ Mediolanum mellett az előnyös fekvése szólt: Gallienus innen ellenőrzése alatt tudta tartani az Alpok hágóit, és gyors ellencsapást indíthatott Postumus vagy a betörő barbár törzsek ellenében, akik Itáliára, Illyricumra, esetleg a Balkánra akartak rontani. Ugyanakkor a Pó-síkság dús legelői is kedvező terepet biztosítottak a lovak eltartásához.

A történészek körében vita van arról, hogy Gallienus speciális lovassága alapja lehetett-e a IV. századi *limitanei* és *comitatenses* kialakulásának, amelyek Diocletianus és Nagy Constantinus alatt értek be.⁹ Goldsworthy szerint a mediolanumi lovasság az egyik fontos előzménye lehetett a késő római hadseregeknek.¹⁰ Mások szerint (pl. de Blois) ez a lovasság csak a pillanatnyi taktikai és stratégiai céloknak megfelelően állt össze, ezért nem szabad túlértékelni, és a *comitatenses* előfutárának tartani.¹¹ Azonban az kétségtől igaz, hogy számos győzelmet hozott a császárnak ez az alkalmi erő. Maga Southern is inkább de Blois felé hajlik, de úgy véli, hogy Gallienus nyomán utódai (pl. Claudius Gothicus, Aurelianus) még használhatták ezt az egységet a gótok ellenében, de a birodalom területi helyreállítása után valószínűleg megszűnt a mediolanumi bázis.¹²

Gallienusnak ugyan Mediolanum volt a főhadiszállása, de emellett még más stratégiai pontokat is megerősített, ahová szintén válogatott különítményeket, az ún. *vexillatiókat* helyezett el. Mediolanumban minden bizonnyal csak lovas egységek voltak összegyűjtve, míg más erődökben eltérő légiók különféle *cohorsait* állította egybe. Kiemelkedő hadászati központ volt még Észak-Itáliában Aquileia és Verona. Már Marcus Aurelius a markomann háborúk idején elhelyezett egységeket Aquileiában, tehát fontos védelmi pont volt a II. század közepén is, míg Verona őrizte Itália egyik fontos kapuját, a Brenner-hágót.¹³ Az Égeikum térségében jelentős erő volt Byzantium, amely a Balkán és Asia Minor nyugati részének védelmét biztosította, illetve a mai Macedónia területén fekvő Lychnidus, amely a Dacia felől érkező barbár támadásokat fogta fel. Illyricum védelmét Aquincum, Sirmium, Siscia (mai Sziszek) és Poetovio (mai Ptuj) látta el. Valerianus és Gallienus közös uralkodása idején fontos támaszpont volt nyugaton a mai Köln városa (Colonia Claudia Ara Agrippinensium), míg keleten Antiochia (Valerianus főhadiszállása a perzsákkal folytatott harcok idején) és Samosata. Ezek mellett számos kisebb erődöt is emeltek Gallienus alatt: ilyen volt például Nicea, Milétosz és Vindonissa, de az ő idejében vették újra fallal körül Athént, és építették fel az iszthmoszi falat is.¹⁴

⁶ Lásd SOUTHERN 2001. 89.

⁷ Ezt bizonyítják az itt alapított pénzverde FIDES EQUITUM és FIDES MILITUM feliratú érméi. Lásd de BLOIS 1976. 27.

⁸ Lásd SOUTHERN 2001. 89.

⁹ *Limitanei*: határvidéki helyőrséghez hasonló, amely a határ menti provinciát irányító *dux* vezetése alatt állt; harcértéke elég csekély, nagyobb betörések megfékezésére nem volt alkalmas; a határvédelem mellett az adott provincia közbiztonságáért is felelős volt.

Comitatenses: a hátszágba visszavont, jóval képzetlenebb harctéri egységek, amelyek a császár közvetlen, vagy magas rangú képviselője útján, közvetett befolyása alatt állt; ha a *limitanei* az adott határszakaszon nem tudta feltartóztatni az ellenséget, akkor a *comitatenses* vonult fel ellene. Lásd GOLDSWORTHY 2004. 202–203.

¹⁰ Lásd GOLDSWORTHY 2004. 202.

¹¹ Lásd de BLOIS 1976. 29.

¹² Lásd SOUTHERN 2001. 90.

¹³ Lásd de BLOIS 1976. 31.

¹⁴ Lásd Zószimosz *Új történelem* I. és de BLOIS 1976. 36.

Gallienus hadereje a hatékony lovasság mellett tehát a *vexillatió*kából állt. Ez, az összevont csapattestekből álló zászlóalj a nevét a hadjelvényéről, a zászlóról (*vexillum*) kapta. Összetétele és nagysága attól függött, hogy milyen feladatkörben kellett teljesítenie. Például egy *praepositus vexillationis* vezette 1000 fős különítmény provincián belüli közmunkákra, vagy katonai szállítványok biztosítására volt alkalmas. Viszont egy *dux* parancsnoksága alá rendelt több zászlóaljból álló hadsereget egyértelműen hadjáratra készítettek fel. Ilyen alkalmilag felállított, meghatározott megbízatással ellátott különítményeket már a császárkor első századában is használtak, de csak a II. századtól vált ismétlődő szokássá. Gallienus volt azonban az első, aki mint a római hadsereg állandó elemeire, a *vexillatió*kra támaszkodott.¹⁵ Lukás de Blois szerint azonban az új stratégiai pontok megerősítése és a különítményekből összeszedett haderő mögött nem egy előre megtervezett, tudatos védelmi politikát kell feltételezni, hanem a Gall Birodalom és a barbárok betöréseire adott kényszerű reakciókat kell látni.

Új vezető réteg a katonai és a közigazgatási szinteken

A 260-as években a hadsereg terén a legnagyobb változást az mutatta, hogy megnőtt az alacsony sorból származó katonák és lovagok szerepvállalása a hadvezetésben. A szenatori rend kiszorulása a vezető katonai pozíciókból már jóval korábban, a II–III. század folyamán megindult.¹⁶ Gallienus korában ez a tendencia még inkább kiszélesedett, amelynek fő oka az volt, hogy egy szétesett, politikai mélypontra süllyedt birodalomnak katonailag képzett, és megbízható emberekre volt szüksége. A katonacsászárok alatt Róma egyre inkább a hadseregbe szorult, ezért sokkal inkább olyan emberek kellettek, akiknél hivatás volt a katonáskodás, nem pedig csak egy lépcsőfok a társadalmi ranglétrán való előbbrejutáshoz. A senatorok hivatali pályájából a *legatusi* (*legatus legionis*) és a *tribunusi* (*tribunus laticlavus*) tisztségek így eltűntek.¹⁷ Lukás de Blois szerint az *ordo senatoris* még Valerianus fogságba esése előtt (vagyis kb. 260-ig) még birtokolta a hadsereg felső vezetését, de 260 után elvesztette azt.¹⁸ Aurelius Victor szerint erre Gallienus rendelete útján került sor, amivel a senatorokat kizárta a katonai vezető posztokból.¹⁹ A seregek élére a *praefectus* (teljes címén *praefectus legionis*) és a *praepositus* került, aki a *legatus* és a *tribunus* jogkörét vitte tovább azzal a nagy különbséggel, hogy 260-tól kezdve már nem senator, hanem lovagrendi személy töltötte be. Sőt a tehetségesebb és megbízhatóbb hadvezérek közül Gallienus kialakított egy vezérkart, amellyel megosztotta a hadviselés terheit is. Ennek tagjai megkapták a *princeps Protectorum* címet, amellyel Gallienus úgymond az érdemesek közül is kiválasztotta a legjobbakat.²⁰ Ráadásul Aleksander Krawczuk szerint a *protectorok* a császár személyes testőreiként is funkcionáltak.²¹ Alföldi András ugyanakkor ennek a császár körüli tisztikarnak a létrehozását tekinti a legjelentősebb III. századi újításnak a római hadsereg

¹⁵ Az alábbi bekezdést bővebben lásd HAVAS–NÉMETH–SZABÓ 2001. 455.

¹⁶ Lásd ALFÖLDY 2000. 160.

¹⁷ Lásd *Cambridge Ancient History* (továbbiakban CAH) 2005. 160.

¹⁸ Lásd de BLOIS 1976. 39.

¹⁹ Aurelius Victor *De Caesaribus*. XXXIII. 33. lásd SOUTHERN 2001. 92. és CAH 2005. 159. A császári rendelet léteéről nincs más bizonyíték, csak Aurelius Victor, így kétséges, hogy Gallienus kibocsátott volna egy ilyen ediktumot.

²⁰ Lásd SOUTHERN 2001. 90–91.

²¹ Lásd KRAWCZUK 2008. 428.

fejlődése kapcsán.²² Ezek között ugyanis nemcsak lovagi származású, hanem alacsony sorból, katonacsaládból származó, és csak érdemeik alapján lovagi státuszhoz jutó személyek is voltak. Ezeknek a tudományokban (leszámítva a hadtudományt) járatlan, olykor írástudatlan katonáembereknek a felemelkedését a birodalom szorongatott helyzete indukálta, és a principatus rendszerének elavultsága. Southern szerint maga Gallienus császár nem azért vetette meg a senatorokat, mert személyes gyűlöletet érzett irántuk (hiszen ő is régi, előkelő nemzetség sarja), hanem csak szükségből fordult a lovagokhoz a hadsereg vezetése és a provinciális közigazgatás terén. Ezt bizonyítja szerinte az a tény, hogy uralkodása alatt nem intézett általános támadást az *ordo senatoris* ellen, nem akarta elvenni a vagyonukat, társadalmi presztízsüket és már birtokolt, kisebb tisztségeiket.²³ Lukas de Blois szerint a mellőzés háttérben az állt, hogy Valerianus ugyan fogságba került, de a senatusban még mindig voltak hívei, akik az apja politikájától teljesen elrugaszzkodó Gallienusra veszélyesek lehettek. Ugyanis Valerianusnak a birodalom szegleteiben maradtak olyan emberei, akik feltehetőleg senatuspártiak voltak. A császár így tarthatott attól, hogy a senatorok Valerianus régi szemléletű követőihez (pl. Postumus; Macrianus, Valerianus kincstárnoka és élmezőny *procurator* a perzsa hadjárat idején; vagy Regalianus, Pannonia Inferior helytartója) pártolnak, és őket támogatják vele szemben.²⁴ Egyszerűen fogalmazva tehát Gallienus nem bízott meg a senatorokban, ezért zárta el előttük a katonai és kormányzati pozíciókat. A császárnak tehát új emberek kellettek.

Az egyik forrást az alacsony sorból származó katonák adhatták. Septimius Severustól kezdve engedélyezett volt a még szolgálatban levő legionáriusok számára a házasságkötés, amelynek jelentősége és haszna a III. század első felében és közepén beigazolódott. Ugyanis az egyszerű közkatonák és altisztek családjaikat rendszerint magukkal vitték állomáshelyeikre, ahol gyermekeik a katonai táborok légkörében nőttek fel. Nem kétséges, hogy csak ez az egy pálya állhatott a rendelkezésükre, így a mindenkori császároknak némileg enyhült az utánpótlás kérdésének általános problémája. Gallienus korában a senatori rangúak képzetlenségéből és a velük kapcsolatos bizalmatlanságból fakadóan megnyílt a társadalmi felemelkedés lehetősége a legalacsonyabb rangú katonák számára is. Évekig tartó katonáskodás révén elérhetővé vált a lovagi rang, sőt fontosabb közigazgatási pozíciókba, vagy akár a Gallienust körülvevő *protectores*ba is bekerülhettek a legmértőbbak. Különösen előnyös helyzetbe kerültek a dunai hadseregek, amelyek igen fontos védelmi szerepet töltek be Gallienus alatt, így nem véletlen, hogy az innen származó, vagy itt szolgáló katonák profitáltak leginkább a császár reformjaiból.²⁵

A pannoniai származású²⁶ Publius Aelius Aelianus például egyszerű tiszthelyettesből hadsereget vezető praefectus lett, és végül elnyerte egy provincia kormányzását. Vagy nézzük magát Manlius Acilius Aureolust, aki géta pásztorból Gallienus lovassági parancsnoka, majd 267-től ellencsászára lett. Traianus Mucianus a katonai ranglétra aljáról Mesopotamia praefectusáig jutott, pályája csaknem 40 éves sikertörténet. Lucius Petronius Taurus Volusianus például 261-ben Gallienus társkonsulja volt, majd pedig *praefectus praetorio*. Sorolhatnánk még más példákat is, mint a későbbi illyr katonacsászárokat (Claudius Gothicust és Aurelianus), Theodotust (Egyiptom visszaszerzőjét, majd *praefectus*át), Heraclianust vagy Marcianust.²⁷

²² Lásd de BLOIS 1976. 26.

²³ Lásd SOUTHERN 2001. 95.

²⁴ Lásd de BLOIS 1976. 58.

²⁵ Lásd de BLOIS 1976. 57.

²⁶ Az Aquincumtól pár mérföldnyire északra fekvő Ulcisia Castrában született. Lásd de BLOIS 1976. 55.

²⁷ A példákat lásd SOUTHERN 2001. 103. és de BLOIS 1976. 42–43

A másik fő támaszt a lovagok adhatták, akik a társadalmi presztízs szintjén nem, de a vagyoni helyzetet tekintve többségük beérte, vagy akár felül is múlta a senatorokat. Az *ordo equester* számára is kiváló karrierpályát nyújtott a hadsereg és a hivatalviselés. Már jóval Gallienus előtt előfordult, hogy a határ menti, fenyegetett provinciákba ideiglenesen lovagot neveztek ki kormányzónak.²⁸ Az adott tartomány stabilizációjához ráadásul teljes hatáskört kaptak, mintha az *ordo senatorishoz* tartoztak volna. Az időszakos kinevezések is azt bizonyítják, hogy a Severusok és a Gallienusig uralkodó katonacsászárok alatt a gazdag, nagybirtokos senatorok többsége sokkal inkább a saját földjeinek jövedelmezésével és a haszonszerzéssel foglalkozott. Hiába járták végig a *cursus honorum* lépcsőfokait, nagy részükből hiányzott a kellő szaktudás és tapasztalat az államügyek intézéséhez. Ennek következtében a császárok sokkal inkább a katonapályán felemelkedő lovagokhoz nyúltak. A Gallienus iránti gyűlölet az *ordo senatoris* részéről abból fakadt, hogy ő terjesztette ki radikálisan a mellőzésüket a katonai és közigazgatási hivatalokból. Felismerte, hogy a senatorok már csak gazdasági szinten bírnak elsöprő potenciállal, de a mérhetetlen vagyonbirtoklás nem lehet elegendő az állami tisztségviseléshez, különösen a 260-as évek bel- és külpolitikai mélypontjának idején.

Gallienus ezért a saját területének katonai megvédésén túl jelentős átalakítást végzett a provinciák közigazgatásában is. A fordulópont itt is valószínűleg a 259-260-as év lehetett, amikor Valerianust elfogták a perzsák. Addig a közös uralkodás éve alatt a provinciális közigazgatásban főként senatorok kaptak helyet. A 259-268 közötti időszakban azonban több tartomány élén már ún. *praesese* állnak, akik már az *ordo equester*ből valók, és a senatusi provinciákat irányító *proconsulok* és *propraetorok* hatáskörével bírva kormányoznak. Southern és de Blois szerint valószínűleg a *limes* mögötti, barbár támadásoknak kitett provinciákban kormányoztak.²⁹ Ezek a tartományok tapasztalt, gyakorlott katonákat követeltek, akik ráadásul még közigazgatási, adószedési és bíraskodási jogkörrel is bírtak. Így a *praeses* tisztséget csakis a császár köréhez tartozó személyek tölthették be. Valószínűleg ilyen vezetés alatt állt Arabia és Cilicia (perzsák miatt), a két Pannonia (barbárok és belső elégedetlenség miatt), Hispania Baetica (Postumus és a frankok miatt) és Sardinia (kalózkodás következtében).³⁰ A közigazgatás terén tehát Gallienus a veszélyzónába tartozó provinciák élére kizárólag csak lovagokat nevezett ki, míg a limestől távoli tartományokban váltogatta a lovagokat és a senatorokat.

Birodalmak a birodalomban –

Gallienus politikai kapcsolatai Attalusszal, Odenathusszal és Postumusszal

A birodalom biztonságpolitikája azonban nemcsak a tehetséges, megbízható emberek alkalmazását követelte meg a vezető pozíciókban, hanem szövetségeseik keresését is. Ennek kapcsán elég a markomann Attalus és a palmyrai Odenathus példáját hozni.

Gallienus császárnak valószínűleg 258 körül, Ingenuus lázadásának leverése után szembeülnie kellett a dunai provinciák kiszolgáltatottságával. A biztosabb védekezés érdekében vehette fel a kapcsolatot, és köthetett szövetséget Attalusszal, a markomannok egyik törzsfőnökével.

²⁸ Az ideiglenes *proconsuli* jogkörrel bíró lovagok a provinciákat, mint *VIRI EGREGII* vagy *VIRI PERFEC-TISSIMI* irányították. Lásd de BLOIS 1976. 47.

²⁹ Lásd de BLOIS 1976. 51. és SOUTHERN 2001. 94.

³⁰ Lásd de BLOIS 1976. 51–52.

A szerződés tartalma a következő lehetett: Attalus és törzse letelepedhet a római földre, és a *limes* egy szakaszán védi a birodalmat Pannonia Inferiorban, cserébe Gallienus ágyasává fogadja a markomann törzsfő lányát, Pipát.³¹ Gallienust a római szerzők eléggé negatívan ítélik meg, többek között a Pipával való „bűnös szerelme” miatt is,³² mert nem a politikai szándékot látták mögötte, hanem azt, hogy a császár egy germán nőért érzett vágya miatt barbárokat engedett be római földre. Ez azonban nem volt új keletű dolog. Már Marcus Aurelius korától kezdve a császárok előszeretettel telepítettek le a *limes* mögé barbár néptörzsedékeket, amellyel a birodalom hatékonyabb védelmét kívánták biztosítani. Valószínűleg Gallienus is biztonsági okokból köthetett szövetséget Attalusszal, és nem a Pipa iránt érzett vonzalomból kiindulva. Krawczuk szerint ugyanis Gallienus és felesége, Cornelia Salonina között igen harmonikus viszony állhatott fenn, amelyet a *Concordia Augustorum* („az *augustus* és az *augusta* egyetértése”) feliratú pénzérmék bizonyítanak.³³ Gallienus és Attalus szövetsége tehát a 260-as években biztosabb védelmet nyújtott a dunai *limes*en, és a markomann törzsfőnök lánya volt a szerződésük szükséges biztosítója.

A másik fontos szövetséges Septimius Odenathus lett, aki még apja, Hairan révén római polgárjoggal bírt, amit még a családnak Septimius Severus adományozott.³⁴ Odenathus kezdetben I. Sápúr perzsa királynál próbálkozott szövetségekötéssel, de miután nem ért cél, és Valerianus korábbi tisztjei, Ballista és az idősebb Macrianus fellázadtak Gallienus ellen keleten, hirtelen harapófogóba került. Ezért kötelezhette el magát végül Róma oldalán, és persze Gallienus is jelentős hasznot húzott, hiszen Odenathus egyrészt kivégeztette Ballistát és Macrianus kisebbik fiát, Queitust, másrészt átvette a perzsák elleni háború irányítását. Odenathus jelentős eredményeket ért el keleten, visszaállította a birodalom keleti határát, sőt, 266-ban betört a perzsák földjére, és fővárosukat, Ktésziphónt is elfoglalta.³⁵ Sikereit látva Gallienus több címmel is felruházta, amelyet a pénzérmék feliratai igazolnak: *Corrector totius Orientis*,³⁶ *Dux Romanorum* és *Imperator*. Odenathusból ugyan sosem lett társcsászár, de a keleti provinciák felett gyakorlatilag ő uralkodott, és Gallienusnak nem volt beleszólása az ügyek intézésébe.

Így ahogy Attalus Pannoniában, úgy Odenathus keleten építhette ki a saját *cliens*királyságát, amely 267-ben bekövetkezett haláláig kiterjedt Szíriára, Palesztinára, Mesopotamiára, Arabiára és Asia Minor keleti felére.³⁷

A legérdekesebb helyzet azonban nyugaton alakult ki, amikor Postumus, Germania Inferior helytartója fellázadt Gallienus ellen. 260 nyarán Postumus a seregével Colonia Agrippinensium ellen vonult, ahol a helyőrség átállt az ő oldalára, és kiadta neki Gallienus fiát, Saloninust, és nevelőjét, Silvanust, akiket azonnal kivégeztetett. A császár ugyanis őket hagyta hátra a rajnai *limes* védelmére, míg ő Illyricumba vonult, ahol már 258-tól kezdve belső zavargások voltak, miután legidősebb fia, ifjabb Valerianus betegségben vagy Ingenuus ármánykodása következtében meghalt.³⁸ Ingenuust még 258-ban legyőzték Gallienus vezérei, de Pannonia Inferior új helytartója, Regalianus is fellázadt a császár ellen, így Gallienusnak már személyesen kellett felvonulnia, hogy újra megerősítse hatalmát Illyricumban. A császár apjának, Valerianusnak a

³¹ Lásd de BLOIS 1976. 34.

³² Pl. Aurelius Victor 33. 1998. 282

³³ Lásd KRAWCZUK 2008. 166.

³⁴ Lásd SOUTHERN 2001. 100.

³⁵ Lásd SCARRE 2008. 181.

³⁶ „Az egész Kelet kormányzója”.

³⁷ Lásd de BLOIS 1976. 35.

³⁸ Scarre szerint betegség áldozata lett. Lásd SCARRE 2008. 175.; Hasonlóan vélekedik KRAWCZUK 2008. 418. Southern szerint Ingenuus keze lehet a dologban. Lásd SOUTHERN 2001. 79.

fogságba esése keleten csak még kedvezőbbé tették Postumus számára a körülményeket, hogy fellázadjon. A dunai és a rajnai határvidéki tartományok felkeléseinek oka Krawczuk szerint a provinciáknak az önző és rövidlátó felfogása lehetett, amely szerint császáruk elhanyagolja a védelmüket, míg seregeiket oda vezénylik, ahol a császár tartózkodik.³⁹ Ez természetesen nem volt helyes feltételezés, de az egyértelműen bebizonyosodott, hogy egy ember már nem képes a birodalom minden problémáját megoldani. Postumus pedig, aki a térség egyik bátor helytartója volt, kétségtől elválasztva mutatkozott a rajnai határ védelmére. 261 végére a limesen túlra szorított minden barbár népet, és eltökéltségét látva több provincia is elfogadta őt császárnak.⁴⁰ Hozzá pártolt Gallia, Britannia és Hispania is. Központja a mai Trier (Augusta Treverorum) lett, ahol aranypénzt is veretett.⁴¹

Így jött létre az a „Gall Birodalom,” amely mint állam az államban funkcionált, hiszen évente consulyálasztást tartottak, Postumus saját praetorianus gárdát állított fel és más római intézményeket is átvett.⁴² Szabó Edit szerint azonban nem beszélhetünk a Gall Birodalomról úgy, mint különálló államról, ugyanis sem Postumus, sem az őt követő galliai ellencsászárok⁴³ nem akarták hatalmukat az egész birodalomra nézve legitimálni, csupán a császári címmel érvényt akartak szerezni a nyugati provinciák védelme kapcsán hozott intézkedéseiknek.⁴⁴ Így Szabó úgy véli, hogy sokkal inkább a tetrachia korában működő társcsászárok szintjén funkcionáltak a „gall császárok.”

A nyugati területek visszaszerzése érdekében Gallienus több hadjáratot⁴⁵ is indított, de nem tudta visszaszerezni ezeket. Valószínűleg a 263-as hadjárat idején a császár ostrom alá vette Augusta Treverorumot, amelyet csak azért kellett félbe hagyni, mert Gallienus megsebesült. Egyes történészek feltételezik, hogy a sikertelen ostrom után nagy, átfogó hadjáratra már nem került sor, sőt Gallienus valószínűleg kiegyezhetett Postumusszal.⁴⁶ Krawczuk szerint a szerződés mögött Gallienusnak az a politikai megfontolása állhatott, hogy Postumus ugyan az ellensége, de ha megvédi a nyugati tartományokat, akkor a birodalom javát szolgálja.⁴⁷ A szerződés után Postumusszal a birodalom nyugati fele így elszakadt, de védelme biztosítva volt. A „Gall Birodalom” létrejöttével beigazolódtott, hogy a birodalom irányítását egy ember már nem képes ellátni, és szükség van társuralkodókra. Ezért eléggé valószínű, hogy a „gall császárok” működése mintául szolgálhatott a tetrachia rendszerének kialakításakor.

³⁹ Lásd KRAWCZUK 2008. 420.

⁴⁰ Lásd SCARRE 2008. 178.

⁴¹ Lásd KRAWCZUK 2008. 420.

⁴² Lásd SOUTHERN 2001. 97. és lásd GRANT 1996. 158.

⁴³ A „Gall Birodalom” császárai: Postumus (260–268), Marius (268), Victorinus (269–271) és Tetricus (271–274)

⁴⁴ Lásd HAVAS–NÉMETH–SZABÓ 2001. 568.

⁴⁵ Southern szerint 261, 265 és 266 táján voltak ezek. Lásd SOUTHERN 2001. 98. Grant és Krawczuk szerint 263-ban is volt egy. Lásd GRANT 1996. 158-159. és KRAWCZUK 2008. 428.

⁴⁶ Ezt Grant szerint Gallienus 263 után kibocsátott pénzérmeinek egyes feliratai bizonyítják: pl. *SALUS PROVINCIARUM* („provinciák jóléte”), *RESTITUTOR ORBIS* („a földkerekség helyreállítója”), *INTERNUNTIVS DEORUM* („istenek hírnöke”). Lásd GRANT 1996. 159.

⁴⁷ Lásd KRAWCZUK 2008. 428.

Gallienus kísérletei a birodalom pénzügyi helyzetének konszolidálására

Gallienus a megfelelő emberek és szövetségesek kiválasztása mellett a pénzügyekkel kapcsolatos politikáját is a hadsereg érdekeinek rendelte alá. A III. század első felében már egyre szembetűnőbb a bevételek elapadása, és a kiadások ugrásszerű emelkedése a birodalomban. Ebben nagy szerepet játszottak a germán és más népek (pl. perzsák, roxolánok, szarmaták) betörései, akikkel szemben a birodalomnak jelentős katonai erőt kellett kiállítania, de ennek költségei folyamatosan nőttek. Ezért az adók növelésével és újak kibocsátásával akarták növelni a bevételt, de a birodalomban nagyfokú termelés-visszaesés és elnéptelenedés kezdődött meg épp a külső támadások és a távolsági kereskedelem válsága miatt. A császárok a hiányt a pénz devalválásával (a nemesfém kivonásával) és egyre több pénzérme kibocsátásával próbálták pótolni. Gallienus uralkodása alatt a pénz elértéktelenedése még inkább a tetőfokára hágott, mivel a kiadások nem változtak, de a bevételek jelentősen megcsappantak a nyugati területek elszakadásával. Problémák már a 250-es években elkezdődtek, de Gallienus egyeduralma alatt teljesebben ki.

A helyzet olyan súlyos volt, hogy a legelterjedtebb ezüstpénz, az *antoninianus* Gallienus alatt szinte teljesen értéktelenné vált: a devalváció révén 50 százalékos ezüstartalma mindössze 2 százalékra süllyedt le.⁴⁸ Tetézte a bajt, hogy Dacia részleges kiürítésével a császár fennhatósága alól jelentős bányák kerültek ki, így csökkentek a bányajövedelmek is. Nemesfémhiány lépett fel, az árak rohamosan nőttek a pénz inflálódásának köszönhetően, de Gallienusnak sokkal nagyobb gondja volt a hadsereg zsoldjának fizetése, hiszen az értéktelenné vált *antoninianusszal* a katonák nem tudtak mit kezdeni. Ugyanakkor nem mindig a várt időben került sor a zsoldfizetésre, mivel a központi kincstár nehezen tudta eljuttatni a zsoldot a határ menti provinciákban harcoló seregekhez.

Ennek kiküszöbölésére két fontos lépést tett. Egyrészt a limes menti tartományokba az ő megbízható emberei, mint *praeseses* kerültek, akiknek a védelem megszervezése mellett biztosítani kellett az adók zökkenőmentes beszedését is. Másrészt a főbb katonai támaszpontokon Gallienus pénzverdéket is alapított, így lehetségessé vált a hadsereg rendszeres fizetése, és lecsökkent a pénzzállítás rizikója.⁴⁹ Így alapult pénzverde Mediolanumban (258–259 táján), Smyrnában (267), és Sisciában illetve Sirmiumban.⁵⁰ Jelentős volt a mai Köln pénzverdéje is, amely azonban Postumus lázadásával elveszett.

Gallienus szakított apja pénzszerzési politikájával, amely a gazdag keresztények vagyonek kobzására épült 257-től. Ehelyett új jövedelemforrást választott: az *aurum coronianumot*. Voltaképp ez a császár által veretett aranypénz volt, amelyet egy-egy nagy győzelem aratásakor bocsátottak ki.⁵¹ Ilyenek például Gallienus idején a *Dacicus Maximus* győzelmi cognomennel ellátott pénzérmék, amelyek a császár karpok elleni 257-es sikereiről emlékeznek meg.⁵² Szintén a társcsászárság éveiben (250-es évek második felében) aratott győzelmeiről emlékeznek meg olyan érmefeliratok, mint a *Germanicus Maximus* és a *Restitutor Galliarum* („a gall provinciák

⁴⁸ Lásd HAVAS–NÉMETH–SZABÓ 2001. 569.

⁴⁹ Lásd SOUTHERN 2001. 97.

⁵⁰ Lásd de BLOIS 1976. 93–94. és SOUTHERN 2001. 97.

⁵¹ Lásd SOUTHERN 2001. 97. és lásd de BLOIS 1976. 90–91.

⁵² Lásd HAVAS–NÉMETH–SZABÓ 2001. 567.

⁵³ Lásd KRAWCZUK 2008. 417.

⁵⁴ Lásd SOUTHERN 2001. 97.

⁵⁵ Lásd GRANT 1996. 154.

helyreállítója”), amelyek Gallienus sikereiről tesznek tanúbizonyságot a rajnai határvidéken folytatott, germánok elleni harcokról.⁵³ A császár ezekkel az aranypénzekkel nemcsak a katonákat kívánta fizetni, hanem stabilabb pénzermét akart elterjeszteni az elértéktelenedett *antoninianus*ok helyett. Azonban hiábavaló volt minden törekvése, ugyanis a lakosság túlnyomó része továbbra is a régebbi pénzekhez ragaszkodott, és nem az újakhoz, amelyeknek a központi hatalom szabta ki az értékét.⁵⁴

Kibocsátatott olyan *aureus*okat (aranypénzeket) is, amelyek a császári propaganda közvetítő eszközei voltak. Ilyenek például az olyan pénzermék, amelyeken a *Gallienus cum Exercitus Suo* („Gallienus a hadseregével”) felirat szerepel,⁵⁵ vagy a *Gallienae Augustae*. Ezekkel a császár talán ki akarta nyilatkoztatni, hogy az általa birtokolt területnek korlátlan ura és *imperatora*. Vannak olyan érmefeliratok is, amelyeken a császár az istennel ábrázolva fordul elő. A leggyakoribbak Iuppiter, Sol napisten, Apollon, Diana és Herkules.⁵⁶ Gallienus célja ezzel valószínűleg hatalmának legitimációja volt: ő, Gallienus, az istenek kegyéből uralkodó császár, akit kedvelnek az égiek.

Gallienus ha nem is oldotta meg a pénzügyi válságot, de átmenetileg enyhítette a helyzetet. Számára az adott körülmények között a legfontosabb a katonák zsoldjának fizetése volt, amelyet sikerült biztosítani. A birodalom pénzügyi viszonyait tehát a hadsereg és saját hatalmi érdekeihez igazította azért, hogy a központi irányítás szilárd maradjon. A gazdasági válságot és a társadalmi különbségek növekedését azonban az adott viszonyok között nem oldhatta meg.

Értékelés

Összességében elmondható, hogy Gallienus a 260-as évektől kezdve mind a közigazgatásban, mind a pénzügyekben véghez vitt újításait katonai és védelmi szempontok szerint hozta meg. Nem követett előre eltervezett reformpolitikát, hanem fennálló viszonyokhoz alkalmazkodva próbálta megmenteni a birodalmat. Ennek érdekében hozta létre a gyors mozgású mediolanumi lovasságot, és ennek megfelelően alkalmazott válogatott *vexillatió*kat, amelyeket a főbb stratégiai pontokon helyezett el. Felismerte, hogy a birodalom gépezetében egyre hangsúlyosabb szerephez jut a hadsereg, ezért főként képzett, megbízható és bátor katonákkal vette magát körül a hadvezetésben, és a közigazgatásban. A körülmények kényszerítő ereje folytán, de elfogadta Palmyra és Odenathus hatalmát a keleti provinciák felett, míg a nyugati részen kiformalódó „Gall Birodalmat” csak azért tűrte meg, mert Postumus képes volt megvédeni a hozzá pártolt területeket. A pénzügyek terén megteremtette azokat a körülményeket, amellyel a válság ugyan nem oldódott meg, de képes volt fizetni a katonái zsoldját. A birodalom krízishelyzetének megfelelően tett lépéseit túlzás lenne reformoknak tekinteni, de az kétségtelenül igaz, hogy olyan alapokat fektetett le, amelyekkel utódai a konszolidáció útjára terelték a birodalmat.

Southern szerint a késő római birodalom újjáépítésében három császár játszott jelentős szerepet: Gallienus, aki megtette a kezdőlépéseket; Diocletianus, aki folytatta; és végül Constantinus, aki befejezte.⁵⁷ Gallienus érdeme tehát abban rejlik, hogy megoldási kísérleteivel rávilágított a principatus rendszerének elavultságára, és fenntarthatatlanságára, illetve egy új birodalmi struktúra szükségességére. Az általa használt módszerek közül az őt követő császárok (pl. Aurelianus, Diocletianus) is többet átvettek. *

⁵⁶ Lásd SOUTHERN 2001. 104.

⁵⁷ Lásd SOUTHERN 2001. 3.

IRODALOMJEGYZÉK

- ALFÖLDY GÉZA: A Római Birodalom válsága és a társadalmi átalakulás. In *Római társadalomtörténet*. Budapest, 2000, Osiris Kiadó. 152–175.
- AURELIUS VICTOR: Történelem dióhéjban. In Németh György (szerk.): *Ércnél maradóbb...: a görög és a római történelem forrásai*. Budapest, 1998, Corvina. 281–284.
- BOWMAN, ALAN K. – GARNSEY, PETER – CAMERON AVERIL: *The Cambridge Ancient History. Vol. XII. The crisis of the Empire A. D. 193–337*. Second Edition. 2005, Cambridge University Press. 156–162.
- de BLOIS, LUKAS: *The policy of the emperor Gallienus*. Leiden, 1976.
- GOLDSWORTHY, ADRIAN: *A római hadsereg története*. Pécs, 2004, Alexandra. 200–215.
- GRANT, MICHAEL: *Római császárai*. Corvina. Budapest, 1996. 149–160.
- HAVAS LÁSZLÓ – NÉMETH GYÖRGY – SZABÓ EDIT: *Római történeti kézikönyv*. Budapest, 2001, Korona Kiadó. 455.
- KRAWCZUK, ALEKSANDER: *Római császárnék*. Szeged. 2008, Lazi. 164–168.
- KRAWCZUK, ALEKSANDER: *Római császárok*. Szeged. 2008, Lazi. 409–456.
- SCARRE, CHRIS: *Római császárok krónikája*. A Római Birodalom császárkorának története. Budapest, 2008, Móra Könyvkiadó. 170–185.
- SOUTHERN, PAT: *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London and New York. 2001, Routledge. 1–14., 78–108.
- SZABÓ EDIT: A politikai válság mélypontja. Valerianus és Gallienus császársága (253–268). In Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: *Római történelem*. Budapest, 2007, Osiris. 566–572.
- ZÓSZIMOSZ: *New History*. Book I. Green and Chaplin. London. 1814. Transcribed by Roger Pearse. Ipswich. UK. 2002. elérhető: http://www.tertullian.org/fathers/zosimus01_book1.htm

GERGŐ, GÖNCZI

The attempts of emperor Gallienus for resolving the military, administrative and economical crisis of the Third Century Rome (253–268)

The Third Century was the darkest period in the Roman Empire's history. The imperial structure of the principate, which was created by the great August, could not cope with the new problems successfully. Around 259 or 260, when emperor Valerian was captured by the persians, the circumstances of the crisis became more serious. The empire needed new ways, and Gallienus was himself, who made the first urgent steps.

In the years of 260 he added important changes. Under his reign new mixed units appeared in the roman army, which were called by *vexillationes*. He fortified the empire's defensive system with many strongholds, and the most important among of these was Milan. Instead of the senators he raised up the talented knights and soldiers to the main military, administrative and financial positions. Gallienus also founded new mints, and with his golden coin (*aureus*) he tried to resolve the monetary crisis.

On the whole we can say, that the empire's reconstruction began with Gallienus, because he had created the necessary conditions for a new Rome.

MALÉTH ÁGNES

Az angol küldöttség a konstanzi zsinaton

Az 1414 és 1418 között ülésező konstanzi zsinat több szempontból is a késő középkori egyháztörténet egyik legmeghatározóbb eseménye volt. Egyfelől megszüntette az 1378 óta fennálló kettős, illetve 1409-től hármas pápai hatalmat egy új, legitím egyházfő megválasztásával, másfelől pedig az egyetemes zsinatot, mint az egyház tényleges képviselőjét, a pápa fölé helyezte. A zsinat megszervezése komoly diplomáciai eredmény volt, amely Luxemburgi Zsigmond nevéhez fűződik.

Zsigmond ekkor már nem csak magyar király, hanem német király tisztségét is betöltötte. Politikai befolyásának volt köszönhető, hogy a konstanzi zsinaton szinte minden euró-

A küldöttek érkezése Konstanzbba ❖ Illusztráció Ulrich von Richental krónikájából

pai ország képviseltette magát. Zsigmond célja azonban nem csak a kereszténység egységének helyreállítása volt, hanem az egyházszervezet reformját is véghez akarta vinni, elsősorban saját érdekeinek megfelelően. Ahhoz, hogy elképzeléseit maradéktalanul megvalósítsa, véget kellett vetnie a francia egyházi hegemóniának, amely alig negyven évvel a pápák avignoni fogságának befejeződése után még mindig érezte hatását. A magyar és német területek képviselőinek támogatása mellett Zsigmond értelemszerűen a Franciaországgal hadban álló Anglia követségére is számított. Az angol király, V. Henrik pedig területi igényeinek jóváhagyását várta el a német királytól. Ez az egymásrautaltság eredményezte az angol és a német zsinati nemzetek szoros együttműködését a konstanzi zsinat folyamán.

Az angol delegáció részvételének primer forrásai

A konstanzi zsinat jelentőségét a kortársak is felismerték – legalábbis ezt bizonyítja a zsinatról szóló naplók, krónikák és magánlevelek mennyisége. Az első jelentős kísérlet a zsinathoz kapcsolódó primer források összegyűjtésére és közzétételre Hermann von der Hardt nevéhez fűződik. Hardt 1697 és 1700 között állította össze a *Magnum oecumenicum Constantiense concilium* című történeti munkáját. A következő hasonló volumenű munka

Heinrich Finke *Acta Concilii Constantiensis* négykötetes gyűjteménye, amely Hardt forrásgyűjteményével együtt a konstanzi zsinat forrásainak egészét adja. Finke az *Acta* második kötetében három zsinati naplót közöl,¹ amelyek közül forrásértékük miatt kettőt érdemes részletesebben tárgyalni: Guillaume Fillastre bíboros és Jacopo Cerretano írásait. Fillastre francia származású főpap, 1392-ben a reims-i székesegyház főesperese lett, majd 1411-ben XXIII. János bíborossá nevezte ki. A konstanzi zsinaton a másik közsímet francia bíboros, Pierre d'Ailly támogatójaként lépett fel az angolok és a németek ellen vívott küzdelemben. Naplója a zsinat megnyitásától egészen a gyűlés 1418. áprilisi feloszlásáig rögzíti az eseményeket. Magas tisztsege révén Fillastre jól ismerte az egyház szervezeti felépítését, és számos követel személyesen is találkozott, ezért nem ejt olyan tévedéseket, mint Konstanz városi krónikása, Ulrich von Richental. Fillastre naplójának vizsgálata mindenképpen tanulságos lehet, hiszen a nemzetek vitájában – mint említettük – szembehelyezkedett az angol–német állásponttal, így ha az ő művét összevetjük a korabeli angol forrásokkal, teljes képet kaphatunk az eseményekről. A második napló szerzője, Cerretano itáliai származású pápai jegyző volt. XXIII. János pápa kíséretével érkezett Konstanzba, s ennek megfelelően a kurialista csoport érdekeit képviselte. A XIII. Benedek ellen folytatott eljárás során több jegyzőkönyv vezetésével is megbízták, tehát számos eseménynek ő is közvetlenül volt szemtanúja. Azonban XXIII. János pápa lemondása után, az őt képviselő Cerretano már nem volt abban a helyzetben, hogy pontos értesüléseket szerezzen, így az ő műve inkább csak a zsinat kezdeti szakaszáról tartalmaz értékes információkat. A Finke által közzétett harmadik napló Tours-i Gergelyé, amely kevésbé jelentős, hiszen Fillastre precíz és

részletes naplójához képest a szerkesztő szerint sem szolgál sok újdonsággal.²

A zsinatról szóló krónikák közül legismertebb egy konstanzi polgár, Ulrich von Richental munkája.³ Richental személyéről nem sok biztos adat áll rendelkezésünkre. Az azonban nyilvánvaló, hogy tanult ember volt, talán a város jegyzője. Valószínűleg rokonságban állt a konstanzi patrícus családok egyikével. A krónika eredeti változatát latinul írta, 1420 és 1430 között. Azonban csak kilenc németre fordított másolat maradt fent, mindegyik a korabeli délnémet dialektusban. Richental stílusa tükrözi a városi középréteg érdeklődését, ugyanis az ünnepeket hosszasan taglalja, de a politikai események leírásában többnyire felszínes, a külföldi küldöttek nevét és tisztségét illetően többször téved. Mégis érdemes foglalkoznunk vele, hiszen a két komolyabb hangvételű zsinati napló mellett más látásmódot képvisel, amely bepillantást enged a Konstanzban tartózkodó angol követés mindennapjaiba.⁴

A kutatás természetesen nem lenne teljes, ha nem térnénk ki angol szerzők tollából származó források vizsgálatára is. A korabeli angol történetírói munkák közül kettőt érdemes kiemelni: V. Henrik egyik életrajzát, a *Gesta Henrici Quinti*-t,⁵ és a Thomas Walsingham krónikáját.⁶ Meg kell említenünk viszont, hogy mindkét munka a kívülről szemszögéből mutatja be az eseményeket, hiszen egyik szerző sem vett részt a zsinaton. Azonban mindketten

² FINKE 1923. 12.

³ MICHAEL R. BUCK (Hrsg.): *Ulrich Richentals Chronik des Constanzer Concils*. Hildesheim, 1962.

⁴ J. H. MUNDY–K. M. WOODY (ed.): *The Council of Constance: The Unification of the Church*. London, 1961. 84.

⁵ JOHN S. ROSKELL (ed.) – FRANK TAYLOR (trans.): *Gesta Henrici Quinti. The Deeds of Henry the Fifth*. Oxford, 1975.

⁶ JAMES G. CLARK (ed.) – DAVID PREEST (trans.): *The Chronica Maiora of Thomas Walsingham: 1376–1422*. Woodbridge, 2005. (továbbiakban: CLARK – PREEST 2005.)

¹ HEINRICH FINKE (hrsg.): *Acta Concilii Constantiensis II*. Münster, 1923. (továbbiakban: FINKE 1923.)

a király közvetlen közelében működő bürokrácia tagjai voltak, vagyis eredeti dokumentumokból dolgozhattak. A *Gesta* írója ezenkívül valószínűleg az agincourt-i csatába és a normandiai hadjáratára is elkíserte V. Henriket, így leginkább Thomas Elham királyi káplánnal azonosítják.⁷ A *Chronica maiora* írója, Thomas Walsingham bencés rendi szerzetes volt, a királyi kancellária tagja. A krónika a III. Edward uralkodásának végétől V. Henrik haláláig terjedő időszakot dolgozza fel, és valószínűleg 1417 nyarára készült el.⁸

A delegáció tagjai

A konstanzi zsinaton részt vevő angol követség névsorát az említett források közül kettő sorolja fel részletesen. Az első a *Chronica maiora*, amely szerint az 1414. október 1. és 20. között ülésező, Henry Chichele⁹ által összehívott gyűlésen Anglia legkiválóbb egyházi emberei megjelentek. A zsinat először a pápák által biztosított kiváltságok eltörlését tárgyalta, ezután pedig kinevezték a Konstanzba induló küldöttség tagjait. Ezek a következők voltak: Salisbury, Bath és Hereford püspökei, a Worcester székesegyház perjele, a westminsteri apát, valamint számos más nagyhatalmú személy, akik Walsingham szerint mind tudásukról és ájtatosságukról voltak híresek. Végül hozzátesszi, hogy a küldöttség világi vezetője Warwick earlje volt. Ha a tisztségek mellé neveket rendelünk, akkor a következő névsort kapjuk: Robert Hallum,¹⁰ Nicholas Bubwith, Robert Mascall, John Malvern, William Colchester, és az earl, Richard Beauchamp.¹¹

Cerretano még ennél is teljesebb névsort közöl. A fent említetteken kívül felsorolja John Cattricket, St Davids püspökét;¹² Thomas Spoffordot, St Mary of York apátját; John Hovingham teológiai doktort, Fountains, Jervaulx és Beaulieu apátjait, név nélkül hét teológiai professzort és három doktort, akik Cerretano szerint nem csak a vallási, hanem a világi jog szakértői is voltak; Lord FitzHugh-t, az angol király báróját és kamarását; végezetül pedig Lord Ralph Rochfort és Lord Walter Hungerford lovagokat.¹³

Az angol küldöttség bevonulását Konstanzba Richental is feljegyzi, habár ő csak a vezetőket nevezi meg: Robert Hallum, Richard Clifford, a londoni püspök, és Warwick earlje. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Richental nem csak az egyházfők titulását adja meg rosszul – mivel érseket ír püspök helyett –, hanem Clifforddal kapcsolatban is téved. A londoni püspök ugyanis csak 1416 folyamán érkezett meg a zsinatra.¹⁴ A küldöttség többi tagját Richental név nélkül említi: negyvenkét tanult egyházi ember, akik közül tizenkettő a teológia doktora volt, a többiek kánonjogi szakértők és egyetemi oktatók.¹⁵

Ha tehát összegezzük a három különböző forrás által közölt adatokat, a következő lista áll össze:

- Robert Hallum, Salisbury püspöke
- John Cattrick, St Davids püspöke
- Nicholas Bubwith, Bath és Wells püspöke¹⁶
- Robert Mascall, Hereford püspöke
- William Colchester, Westminster apátja
- John Malvern, a worcesteri székesegyház perjele

⁷ C. L. KINGSFORD: „The Early Biographies of Henry V.” *The English Historical Review*, 1910. no. 1. vol. 25. issue XCVII. 60.

⁸ CLARK-PREEST 2005. 5.

⁹ Canterbury érseke, 1414-től 1443-ig. P. B. GAMS (ed.): *Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae*. Graz, 1957. (továbbiakban: GAMS 1957.) 183.

¹⁰ Más írásmód szerint: Hallam.

¹¹ CLARK-PREEST 2005. 399–400.

¹² Cattrick 1415 februárjától Lichfield püspöke lett. GAMS 1957. 191.

¹³ FINKE 1923. 208.

¹⁴ WALTER BRANDMÜLLER: *Das Konzil von Konstanz II*. Paderborn, 1997. 260.

¹⁵ MICHAEL R. BUCK (hrsg.): *Ulrich Richentals Chronik des Constanzen Concils*. Hildesheim, 1962. (továbbiakban: BRUCK 1962.) 46.

- Richard Beauchamp, Warwick earlje
- Lord Henry FitzHugh, az angol király kamarása
- Lord Walter Hungerford, steward
- Lord Ralph Rochfort
- Dr John Hovingham, a király protonotáriusa

Thomas Spoffordot, St Mary of York apátját egy nappal a küldöttek kinevezése után, október 21-én kérték fel a részvételre.¹⁷

A felsorolt személyeken kívül még két angol küldött minden bizonnyal jelen volt Konstanzban a zsinat megnyitásától kezdve, mégpedig Thomas Polton, pápai jegyző, az angol király követe a pápai kúriában, illetve Richard Fleming, aki valószínűleg szintén a pápai kísérettel együtt érkezett Konstanzba.¹⁸

A fenti követek az angol királyt voltak hivatottak képviselni, de rajtuk kívül elutaztak még Konstanzba a canterbury és a yorki érsek személyes megbízottai is. Chichele William Corffot, az oxfordi Oriel College teológiai professzorát küldte, aki Wyclif tanainak egyik legelszántabb ellenzője volt. Chichele Corffon kívül még John Forstert és Johannes Scribanist is megbízta a canterbury érseki tartomány képviselésével. Poltonhoz hasonlóan Scribanis is hosszú ideig a pápai udvarban tartózkodott a zsinat megnyitása előtt. York érsekét, Henry Bowet-et Brain Fairfax kanonok és William Clynt teológus képviselte. Robert Appelon magiszter pedig egyszerre töltött be mindkét

érseki tartománytól megbízatást. Különös módon Exeter püspöke, Stafford nem vett részt a zsinaton, hanem Robert Hallumot bízta meg Exeter érdekeinek képviselésével.¹⁹

A forrásokból kitűnik, hogy a két érsekiség, illetve a király által kinevezett követek névsora több személy esetében is fedt egymást. Hallumot és Bubwithot pedig nem csak a király, hanem a canterbury érsek, Henry Chichele is küldöttségeik vezetőivé nevezte ki. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy egyrészt az angliai egyházszervezetben a zsinat vonatkozásában sikerült elsimítani az érdekellentéteket, másrészt az uralkodó és az angol egyház legbefolyásosabb személyiségének célkitűzései is megegyeztek.²⁰

Az angol nemzethez tartozott még néhány olyan küldött is, akik nem a szűk értelemben vett Angliából, hanem az angol fennhatóság alatt álló területekről érkeztek Konstanzba. Így például az ír követek, Patrick Fox, Cork püspöke, aki Cashel egyházi tartományt képviselte, vagy William Purcell, Armagh delegáltja. Valószínűleg Dublinból is érkezett egy résztvevő, de az ő neve nem ismert. Ezenkívül a zsinat ideje alatt Bordeaux egyházi tartomány egy része is angol uralom alatt állt. A megosztottság Bordeaux képviselésében is tükröződött, ugyanis két innen érkező apát foglalt helyet a natio gallicana soraiban; Soulac priorját, Bernard de la Planche-t pedig az angol natio-ba sorolták.²¹

Általánosan elmondható, hogy a követek többsége a nemzetközi diplomáciában és egy-

¹⁶ Bubwith 1424 októberében bekövetkezett haláláig töltötte be ezt a tisztséget. GAMS 1957. 182.

¹⁷ E. F. JACOB: *Archbishop Henry Chichele*. Oxford, 1967. 34.

¹⁸ A legfigyelemreméltóbb pályafutást az angol követtség tagjai közül kétségtelenül Thomas Polton érte el. 1420 nyarától Hereford püspöke lett, majd áthelyezték Chicesterbe. 1426 februárjától pedig az 1433 nyarán, a bázeli zsinaton bekövetkezett haláláig Worcester püspöki tisztségét látta el. J. T. ROSENTHAL: *The Training of an Elite Group: English Bishops in the Fifteenth Century*. *Transactions of the American Philosophical Society* 1970. vol. 60. part 5. 45.

¹⁹ WALTER BRANDMÜLLER: *Das Konzil von Konstanz I*. Paderborn, 1991. 144–146.

²⁰ Uo. 147.

²¹ Konstanzban Skóciát és Wales-t is a natio anglicana-ba sorolták, annak ellenére, hogy ezek a területek egyházszervezetileg függetlenek voltak. Azzal, hogy a zsinaton Anglia irányítása alá sorolták be a Brit-szigetek többi államalakulatát, gyakorlatilag elismerték az angol királyság vezető szerepét a szigeteken. Bárány Attila: „V. Henrik birodalma”. In: Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig*. Budapest, 2004. 33.

házi ügyekben is igen jártas volt. Többen jártak a konstanzi zsinatot megelőzően Pisában, így Hallum és Bubwith, a pápai udvarban, mint például Cattrick, Polton és Scribanis; tárgyaltak Zsigmonddal, így Beauchamp és Stokes, illetve jártak Franciaországban.²²

Mindenképpen figyelemre méltó az a tény, hogy elsősorban bencés szerzetesek vettek részt a zsinaton: a három apát, Thomas Spofford, St. Mary of York-ból, William Colchester, Westminster-ből és Richard Gower, Jervaulx-ból mindannyian a bencés rendhez tartoztak. Egy-egy karmelita és domonkos szerzetesről lehet tudni, de az ő nevük nem ismert. Meglepő módon a ferencesek egyáltalán nem képviseltették magukat.²³

Annak ellenére, hogy V. Henrik egyházi vezetőket, magas rangú világi urakat és kiváló teológusokat küldött a konstanzi zsinatra, az angol küldöttségnek a későbbiekben mégis küzdenie kellett az önálló zsinati nemzethez való jog megtartásáért. A vita során a francia érvelés fontos elemévé vált az angol küldöttség létszámbeli hátránya. Egyes számítások szerint a Konstanzban tartózkodó összes angol résztvevő száma alig haladta meg a száz főt, a kísérrökkel együtt sem érte el a delegáció az 1000 fős létszámot.²⁴ Valószínűleg maga Henrik király is felismerte, hogy mivel az angol nációnak a küldöttségek számában messze elmaradt a többi nemzettől, könnyen támadható. Így 1416-ban további képviselőket küldött a zsinatra: Richard Cliffordot, London püspökét,²⁵ Norwich püspökét, Bury St Edmunds apátját és az oxfordi és a cambridge-i egyetemek rektorait. Való-

színűleg a két egyházfő közül John Wakering,²⁶ a norwichi püspök érkezett meg előbb William Excetre-el, az apáttal együtt, mégpedig szeptember 24-én, amiről Richental is beszámol. A krónika szerint a követség délután négy órakor érkezett meg, és minden világi és egyházi úr kilovagolt a fogadásukra.²⁷ Clifford pedig október elején utazott Konstanzba. Ezt követően az angol követség még egyszer gyarapodott a zsinat során, ugyanis 1417 elején Henrik újabb világi követek küldött Konstanzba, mégpedig kizárólag olyan személyeket, akik előzőleg már tárgyaltak Zsigmonddal: így John Stokes-t, Hartung van Klux-ot és John Tiptoft-ot. A forrásokból kitűnik, hogy több haláleset is történt az angol nemzet sorain belül, ugyanis Hereford püspöke, Robert Mascall 1416. december 22-én, William Corff pedig 1417 nyarán hunyt el.²⁸

Az angol részvétel vizsgálata során nem kerülheti el a figyelmünket az a tény, hogy V. Henrik személye és külpolitikai irányelvei milyen nagymértékben befolyásolták az angol náción zsinati fellépését. A küldöttségek közül eleve a királyi követség volt a legnépesebb, ebbe pedig Henrik olyan személyeket válogatott össze, akik elkötelezett támogatói voltak. A két legmagasabb rangú világi úr, Beauchamp és FitzHugh a király legközelebbi barátai voltak az 1400-as évek elején kitört walesi lázadás óta, amelynek leverése során Henrik megszerezte első hadi tapasztalatait. Rochfort és Hungerford a társadalmi ranglétrán alacsonyabb pozíciót töltöttek be, mint Beauchamp és FitzHugh, de családjaik IV. Henrik hatalomátvétele óta szolgálták a Lancaster-házat, és felemelkedésüket is ennek köszönhették. Bubwith, Bath és Wells püspöke a királyi adminisztrációban kezdte karrierjét, szintén még IV. Henrik uralkodása alatt. Hallum a

²² C. M. D. CROWDER: *Some Aspects of the English Nation at the Council of Constance to the Election of Martin V, 1414–1417*. Thesis for doctor's degree, manuscript, Oxford, 1953. 185.

²³ Uo. 190.

²⁴ E. F. JACOB: *Archbishop Henry Chichele*. Oxford, 1967. 35.

²⁵ Clifford 1407 és 1421 között volt London püspöke. Bubwith-et követte ebben a tisztségben, akit 1407-ben áthelyeztek Salisbury-be, majd onnan Bath-ba. GAMS 1957. 194.

²⁶ 1416. májustól 1425 áprilisában bekövetkezett haláig volt Norwich püspöke. GAMS 1957. 195.

²⁷ BRUCK 1962. 95.

²⁸ GAMS 1957. 190.

canterbury érsek, Henry Chichele barátja volt, együtt képviselték Angliát a pisai zsinaton is, az érsekről pedig köztudott volt a király iránt tanúsított elkötelezettsége. A felsorolt személyeken kívül még Cattrik, St David's, majd Lichfield püspöke, illetve Clifford, London püspöke is kétségtelenül a király bizalmasai voltak, hiszen a konstanzi zsinatot megelőzően mindketten teljesítettek diplomáciai megbízásokat a király nevében.

A küldöttség egyházi vezetője: Robert Hallum

Annak ellenére, hogy az angol követség létszáma elmaradt a várakozásoktól, V. Henrik minden bizonnyal nagy reményeket fűzött a zsinat munkájához. Ezt mutatja az a tény is, hogy Robert Hallumot, Anglia egyik legtekintélyesebb egyházi főméltóságát bízta meg a delegáció vezetésével. Hallum 1407 októbertől volt Salisbury püspöke. A konstanzi gyűlés előtt már képviselte Angliát egy zsinaton, mégpedig az 1409-ben, Pisában. Köztudottan a reformok híve volt, a kor leghaladóbb gondolkodású egyházi embereivel vette körül magát. Henrik választásában valószínűleg Hallum reformelvűsége is nagy szerepet játszott, mivel így Zsigmond király tudomására hozhatta, hogy támogatja a reformtörekvéseket, s ezután joggal várhatta a baráti gesztus viszonzását az európai diplomáciában.²⁹ Cerretano feljegyezi, hogy az angol küldöttség megérkezésének másnapján Hallum ékesszóló beszédet tartott a székesegyházban, amelyben az egyház újraegyesítésének szükségességét hangsúlyozta. Cerretano szerint az elhangzottakkal mindenki egyet értett.³⁰

Hallum nemsokára a zsinat egyik legbefolyásosabb résztvevőjévé vált. Politikája sokakból ellenszenvet váltott ki. XXIII. János például a szökése után egy saját védelmében írt levelében úgy fogalmaz, hogy Salisbury püspöke felsőbbrendűnek képzei magát a

pápánál és az egyház összes többi tagjánál is.³¹ Fillastre is többször eltévelyen nyilatkozik róla. A francia bíboros naplójából azonban kitűnik, hogy milyen szoros együttműködés folyt Zsigmond és Hallum között, különösen Zsigmond 1417 januári visszatérése után.³² 1417 nyarán Fillastre szerint a Zsigmond elképzeléseivel szembehelyezkedő követek már nyíltan azt beszélték, hogy „MARS” irányítja a zsinatot: M, azaz a milánói érsek; A, mint Antiochia püspöke; R, a rigai püspök és S, mint Salisbury püspöke.³³ Fillastre azt is megjegyzi, hogy Hallum sokszor jelent meg nyilvános eseményeken közvetlenül Zsigmond mellett. 1417. június végén például a császár megpróbálta meggyőzni a nemzeteket, hogy fogadják el az intézkedések általa preferált sorrendjét. Eszerint először a Pedro de Lunát, vagyis XIII. Benedeket kell lemondatni, majd véghez kell vinni az egyházi szervezet megreformálását, és csak azután lehet rátérni az új egyházfő megválasztására. Zsigmond ezért először a nemzetek elnökeivel beszélt, majd minden náción gyűlésén megjelent. A császárt elkísérte Hallum is, valamint a milánói érsek, Jean Mauroux antiochiai püspök és néhány itáliai delegált. A spanyol nemzet előtt, amely a legmakacsabb ellenállást tanúsította, Fillastre szerint a milánói érsek és Hallum is beszélt, s ez utóbbi szokásához híven arrogáns volt.³⁴

Ennek megfelelően a zsinat történetében fordulópontot jelentett Hallum 1417. szeptember 4-én bekövetkezett halála. Zsigmond elvesztette egyik legjelentősebb támogatóját, az angol nemzet pedig karizmatikus vezető-

²⁹ CHRISTOPHER ALLAMAND: *Henry V.* London, 1997. 239.

³⁰ FINKE 1923. 94.

³¹ L. R. LOOMIS: *The Organization by Nations at Constance.* *Church History* 1932. no. 4. vol 1. 203.

³² Zsigmond 1415. július 18-ától 1417. január 27-éig volt távollát, először spanyol területen tárgyalt, majd Franciaországba és Angliába utazott. WILHELM ALTMANN (hrsg): *Regesta Imperii IX: Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410–1437)* I. Innsbruck, 1897. 105., 120.

³³ FINKE 1923. 114–115.

³⁴ Uo. 118.

jét, aki határozott fellépésével összetartotta a delegációt. Richental, aki jobb véleménnyel volt a püspökről, mint Fillastre, megörökítette Hallum temetését. A püspököt szeptember 5-én kísérték utolsó útjára, a székesegyházba. Hallum testét aranyozott posztóval borították, a halotti menet elején, és végén 80-80 égő gyertyát tartó ember haladt. A gyászszertartást néhány nappal később tartották. Fehér posztóval letakart oltárt állítottak a székesegyház közepére, s ennek négy sarkához embermagasságú gyertyákat tettek. Hallum markáns személyiségéről Richental is megemlékezik, de –nyilvánvalóan az angol–német jó viszony következményeként– egészen más hangnemben, mint Fillastre. A krónikás szerint Hallum volt az, aki nyíltan János pápa szemébe merte mondani, hogy nem érdemes a tisztég betöltésére az elkövetett bűnei miatt.³⁵

Richard Beauchamp, a követség világi vezetője

Több vélekedés szerint³⁶ V. Henrik angol király elsősorban nemzetközi diplomácia színterének tekintette a konstanzi zsinatot, az egyházi kérdések pedig inkább másodlagosak voltak számára. Annak érdekében, hogy megnyerje Zsigmond támogatását Franciaország ellen, Henrik legbizalmasabb udvari embereit küldte a zsinatra. A legelőkelőbb angol világi delegált Richard Beauchamp volt, Warwick earlje. Érdemes egy pillantást vetnünk Beauchamp életpályájára, hogy lássuk, mennyire befolyásos alakja is volt ő V. Henrik politikájának.

Richard Beauchamp öröklött jogon töltötte be Worcestershire sheriffjének tisztét, 1399 októberében ütötték lovaggá. Akárcsak Henry FitzHugh, az angol delegáció második legelő-

kelőbb tagja, Beauchamp is harcolt 1402-ben Owen Glendower walesi felkelése ellen, majd 1403-ban a király a térszalagrend lovagjává tette. Harcolt a harfleuri csatában, volt Calais kapitánya, 1414 októberében pedig a király Aachenbe küldte, Zsigmond koronázására.³⁷ Részt vett azokon a tárgyalásokon, amelyek a troyes-i békéhez, majd Henriknek Katalinnal, VI. Károly lányával kötött házasságához vezettek. V. Henrik halála után VI. Henrik gyermekkirály nevelője és a régenstanács tagja volt. VI. Henriket ezenkívül ő maga kísérte a koronázási szertartásra. A konstanzi zsinaton azonban nem sokáig tartózkodott, ugyanis 1415. augusztus 7-étől már a burgundiaiakkal tárgyaló angol követséget vezette. Az earl tehát inkább a Zsigmonddal folytatott előzetes megbeszélésekben játszott nagy szerepet, a Konstanztban való megjelenése inkább csak a megfelelő benyomás keltését célozta.³⁸ Henrik az angol–német szövetséges viszonyt még kisebb diplomáciai lépéssel is biztosítani akarta, ezért a zsinati delegáció néhány tagját – Hallumot és Bubwith-ot például – felhatalmazta, hogy a nevében folytassanak tárgyalásokat szövetségek megkötéséről a német hercegekkel.³⁹ *

³⁵ BRUCK 1962. 113–114.

³⁶ CHRISTOPHER ALLMAND: *Henry V.* London, 1997. 240; valamint WALTER BRANDMÜLLER: *Das Konzil von Konstanz I.* Paderborn, 1991. 87; és E. F. JACOB: *Archbishop Henry Chichele.* Oxford, 1967. 35.

³⁷ CLARK–PREEST 2005.129.

³⁸ G. H. WHITE (ed.): *The Complete Peerage, or a History of the House of Lords and All Its Members from the Earliest Times*, vol. XII/II. London, 1959. 381.

³⁹ J. N. FIGGIS: *Politics at the Council of Constance. Transactions of the Royal Historical Society*, New Series, 1899. december vol. 13. 110.

ÁGNES MALÉTH

*The English delegation at the Council of Constance***Abstract**

The Council of Constance (1414–1418) is often regarded as a landmark of late medieval history, firstly because of the decrees and theological decisions the council approved, and secondly because of the number of clerics and delegates who convened in the German city. The council's primary goal was to end the Great Schism that divided Western Christianity since 1378. The organisation and coordination of this great assembly was undertaken by Sigismund of Luxemburg, King of Hungary and elected King of the Romans. In order to achieve his goals in the European diplomacy, Sigismund attempted to dissolve French influence on the Catholic Church that characterised the ecclesiastical situation since the transfer of the papal court to Avignon in 1309. Since Sigismund was not able to neutralize the French dominance alone, he first approached then allied the English king Henry V, who – similarly to his predecessors – was engaged in the enduring conflict of the Hundred Years War against France. The two monarchs' interdependence resulted in a strong cooperation of the *Natio Anglicana* with Sigismund and with the German delegates. Sigismund's sympathy and support enabled the English delegacy to obtain a decisive role in the council.

The present essay involves the analysis of the English delegation at the Council of Constance. After a brief presentation of the most important contemporary sources, the paper reconstructs the list of the English delegates in Constance by giving their names and ecclesiastical or secular titles. The two most important figures of the delegation, the bishop of Salisbury and the earl of Warwick, had a great impact on the political events, thus their carriers are detailed in the last two sections of the paper.

PUSZTAI JÁNOS

Vendégek a repülés őskorában Szegeden (1910–1914)

Louis Bleriot 1909. október 17-i budapesti repülőbemutatója új lendületet adott a magyar próbálkozóknak. Közülük többen már a XIX. században sikeres repülő modelleket építettek, de az esetek többségében az anyagi lehetőségek hiánya akadályozta az ígéretes tervek megvalósítását. Az alábbiakban a szegedi repülés első fejezeteivel foglalkozunk.

Nagyon kevés mecénás akadt, aki segítette, támogatta az ősréplőket.¹ Ezért írhat erről ily módon szerkesztőségi cikkében a Nagyváradai Napló 1912. október 8-i számában, „Megcsodáljuk a repülést, lelkesedünk az aviatikáért, de igen gyéren vannak ezen a magyar földön, akik kitartással, áldozatkészséggel és feltétlen akarással – ... – viaskodnának azért, hogy az aviatika kinőjjön a földből.” A repülés kutatására fordított befektetés visszatérülése a fejlődés akkori szintjén több mint bizonytalan volt. Az állami mecenatúra a kezdeti időszakban hiányzott, bár a parlamentben többször és többen is szót emeltek (pl. Tolnay Lajos, Szmrecsányi György néppárti képviselő) a magyar aviatika segítése ügyében. A XX. század eleje már meghozta a várva várt pozitív változást, például 1909 végére már hazánkban is készültek repülőképes szerkezetek. Az 1910-s években tapasztalható érdektelenségnek szinte egyenes következménye volt a gúnydal szüle-

tése: „Repül a gólya, repül a fecske, /a német sas, az olasz kecske. /...Csak a szegény magyar turul: gurul.”

Azzal, hogy kötelezővé tették a honi tervezést, építést és a repülőgép-elemek hazai gyártását, olyan önkorlátozási szabályt állítottak fel, amely anyagi értelemben nehezítette a fejlődést, az előrelépést. Magyar aeronautikusok között többen is voltak, akik külföldön tanulták meg a repülés tudományát, többnyire Franciaországban, francia tervezésű és gyártmányú gépekkel, mint például Kutassy Ágoston is. Néhányan Németországot választották, például Csermely Károly. Horogh Gyula és Névy László is, és még sokan mások, akik külföldről tértek haza pilótatudományukkal. Akadtak közöttük olyanok, akik gépeiket megvásárolták és már itthon is sikerrel repültek, mégis – a már említett szigorú nemzeti szabályok miatt – Adorján

¹ Ősréplőknek nevezzük azokat a kísérletezőket, akik ígéretes repülőgépeket alkottak, de elsősorban azokat, akik képesek is voltak felemelkedni és folyamatosan repülni azokkal. Eredményeiket akkor ismerte el az Magyar Aeró Szövetség és jogelődje, ha annak minden fődarabja magyar tervek alapján magyar üzemben készült, épült.

² Az ismertebbek közül Weimann Jakab (Jaques Weimann) volt szegedi újságíró, Párizsból kérte a város vezetését, hogy ösztöndíjjal segítsék hozzá a repülés megtanulásához. Ellenszolgáltatásul ígérte, hogy vizsgái után 1912-ben hazajön és parádés, ingyen repülőbemutatót tart Szeged népének. Hiába lobbizott Szalai József dr. főkapitánynál, volt osztálytársánál és Szmolényi Nándornál, egykori tanáránál, a városatyák nem méltányolták kérését. Az illetékes testület elutasította a kérelmet. Weimann Jakab kiváló repülővé lett Franciaországban. Schnei-

János 1910. január 10-i rákosmezei repülését fogadták el és tekintjük ma is „első magyar géprepülésnek”.

1909 és 1911 közötti években Szegeden többen² – nemcsak rákosmezei ősprepülők –, kérték a város vezetőitől repülőbemutatóra a lóversenyteret. A válasz az esetek többségében az volt, hogy „Jöjjenek, ha kedvük tartja”, de a Szegedi Gazdasági Egyesülettől kérjék a területet, mert azt ők felügyelik. Radics Jenő Berlinben élő aviatikus második kérelmére azt válaszolta a tanács, ne kérjen többször, hanem jöjjön, és nézze meg a versenyteret s, ha megfelelőnek találja, repüljön. Az SZGE pedig az anyagilag kivérzett kérelmezőnek olyan árat, feltételeket szabott, melyet a bizonytalan bevétel mellett csak kevesen tudtak megfizetni.

A Windischgräetz Lajos herceg vezetett Autómobil Forgalmi Rt, a HELIOS vásárolt két Bleriot-típusú repülőgépet és azokkal országos bemutató körutat tervezett.³ 1910 februárjában beadványban kérték a városi tanácsot, hogy biztosítson a fölszálláshoz alkalmas területet és járuljon hozzá a „közérdekű mutatványhoz”, a repülőbemutatóhoz. Szeged város tanácsa egyik feltételül szabta és csak úgy engedélyezte a fölszállást május 29-re, ha az épülő tribünöket, páholyokat már a 25–26-i lóverseny

der Antal az egyik „szegedi kávé fia”, aki *Weimann Jakab*bal egyetemben ugyancsak 1910-ben kérte a várostól repülő tanulmányainak támogatását szintén a többiek sorsára jutott, elutasították. Tanulmányai befejeztével ő Dél-Amerikában repült tovább. *Névy László*, *Horogh Gyula* (1909), *Lisper Lipót*, *Letkovics László* és *Leon Versequi* (francia) a Szabadkáról jövet, 1910-be tervezte szegedi repülőbemutatóját, ugyancsak elutasításra talált. Ő nemcsak a lóversenyteret igényelte, hanem anyagi támogatást is kért. Gróf *Teleki Tibor* (Arad) és *Székely Mihály* 1911-ben jelezte repülési szándékát. *Antonio Mario D.* (olasz) aviatikus 1910-ben egy egészen különleges repülőgéppel történő bemutatóra kért engedélyt a várostól. Mind az elutasítottak, mind a visszalépők közül egyedül *Székely Mihály* tartozott a klasszikus értelmbe vett rákosmezei repülők közé.

³ A igényt bejelentő 34 város közül legfőbb 10 helyen tervez(het)tek bemutatót.

publikuma is használhatja, és mind a szervező, mind az építést végző vállalkozók biztosíték-ként ezer koronát helyeznek letétbe a városnál. A megállapodás időszakában már tudni lehetett, hogy kik fognak repülni. A HELIOS Rt-nek sikerült megnyernie a huszonkilenc éves, sármos francia *Montigny* grófot és *Croquet* belga mérnököt. Szegedre a soproni bemutató után érkeztek s innen a június 5-én kezdődő országos- és nemzetközi repülőversenyre utaztak Budapestre,⁴ Rákosmezőre, „... ahol eleink egykoron lóháton tartottak országgyűlést. Van-nak, akik azt hiszik, hogy a repülés tudománya annyira fog fejlődni, hogy a jövő generáció nem lóháton, hanem repülőgépen tartja ott az országgyűlést.” – írja a *Szeged és Vidéke* című lap 1910. május 20-i számában.

A gróf és kísérete május 28-án este érkezett a városba *Reimann Gyula*, a HELIOS igazgatója kíséretében, majd még a bemutató napján, 29-én tartózkodott a városban. *Windischgräetz Lajos* herceg, a HELIOS vezérigazgatója és a *Budapesti Aero Klub* elnöke kimentette magát távolmaradásáért. Az, hogy a repülőbemutató kapcsolódjon a május 22-én indult Délmagyarország című lap előfizetőket gyűjtő kampányához, *Holczer Dániel* a szegedi nagykereskedő ötletén alapult, aki az új lap kiadójának igazgatósági tagja is volt. Ezzel nemcsak a kampány kapott erős támogatást, hanem a modern életnek ez a legnagyobb csodája is. Ezzel a repüléskultúra terjesztése is nagy lépést tett előre Szegeden és térségében.

Az egész Alföldön nemcsak, Dél-Ma-

⁴ A budapesti repülőversenyre nevezett 25 külföldi, közötté a francia *Montigni* gróf és *Croquet* belga mérnök. Magyarok: *Kutassy Ágoston* Bp., *Zsélyi Aladár* Bp., dr. *Herczegh* mérnök Bp., *Horváth Ernő* Bp., *Adorján János* Bp., *Antalfy Géza* Tasnádszántó, ifj. *Kovács Miklós* Tasnádszántó, *Szatke Ferenc* kir. mérnök Debrecen, *Szárits János* Szabadka, *Lészai Ottó* és *Morris Bokor* Arad, *Svachulai Sándor* Bp., *Király Andor*, *Grusz József* a Danubius Hajó- és Gépgyár főmérnöke, illetve műszaki tisztviselője a közösen épített géppel. A nevezettek száma meghaladta az ötven főt.

A lelkes lokálpatrióták „Montigny gróf és kísérete Szegeden” címet adták ennek képnek. Ezt a képet mutatják be a szegedi repülésbarátok, ha az 1910-s első szegedi „motorrepülés” kerül szóba. A hívatkozott Szegedi Regélő c. folyóiratban a szegedi repülésről kép nem jelent meg. Ez a fôlvétel sem az általuk megjelölt repülési időpontot (1910. május 19.), sem a szegedi helyszínt nem igazolja. A repülőgép Bleriot-rendszerű „Type la transversee de la Manche No. XI.” (Anzani-motorú, 7 hengeres, 35 lóerős, manométerrel felszerelt, 8 méter hosszú, 7,2 méter fesztávolságú, 350 kg. súlyú, 80 km/óra sebességű gép. A gép törzsének egyik oldalán a magyar, a másik oldalon pedig a francia trikolor díszlett.) A monoplán előtt állnak 1. Clermont, 3. Horváth Ernő, 4. Zsélyi Aladár, 5. Montigny, 7. Szárits János és a 8. Adorján János. A kép nagy valószínűséggel 1910. május 30-a és június 4-e között készült Rákosmezőn, ugyanis csak itt és ebben az intervallumban lehetek együtt a képen megjelentett személyek. (Lásd 4. számú lábjegyzetet.) Szegeden „a magyar Alföld mertopolisában” a harmadik magyar városban, emelkedett „az Alföld szűz levegőjébe” a Bleriot típusú repülőgép. Egy, a Fekete Ház Múzeumban lévő kép alatt már aliglátható, kézzel írott szöveg: „Ezt a gépet láttam először repülni Szegeden 1910. május 19-én...” és legalól olvashatatlan aláírás. ❖ Forrás: Klárafalvi Aladár arch. via Pusztai János

gyarországon óriási érdeklődés mutatkozott meg. Budapestről is nagy társaság érkezett, köztük vicomte Fontenay francia főkonzul is. Különvonatok és HELIOS vállalat autói szállították a rengeteg vidékit és a szegedieket is a belvárosból a lóversenyterre. Vonaton, az ötven kilométeren túlról érkezők 30 százalékos kedvezményt kaptak. Belépőjegyeket 28-án délig válhattak a Holczer- (a volt Milko-) palotában. A repülőbemutatón megközelítőleg negyvenezer néző volt.⁵ Az egész nap fújó erős szél a késő délutáni órákra sem mérséklődött oly mértékben, hogy biztonsággal lehetett vol-

na repülni, de ekkora tömeget nem lehetett kétségek között hagyni. A bizonytalanság eloszlatását Montigny gróf vállalta. A 16 órára meghirdetett repülésre csak a késő délutáni órákban kerülhetett sor.

Januárban földrengés sújtotta Szegedet, júliusban pedig Kecskemétet. Felhőtlen éjszakákon május 22-e és június 7-e között volt látható egy félve várt égi tűnemény, a Halley-üstökös.⁶ A jövőmondók állítása és a népi hiedelemvilág szerint is ezek a „jelek” balsejtelmet hordoznak, sorscsapást, katasztrófákat, világvége hangulatot, háborút jeleznek és a repülő meeting sikertelenségét is előrevetíték. Botcsinálta csillagászok harsogták bele a világba, hogy az üstökös csóvája eléri majd a Föld légterét, és megmérgezi azt. Hírdették az apokalipszist. Ebben a tömeghangulatban

⁵ Más lapok, közte a Szeged és Vidéke című lap is 15–18 ezer főre becsülte a megjelenteket. Legmesszebbre a Szegedi Napló jutott a negyven- és hetvenezres létszámmal, bár azt is megjegyezte, hogy a „pesszímisták 10 ezerre” becsülték azt. A legvalószínűbb negyvenezerből csak „...két- háromezer volt mindössze a fizető”. Ez biztosan tudható, mert mérhető adat.

⁶ Ismereteink szerint Dugonics András írta le először ezt az Etelka című regényében.

Délmagyarország
politikai napilap

Szegeden e hó 29-én,
vacsornap **REPÜLŐ NAPOT**

rendez Montigny és Croquet francia aviatiku-
gróf sok részvételével

A Délmagyarország

minden előfizetője ingyen jegyet kap a szenzációs látvá-
nyossághoz a „Délmagyarország” külön tribünjére.

Először előfizető (12 korona, vidéken 14 korona) egy 12 koronás jegyet kap. Nagy hányagon előfizető (8 korona, vidéken 9 korona) öt-öt egy 8 koronás jegyet kap. Két hónapra előfizető (4 korona, vidéken 7 korona) két-két egy 4 koronás jegyet kap.

teljesen ingyen

Előfizetési kombinált jegyek leghírhotei: A Délmagyarországi kiadóhivatalban, Kossuth-utca 15. sz. A lapra jutni Jászvándorban, Holtzár (volt Mikló) palotájában, az Uránia mellett. Bátyos Lipót könyvtárkezelésében, Károlyi-utca, Fonyó vidéki hírlapvitáiban, Károlyi-utca, Héber hírlapvitáiban, Károlyi-utca, Ferri Erőli hírlapvitáiban, Tiszvári-utca mellett és a Károlyi-utca mellett, Károlyi-utca, Károlyi-utca hírlapvitáiban (Zsoltó-ház).

A Birtok-monoplánok a Winkler-utca 12-es házban elhelyezve alatt álló „Héber” automatai forgalmi r.-t. (Budapest, V. Belső-utca 12.) feljében.

A vidéki előfizetők részére kedvezményes vasúti jegyek.

A Fekete Ház Múzeum fotóarchívuma, via Pusztai János

szerveződött a szegedi repülőbemutató. Hónapról hónapra mind több égi-földi jelenés, tünemény borzolta az idegeket. Szinte valamennyinek az volt a gondolati refrénje, „háború lesz!”. Rendőrség a sajtón keresztül készítette fel a lakosságot az óvatosságra. „*Most, hogy a város kivonul a lóversenyterre, a házak, lakások őrizetlenül maradnak. A betörők ilyenkor élék világukat.*” Javasolták, hogy a házak ne maradjanak őrizetlenül. ... És érkezett a várva várt május 29-e, a repülőbemutató napja. Éjszaka megérkeztek a monoplánok, s reggelre már összeszerelve a barakk-hangáraikban⁷ várták a megmutatkozást.

⁷ Hangár: az országút felőli térrészben, a vámház előtt álló 20×10 méteres faépítmény volt. A Szeged és Vidéke c. lap sátorhangárról ír. Nemes egyszerűséggel csak „szín”-nek említi. A hangárban Szárits János szabadkai aviatikus tartózkodott, hogy „tanuljon” Szegedi Napló 1910. május 31.

A Szeged Híd utcai Uránia Mozi fölkérte a budapesti „projektográf-részvénytársaságot”, hogy készítsen mozgókép fôlvételt a repülés mozzanatairól és a közönségről, melyet majd bemutatnak a mozi nézőinek.

Este háromnegyed hatkor az árbocon még mindig a repülési tilalmat jelentő fehér zászlót⁸ lengette a szél. Néhány perccel később máris a piros-fehér zászló lebegett, ami a repülőgép indulásra készségét mutatta. A mind türelmetlenebb nézősereg óriási ovációval fogadta Montigny gróft, az előkelő, jóképű, nagy nőcsábász hírében álló nyugodt férfit, bár nem sokáig gyönyörködhetek repülésében. A gép motorhiba miatt 4-5 méter magasságból „lebukott”. Ez idő alatt mintegy 1000 métert repült. „*A bátor pilóta macska ügyességgel vetette le magát a gép vázáról és futni kezdett, mert a benzin robbanással fenyegetett*” – jegyzi meg a Szegedi Napló riportere. A hiba oka a műszaki véleménye szerint az, hogy az akkumulátorok felmondták a szolgálatot. Montigny a riportereknek elmondta a „zuhanás oka”-t, nevezetesen, hogy az egyik tankból kifogyott a benzin. „*Miközben át akartam váltani a másik tankra, már leestem*” – indokolta sikertelen leszállását az aviatikus. A drága páholyokban helyetfoglaló lányos anyukák neheztek a grófra. Persze nem a műszaki hiba miatt, inkább azért, mert nem sétált el a páholyok előtt – ahogyan remélték –, hogy megtekintse gyönyörű „*eladó korú kincseiket*”.

A gróf zuhanását látva felbomlott a rend, a nézősereg áttörte a kordont és rohant a bal-

⁸ Egyezményes zászlójel. Erősítő berendezések híján zászlójelekkel informálták a publikumot. A zászlókat magas árbócra húzták fel, hogy a repülőtér minden pontján látni lehessen. A *fehér*: a szél túlerős; *fehér-vörös*: rövid idő múlva kezdődik a repülés; *vörös*: kezdődik a repülés; *sárga*: szünet; *kék-sárga*: még csak egy fôlszállás volt; *fehér-fekete*: géphiba, melyet azonnal kijavítanak; *fekete*: felszállás holnapra elhalasztva; *nemzeti színű* zászló: a bemutató végét jelezte.

eset helyszínére a pilóta megsegítésére és az összetört gépből relikviát gyűjteni. A gróf sértetlenül került ki a gép maradványából s kocsin tért vissza a géptárolóhoz. Kevés várakozás után, mivel Croquet mérnök⁹ nem vállalta a repülést, ismét Montigny emelkedett a magasságra, mert szerette volna kiköszörölni az előző felszállásnál okozott csorbát. Ez már megfelelt a vállalkozó által tett ígéretének. Mind a filmek, mind a fotósok keresztüzében 2-3 méteresen végigrepült a pályán, és kb. háromezer méter utat tett meg.

A harmadik fölszállás előtt Castello, a franciák műszaki szakembere szigorú ellenőrzésnek vetette alá a gépet. Túrázta a motort, miközben 4-5 ember ellent tartott a légcsvár húzóerejének. Az árbocon megjelent a kék-sárga zászló, jelezve az újabb felszállást, ami ismét nem zárult „summa cum laude”. A háromnegyed hétkor következő harmadik felszállás után, mintegy 8-10 méter magasságban megtett négyezer méter repülés után ismét leállt a motor és a katonai gyakorlóter mellett hatalmas, vízállásos terület közepén kényszerült landolni. Operettbe illő hangulat alakult ki. A nézők – látva, hogy a gép és az aviatikus gróf is sértetlen –, egyre hangosabban kezdték az operettbe illő szöveget recsitálni a „Gróf a vízbe esett!”, egy másik kórista „a gróf belefűl a vízbe!” – kiáltotta és a tömeg ismételte a jól ismert refrént: „Mentsük meg őt! Mentsük meg őt!”, majd a nézőtér másik végéről felharsant a replikázó kórus, amely már konkrét tette buzdított, „A gróft ki kell húzni.” A drámának induló jelenet komikusra váltott. Az állóhelyen lévő jó heccnek tartották ezt az esetet. Ma-

gukkal sodorva a rendezőket és a rendőröket is, ismét megindultak a baleset helyszíne felé, s száraz lábon, sértetlenül emelték ki a gróft és a légcsvarján sérült gépét a pocsolnyából. Mondhatjuk, szerencsésen zárult a vízi kaland.

A Szeged és Vidéke című lap riportere így summázta az esetet: „*Ez volt az első szegedi repülés: a közönség látott egy érdekes és balsikeres kísérletet. ... A fölrepülés maga sport, de aki pénzért, drága pénzért sportol az gondoskodjék arról, hogy kudarcot ne valljon.*”

Csak a repülőbemutató után derült fény a balesetek hátterére. A vasárnap délelőtti próbarepülésen derült ki, hogy nincs elegendő repülőbenzin. Holtzer Dániel tiltakozására Montigny¹⁰ – „... aki eddig négy gépet tört össze ...” úgy nyilatkozott, hogyha a szegediek vállalják a felelőséget a gép esetleges összetöréséért, ő közönséges benzinnel is fölszáll. Nem volt mit tenni, Holtzer Dávid vállalta az esetleges költséget. A rendezvény közel 16 ezer korona veszteséggel zárult, mert a nézők nagyobb része a kordonon kívülről, a versenytér körüli töltésről, azon hínáros tó mellől nézték a bemutatót, amelyben a harmadik felszállás végződött. A fizető nézők közül pedig sokan panaszkodtak, hogy „rengeteg közönséges módorú rendező volt, «akiket csak választáskor szoktak tisztelt polgártársnak szólítani» (plakátemberek, mozi kikiáltók, hentes legények, stb.)”, akik ismerőseiket, barátjaikat becsmépszték azok páholyába, akik drága pénzért váltották meg helyüket. Akiket ismertek a fehér karszalagos rendezők, azok elmehettek a hangárhoz is ingyen megtekinteni az aeroplánokat. Végül is a fizető közönség egy része elégedetlenül tért haza.

Alig telt el egy esztendő, mikor 1911 áprilisában Duncse Elemér vállalkozó – okulva az előző évi ballépésekből –, megalapozott, korrekt ajánlatot tett a szegedi tanácsnak, hogy

⁹ Róla csúfolódó írások jelentek meg a hazai lapokban, hogy nem mer fölszállni, csak Montigny gróffal „... tetszeleg, illegeti magát, mintha ő is bátor repülő volna. Bármerre jártak együtt, sehoh sem szállt fel.” A Szegedi Híradó május 31-i számában írja, „Croquet arról híres, hogy mindig csak plakátokon repül.” „Croquet csak amolyan csendes mellékszereplő; szótlan, tőprengő, jelentéktelen.” – jellemzi a belga mérnököt a Szegedi Napló 1910. május 31-i számában.

¹⁰ Egy héttel később Montigny a budapesti versenyen sikeresen repült. Szegedről is sokan utaztak föl Budapestre a június 5-én kezdődő repülőversenyre.

„szíves engedelmsükkel Szeged népének kárpótlására” több aviatikus bevonásával szervezne, ugyancsak májusban repülőbemutatót, és annak megrendezéséhez elkérte a lóversenyteret. Hosszas huzavona után merev elutasításították a jószándékú vállalkozó ajánlatát.

Egyre határozottabban körvonalazódtak Európában is a politikai feszültségcök. „Haldoklik a béke” hirdették a lapok. Az újságokban mind gyakrabban jelentek meg okfejtések, melyek a háború elkerülhetetlenségéről beszéltek. A Monarchiában a kiképzési tervnek megfelelően 1911-ben is megrendezték a nagy hadgyakorlatot. Ebben az évben Veszprémben volt a véderő főhadiszállása. Ez volt az első eset, hogy a Monarchia hadseregének manővereiben résztvett a „legmodernebb katonai műszer”, az aeroplán is. Elősegítette a repülőgépek bevonását a közelmúltban előterjesztett véderő-reform vitája is.¹¹ Szeged helyőrségében állomásozó alakulatok, egységek átszerveződtek, de semmi nem utalt katonai repülőter létrehozására. Az év augusztusában az a hír járta be az országot, hogy egy párizsi lap Budapesten és Szegeden át repülőversenyt rendez Párizsból Konstantinápoly végcéllal.

A Szegedi Napló október 3-i számában közölte, hogy a Magyar Géprepülő Országos Szövetsége az év novemberére repülőbemutatókat tervez. A hírt dr. Massány Ernő-nek, az egyesület ügyvezető igazgatójának bejelentésére utalva közölte a lap. A terv szerint először Miskolcon, majd Szegeden, Hódmezővásárhelyen, Makón, Szabadkán fog repülni Lányi Antal és Kvasz András. Az utolsó bemutató helyszínén csatlakozik a kettőshöz Székely Mihály kiváló aviatikus is. A Szegedi Híradó másnapi számában ugyancsak dr. Massány Ernőre hivatkozva hasonló bemutató körutat vázoltak fel, annyi változtatással, hogy Székely Mihály már Szegeden, Hódmezővásárhelyen és Makón is tartana bemutatót, mely helyeken

majd Lányi Antal hadnagy, a Balaton átrepülője és Kvasz András a békécsaba-kígyósi túrarepülő is fel fog szállni.

Az Újság című budapesti hírlap írója, Fröhlich János gyűjtést indított Székely Mihály aviatikus javára, egy új, modern repülőgép megvásárlására. A jó ügy kezdeményezője és irányítója ígérte, hogy 1911. október elején ismét ellátogat Szegedre. A három nappal később megjelenő Délmagyarország hírszerkesztője már arról ad számot, hogy a korábbra tervezett gyűjtés október közepére halasztódik és arra a neves pilóta, Székely Mihály is Szegedre utazik Fröhlich lapszerkeztővel, és az aviatikus a lóversenyterén fog repülőbemutatót tartani. Ismeretlen ok miatt sajnos ez a terv is dugába dőlt.

A magyar aviatika támogatása érdekében gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök leiratban kereste meg a magyar városok polgármestereit, hogy segítsék a magyar aviatika támogatására alakult bizottságot hazafias céljának elérésében, hogy valamennyi magyar géprepülő kaphasson anyagi támogatást kutatásainak folytatásához.¹² Ezt megelőzően Székely Mihály kért audienciát a miniszterelnöktől a magyar aviatika megsegítését kérve. Ennek eredményeként még ez év (1911) novemberében ösztöndíjjal járult hozzá a kormány öt magyar aviatikus párizsi tanulmányútjához. Görgey Arisztid, Horváth Ernő, Székely Mihály, Wittmann Vilmos és Zsélyi Aladár részvételével állt össze az „ötök” csapata a Magyar Aero Klub javaslatára.

A Magyar Géprepülő Országos Szövetsége által szervezett bemutató-sorozat elmaradt. Ehelyett Szabadkán Szárics János, a város aviatikusa kezdeményezett bemutatót. Közben

¹¹ A magyar parlament 1912. január 4-i ülésén fogadta el a Véderő Reformot, a magyar haderő reformját.

¹² A fölhívásra például *Rajz Sidor* békési földbirtokos 5000 koronás díjat ajánlott fel annak az aviatikusnak, aki helikopterével sikeresen fölszáll. *Wenckheim Dénes* gróf *Dobozról* 1000 korona támogatást küldött *Zichy Béla Rezsőnek*, a Magyar Géprepülő Országos Szövetsége elnökének a nyomorúságos magyar aviatika megsegítésére.

a rendezők Szárics tudta nélkül az időközben jelentkezett Csermák János külföldi aviatikust is a lóversenytéri bemutatóra irányították, hogy most már ketten repüljenek, csak éppen a kezdeményező főszereplőt nem vonták be az előzetes tárgyalásba. Amikor nyilvánosságra került az etikusnak alig nevezhető eljárás, Szárics gálánsan visszalépett a cseh pilóta javára. Már a szabadkai bemutató előtt jelezte Csermák János, hogy Szegeden is szeretné bemutatni tudományát, csak hogy a város vezetői az ő ajánlatától is elzárkóztak.

Még az 1911. év vége előtt Aradon megindult a pilótaiskola szervezése.¹³ Alig három hónap elteltével, 1912 februárjában gróf Teleki Tibor levélben kérte az aradi törvényhatóság támogatását, mely korábban kinyilatkoztatta, hogy nem zárkózna el a pilóta-iskola létesítése elől. Teleki gróf a két nagy, dupla hangár építéséhez 10 ezer korona szubvenciót és háromezer korona évi segítséget kért. Teleki gróf e célra „Aradot tartja az országban legalkalmasabb helynek.” Mint a Szegedi Híradó szerkesztője megjegyezte, „Az ajánlatot az illetékes tényezők rokonérzessel fogadták.” Arad közelsége, és a Szegeden mindig magasan izzó lokálpatriotizmus okán spontán hathatott volna Szeged repülőkulturájának megalapozására, és repülőterének létrehozására.

„Repülőverseny Magyarország körül” és „Szeged repülőállomás” című tájékoztatók jelentek meg a Szegedi Híradó és a Szegedi Napló című napilap 1912. március 14-i számában. Az írások a Magyar Aero Klub augusztus 15-vel induló és 20-án záruló első, Magyarország körüli repülőverseny tervét közölték. Mind a Budapest, majd leszállás nélkül Szegedig, (egy más variációban Kecskemét és innen

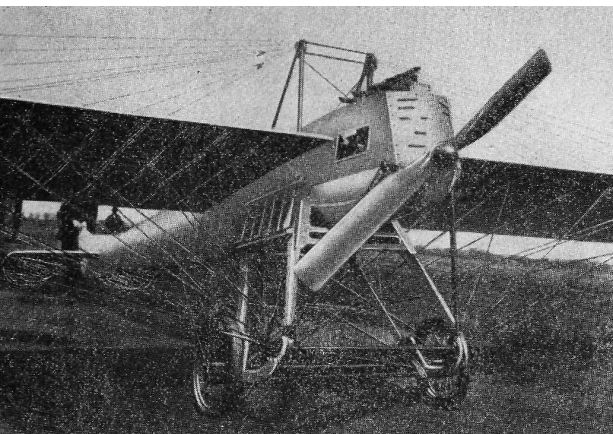
tovább Szegedig), majd Makó–Nagyvárad–Debrecen–Nyíregyháza–Miskolc–Hatvan és végül Budapest útvonalon, mind a Budapest–Szabadka–Szeged–Temesvár–Arad–Békéscsaba–Nagyvárad–Debrecen–Miskolc–Hatvan és onnan a kört bezárva Budapestre repülnének vissza a résztvevők. A rendező Magyar Aero Klub elsősorban Székely Mihály, Prodam Guidó, Lányi Antal, Kvasz András, Takács Sándor és Dobos Sándor legjelesebb ősrépülőк részvételével számolt. Később csatlakozott a csoporthoz Teleki Tibor gróf is. A magyar aviatika e rendkívüli eseményét vizsgálva, Szeged valamennyi útvonaltervben szerepelt. Végül, anyagi okok és a szervezők rendelkezésére álló rövid idő miatt a tervezett verseny elmaradt. A Magyar Aero Klub és a Magyar Géprepülőк Országos Szövetsége – kárpótlásul – helyette Balaton körrepülést szorgalmazott, azt pedig a résztvevők nem fogadták el. Közös megegyezéssel mind a szervezőк, mind a versenyzőк egyetértésével, konkrét időpont megjelölése nélkül, késő őszre, várhatóan szeptember közepére halasztották el az alföldi körrepülés tervét. Az újabb „... körrepülés útvonala véglegesen eddig megállapítva nincsen, az bizonyos, hogy a túra végpontja Szeged lesz, ahol tudvalevőleg kitűnő és alkalmas repülőter van.” – írja kissé túltengő optimizmussal a Szeged és Vidéke című lap anonim szerzője.¹⁴

Egy társaság június 29-én repülést akar rendezni Szegeden – kürtölte világgá Szeged egyik jeles hírharsonája, a Szegedi Híradó az 1912. június 22-i számában. Ugyanez a lap június 25-én már „Repülés a szegedi lóversenytéren” címen harangozta be Tóth József repülését.

A bejelentés pozitívuma, hogy „A tanács engedélyt adott a mutatványra s erre a célra a lóversenytéret a társaságnak átengedte.” Más információkból tudhatjuk, hogy a bemutatót

¹³ Szeged szempontjából is fontosnak bizonyult az elgondolás megvalósítása, mert az aradi katonai repülő-iskola 5. pótszázada Szegeden nyert elhelyezést és a részére 1915-ben létesített repülőter mára az ország déli, délkeleti vidékének polgári repülő centrumává lett.

¹⁴ A Szeged és Vidéke című lap 1912. július 29. száma írt „Magyar repülőverseny – Budapestről Szegeden át” című tudósításában.

A Tóth testvérek tervezte és építette, réteglemez borítású gép ❖ Csanádi-Nagyvárad–Winkler: Magyar repülés története. Budapest, 1974, Műszaki Könyvkiadó.

tartó aviátor neve Tóth József, aki nem kapott állami támogatást (ösztöndíjat), ezért arra kényszerül, hogy repülőbemutatókat szervezen és annak bevételeiből tartsa karba repülőgépét. Választása és az adott lehetősége szerint ezt az első bemutatót Szegedre tervezte, mert e város népének szeretné először bemutatni repülő tudását. A Szegedi Friss Újság – nevéhez méltóan elsőnek közli – a „Repülőgépen Szeged felett” című írásában, hogy Tóth József, saját tervezésű, a Zászlókn¹⁵ nevű gépén 30-án,¹⁶ vasárnap 18 órakor száll fel a lóversenytéren, melynek átengedésével nagy szolgálatot tesz a város az aviatika fejlődésének. A bemutató este húsz óráig tart. Mintegy öt repüléssel 20-30 percet fog a levegőben tölteni. Szakemberek is sokan jönnek Budapestről Szegedre Tóth repülését segíteni és megtekinteni. A repülési nap előtt pénteken 18 órakor lesz a próbarepülés. Alacsony belépő díjat kér az aviatikus, hogy minél többen vehessenek részt a bemutatón. Páholyjegyek a Kelemen utca 7. szám alatt, Endrédi Imre könyvesboltjában

kaphatók, minden más egyéb belépő a dohány tőzsdékben is (trafik) megvásárolható. A gépet vasúton szállították Szegedre.

Tóthról és gépéről így nyilatkozott Zsélyi Aladár, az Európa hírű szaktekinély: „...Tóth fogja bizonyítani a világ előtt a magyaroknak az aviatikára való rátermettségét.” A repüléssel eddig csak gazdag dilettánsok, vagy „...sokbeszédű, de kevés tehetségű ezermesterek foglalkoztak a korszak grandiózus tárlalmányával” – közli tapasztalatát a Szegedi Napló újságírója, majd így folytatja, „...ha a Rákosmezei homok lesúrolta orrukhegyéről a bőrt...” tüstént odább álltak, és elhagyták a vagyonokat is felemészteni képes aviatikai kísérleteiket. A maradó híresség-jelöltek közé tartoztak a Tóth testvérek, különösen József szenzációs repülései miatt. Gépük az Antoniette-aeroplánra emlékeztetett: törzse csónakalakú, furnírvázás, huzalmerevítés nélküli légialkalmatosság. Sajnos, pénz híján egy felújított motort voltak kénytelenek beépíteni a korszerű repülőgépbe.

A pénteki próbarepülés kiválóan sikerült. Rengeteg újságíró gyönyörködhetett Tóth József repülésében. Tallián Béla báró, nyugalmazott földművelési miniszter – aki a budapesti gyorsal érkezett Szegedre –, óvációval beszélt a vonatot kísérő repülőgép nagyszerű látványáról és a merész, ügyes pilótáról.

„A magyar aviatika sikere (saját tudósítónktól). Vasárnap este hat óra után kedvező szélcsendes időben (más értékelők szerint erős délkeleti szél volt), gyönyörű repülés volt a lóversenytéren” – közli a Szeged és Vidéke című lap krónikása az 1912. július 1-jén megjelent, „Röpülés Szegeden” című írásában. „Tóth József budapesti aviatikus szállt föl saját konstrukciójú repülőgépén s megmutta, hogy a magyar aviatikusban is van annyi vállalkozó szellem, bátorság, tudás, energia, mint a külföldiben, csak éppen pénze nincs annyi hozzá. A szegény magyar pilóták szedett-vedett, foltozott gépekkel kísértik naponként az Istent, ócskavas számba menő motorokkal, míg a kül-

¹⁵ Onnan a gép neve, hogy a Zászlókn nevű ifjúsági lap támogatta Tóth Józsefet.

¹⁶ Nyilvánvaló elírás, mert 29-e – jelesen Péter, Pál napja ebben az évben – vasárnapra esett.

földi társaik vadonatúj, büszke, biztosjárású repülőgépekkel szelik a levegőt. Csakhogy külföldön a társadalom kezében van a röpülés, míg nálunk semmit sem törődnek a rákosi félistenekkel. Fényes példa erre Tóth József esete, aki kotyogó, repedezett, rossz motorral járja az országot, minden pillanatban az életével játszik, csakhogy új motorralót keressen, ... Szegeden is leégett szegény. Kis, számú fizető publikum s nagy potyázó közönség¹⁷ előtt szállt föl a szimpatikus fiatalember.”

Az aeroplánt feltolták a tér északnyugati csücskébe és mintegy 300 méternyi nekifutás után, a tribün előtt emelkedett föl a gyepről. A szabadkai utat kb. 25 méter magasan repülte át. Mintegy 50–70 méter magasságban két kört írt le a közönség fölött, mindezt 3-4 perc alatt. Amikor a tribün előtt repült el, harsány éljenzés zúgott fel. A pilóta köszönete jelül siklórepülésben közelítette meg üdvözlőit, majd gázt adva a motornak, ismét magasra szökkent. A második fölszállás már korántsem volt ilyen sikeres. A gyöngye motor fölmondta a szolgálatot, állítólag a „drága és rossz szegedi benzin” miatt. A potya nézők sokasága okán csupán csak erkölcsi sikere volt. Abból a bevételből, amit a túlnyomó kisebbség, a fizető nagyjérdemű adott, az új motorra „nem jutott egy krajcár sem.” A tér szabadkai út felőli végén landolt., majd autóra ültették és úgy hordták körbe a nézősereg előtt. A harmadik fölszállás megelőzően egy gyors motor javítást kellett tenni. Ekkor már csak 6-8 méter magasra tudott emelkedni, de az erős oldalszél földre kényszerítette. A jobboldali futóműszár összeroppant. Ennyi balszerencsét látva Lázár György dr. polgármester elengedte a lóversenytér bérleti díját.

¹⁷ A nézősereg becslült létszáma kb. 15 ezer fő volt, de annak túlnyomó többsége az ingyen publikumból állt. Az így, spontán alkotott többség a Cserepes sort és a lóversenytérre vezető útvonalat és a temető melletti részt ezerszámmra szállta meg. A Gazdasági Egyesület 300 korona bérleti díjat követelt a terület használatáért.

Ebben az időben, azaz 1912. szeptember 6–12. között „király gyakorlat”¹⁸ volt az Alföld délkeleti részében. Az északi sereg főhadiszállása Békéscsabán volt, a délié Mezőhegyesen. A Békéscsabán állomásozó északi hadsereg defenzív, a mezőhegyesi hadsereg offenzív szerepet kapott. Az északi sereget a 7. hadtest alkotta, Mexner Ottó altábornagy, a hadtest parancsnoka vezényletével vívja meg „ütközeteit”, a Ferenc Ferdinánd trónörökös irányította déli hadseregcsoporttal. A hadgyakorlatra kijelölt terület Arad, Makó, Hódmezővásárhely, Szeged térségét foglalta magába, melynek északi határa Szentes, Békéscsaba és Gyula volt, míg a déli Temesvár, Nagykinfa és Tiszaszentmiklós. A hadgyakorlatra való felvonulás szeptemberben megkezdődött. A hadgyakorlaton jelentős faladat jutott a Fischamenben állomásozó légjáró csapatoknak is. Tizenöt aeroplánnal érkeztek a térségbe.¹⁹ A léghajók (1-1 Perseval- és Gross rendszerű) Csabán nyertek elhelyezést. Az aeroplánok megoszlottak a két főhadiszállás között.

Szeptember 8-án több alkalommal is 3 repülőgép jelent meg a város fölött. A szegedi közúti híd körül pedig négy monitor cirkált és lőtte a repülőgépeket, azok pedig a szállító szekerekre tüzeltek és a monitorokat szí-

¹⁸ „Király gyakorlat”, olyan hadgyakorlat, melyben a szembenálló hadseregcsoportok egyikét, egy főherceg, vagy maga a király vezeti.

¹⁹ 1912 júniusában, Bécsből táviratilag kapott hír, hogy a hadsereg negyven Etrich-típusú új repülőgépet rendelt nyolc osztrák repülőgépgyártótól. Augusztus közepén érkezett a szenzáció, hogy „Három repülőgépet kapott a hadsereg.” Az új Etrich Taube típusú gépek részt vettek a délvidéki hadgyakorlaton is ugyanúgy ahogyan az egy héttel később átvett tizennégy gép egy része is. A monoplánok egyikével, próbaként *Uzlac Emil* alezredes, a léghajó osztály parancsnoka repült. Parlamenti hír, hogy a minisztérium 60 katonai repülőgépet rendelt főleg osztrák, kevesebb mértékben egyéb külföldi cégektől 1913 januárjában. Az első Magyar Repülőgépgyár Rt., a MARE Albertfalván az UFAGE (Ungarische Flugzeug-fabrik Akziengesellschaft) típusú gépek termelését 1913-ban kezdte meg.

nes „papír bombákkal” támadták. Hatalmas tömeg figyelte mindkét partról és a hídról is ezt az érdekes játéknak tűnő csetepatét. Dolgavégeztével a légiflotta tovább repült Kecskemét irányába. Tizedikén csak egy repülőgép jelent meg Mezőhegyes felől a város felett, láthatóan földérítési céllal mintegy kétezer méter magasságban. Majd egy félóra múltával ismét megjelent egy másik aeroplán, de az rövid ittartózkodás után eltűnt, a felhők leplébe burkolózott. Szeptember 11-én ismét megjelent egy földérítő repülőgép Tápé és Szeged fölött.

Hazay Sámuel hadügyminiszter és Ferenc Ferdinánd trónörökös értékeléséből egyértelműen kicsengett, hogy a légjáró csapatok technikai felszereltségét javítani és bővíteni szükséges, illetve a személyi állományát jól képzett pilótákkal kell kiegészíteni. Még egy helyi vonatkozású felelős mondat is elhangzott a trónörökös hadvezér szájából, nevezetesen, hogy „Szegeden, vagy térségében repülőteret kell létrehozni.” Még 1913 január 3-ról 4-re virradó éjjel egy monoplán 3-4 perces repülésével hozta tűzbe a várost. A repülőgép Rókus felől érkezett és Újszeged irányába vonult át a város fölött. „A pilóta reflektorral világította meg a város egy részét.” – adta tudtára mindenkinek a Szegedi Híradó a január 5-i száma. A hatóságok hallgattak a titokzatos repülésről. Sokan ellenséges kémrepülésről beszéltek. Ezt követően rövid égi csend következett, csak 1913. április 10-én verte fel ismét a szegediek nyugalma egy magányos repülőgép zaja. Uzelac Emil alezredes, a repülőflotta parancsnoka Fischamend–Budapest–Szolnokra, majd onnan Szegeden és Szabadkán át Újvidékre, a légjáró csapatok ottani repülőközpontja építése ügyében tette meg ezt az utat.

1913 áprilisában Szegeden, májusban Kecskeméten ismét nyugtalanzkodott, rengett a föld. Az éjszakai repülést és a földrengést, a napfogyatkozást,²⁰ mind apokaliptikus jelek-

nek tekintették, melyek egy közelgő háború lehetőségét sugallták a babonás embereknek, – írják a lapok.²¹

Július végén újabb repülőbemutató híre hozta lázba a várost. A Délmagyarország c. napilap 1913. július 31-i számában közölte, hogy a közeljövőben Szegedre látogat a legkiválóbb magyar pilóták egyike, Lányi Antal aviatikus, a Balaton átrepülője, a közismert Lányi hadnagy. Augusztus 6-án a hódmezővásárhelyi bemutatóról érkezik a városba „Az Est”²² nevű biplánjával, zúgó-böggő-hangos masinájával átrepül Szeged város fölött is.²³ Lányi az előzetes tájékoztató időponjától eltérően, egy óra késéssel, este negyed nyolckor érkezett meg a Belvárosi temető után, a zsidó temetővel szembeni 4. számú huszár gyakorlóterre. Az ígéretektől eltérően a 9×10 méteres hangár nem készült el, mert Ihász Ferenc vállalkozót cserbe hagyták munkásai.²⁴ Dupla bérért sem voltak hajlandók elmulasztani a falujukban éppen akkor rendezett búcsút. A városi hatóság és a rendőrség megbízottjai sem jelentek meg az érkező pilóta fogadására. Egyedül a hadsereg képviselőiben jelent meg négy közös hadseregbeli tiszt.²⁵ Két-háromszáz főnyi néző viszont hatalmas ovációval, valóságos

²¹ A Szegedi Friss Újság 1913. január 28-i vezércikkében váteszi erővel kijelenti „Elkerülhetetlen az újháború”. Ekkor már összecsaptak a bulgár–török, a bulgár és szerb seregek, és a görög–bulgár csapatok is. A szerbek megszállták Albániát. A Balkánon állandósult politikai feszültség csatazajjá erősödött. Az albán fölkelés még tovább növelte a viszályt.

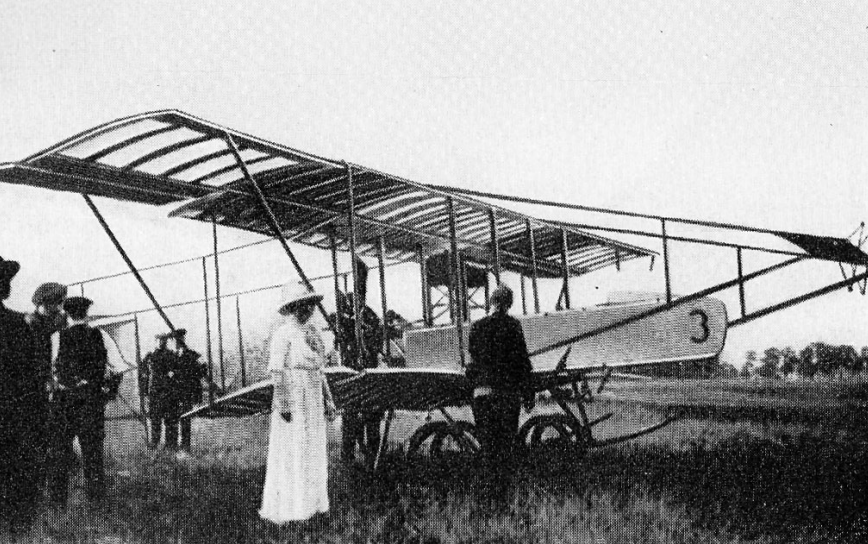
²² Lányi repülőgép-építését és a gép üzemeltetését segítette, erkölcsileg és anyagilag is Az Est című lap szerkesztője.

²³ A korábbi gyakorlat szerint vasúton szállították a repülőeszközöket a bemutató színhelyére.

²⁴ Lázár György dr. polgármester és Szalay József dr. a főkapitány helyettese Doleschal Emilnek, a Magyar Aero Klub titkárának társaságában ígérték meg Lányi Antalnak, hogy a szegedi ittartózkodása alatt a város teljes erkölcsi támogatást nyújt, és ingyen hangárt építtet és biztosít a gépnek.

²⁵ Lányi Antal a debreceni 3. gyalogezred hadnagya.

²⁰ A háború indokoltságát, már szinte igazolta a népi hiedelemvilágban az 1914. augusztus 21-én hazánkban is jól látható (82%-os elsötétüléssel járó) teljes napfogyatkozás.

Ezzel a géppel repült Szegeden Lányi hadnagy. Gépéről állították a kortárs aviatikusok, hogy korszakos jelentőségű
 ❖ Csanádi-Nagyvárad–Winkler: A magyar repülés története. Budapest, 1974, Műszaki Könyvkiadó.

tapsviharral honorálta a bátor pilóta gyönyörű leszállását.²⁶

„A Lányi-féle repülőgép érkezésének idejére néhány felsővárosi diák építette vászonsárkánnyal megtréfálta az eget kémlelő városlakókat” – írja a Szegedi Napló szerkesztője.²⁷ A tréfa csak akkor vált nyilvánvalóvá, amikor az aviatikus megérkezett a gyakorlótérre.

A repülés napján, augusztus 9-én szélcsendes nyári alkonyban emelkedett föl először „Az Est”. „A montör²⁸ megindította a motort...” A motorpróba után, a saját konstrukciójó gépével méltóságteljesen emelkedett Lányi hadnagy, mintegy 25-30 méterre. A gép mintegy tíz méteres nekifutás után már a levegőbe emelkedett, de negyedkörnyi repülése alatt is többször kihagyott a motor, majd leszállt.²⁹ Szerelőkkel átvizsgálták, kijavították a motort és néhány percnyi várakozás után ismét levegőben volt

²⁶ A gép fehér színű, 50 lóerős, utazó sebessége 60-70 km/ó. „Az Est” egy éve készült, maga építette, és motorral együtt 16 ezer koronába került.

²⁷ A lap 1913. augusztus 6-i számában.

²⁸ Monteur (francia) = szerelő

²⁹ Már a Hódmezővásárhelyről Szegedre repülés során is többször akadozott a motor, amikor erős széllekedéseket kellett legyőznie. Már ekkor megrepedhetett a motorhenger külső burkolata. Szegeden sárgarézrel megehegessztették, de ez is kevésnek bizonyult a zavartalan működéshez.

a mester. A motorhiba ismét nem váratott sokat magára. Utána siklás, leszállás, javítás. Félórás műszaki beavatkozás után következett a negyedik felszállás. Gázadás, ... hatalmas dörej, a motor végleg leáll és máris vége a bemutatónak.

Rövid felszállásai alatt igyekezett nyolcasokat repülni és körözni, majd sikló- és zuhanó repülést bemutatni, de a „motor cilinderének explodációja” derékba törte ezt a repülési tervet. A gép földi mozgásában Baklin Frigyes szegedi bérautó tulajdonos segített.

Lányi utasrepültetést is tervezett, sajnos ez sem valósulhatott meg. Az újságíró repültetését a harmadik felszállás idejére ígérte, de a motor gyengélkedése miatt mégsem vállalta azt. A motorhenger felrobbanása igazolta a pilóta megalapozott óvatosságát, ugyanis a negyedik felszálláskor a motor egyik hengere szétrobbant. A javítást csak Bécsben tudják elvégezni, mondta az aviatikus, így azt vonaton kell elküldenie. Már az előző felszállások alkalmával is látnivaló volt, hogy valami nincs rendben a motorral. A hecc-majszterek azzal bátorították repülésre jelentkezett cimboráikat: Szállj fel nyugodtan a pilótával, ígérem néhány koronával én is hozzájárulok a temetésedhez. A motorhenger robbanása után Lányi pánikszerű gyorsasággal hagyta el a gyakorlótérre. A térre beözönlő tömeget csak a lovasrendőrség volt képes megfékezni. Lányi őszre kárpótlásul másik repülőbemutatót ígért. A szegedi bevétel alig érte el a kétezer koronát. Zenét a 46. honvéd gyalogezred zenekara szolgáltatta.

Eddig hívtott, többnyire szívesen látott repülő vendégekről esett szó, illetve azok látogatták meg Szegedet. Az év (1913) vége

változást hozott. Az egyre feszültebbé váló európai légkörrel magyarázható a szerb kormány lépése. „Szerbia repülőosztagot szervez” – jelentették meg a hírügynökségek.³⁰ Ezzel még nem lehet senkinek sem vitája, baja, hiszen minden országnak joga, sőt kötelessége az védelmi rendszerének fejlesztése. Az viszont már barátságtalan lépésnek, akár diplomáciai provokációnak is tekinthető, ha a külföldről felkért katonai szakreferenst éppen annak az országnak a területén át kérik átutazni (átrepülni), amely nem tartozik a baráti államok sorába. Történt ugyanis, hogy a szerb repülőcsapatok felkészítésére, a niši katonai osztág parancsnokának a kiváló francia katonai repülő, Vadrinecz Bélát hívták meg. A szerb kormány hangsúlyozott kérésére volt, hogy Magyarországon át repüljön Belgrádba. Amint ez kitudódott, Bécs határozott tiltakozást jelentett be. Ennek ellenére Vadrinecz vállalva a veszélyt berepült az ország légterébe. Valószínűleg megtévesztésül Románia irányába indult, majd Szeged légterében irányt váltva Szabadkán és Újvidéken át jutott el Belgrádba. Tilalmas útja során egyedül a péterváradai vár tüzérsége lőtt az agresszor pilóta gépére.

A hadvezetés 1914 őszére fölemelt létszámú repülőezredet kívánt létrehozni. Megindult hazánkban is a légjáró csapatok szervezése. Fiatal törzstisztekből csoportokat szerveztek, majd ősszel megkezdődik a repülőképzésük. Csak az Aero Szövetség felhívására szeptember elejéig, a kétezer korona kaució (géptörési biztosíték) ellenére is hatvanan jelentkeztek hadseregen kívüli személyek. Az eredetileg ütemezett nyolc helyett tizenöt századot tervezett kiképezni a hadvezetés, melyeket a földi alakulatok mellé rendelnének. A repülőezred nyolc zászlóaljából fog állni. Az első világháború pilótáit a kezdeti szakaszban a Bécs környéki repülőtereken, majd később a fölállított pót századokban képezték ki, így többek között Újvidéken, Szombathelyen és Szegeden, ... stb.

³⁰ Szegedi Napló 1913. december 5-i számából.

Jelentősen felgyorsította a szervezési folyamatot, a mozgósítást a trónörökös pár június 28-i, sarajevói meggyilkolása. A diplomáciai feszültség, a Szerbiának július 28-án átadott hadüzenetben csúcsosodott ki. Augusztus 7-én az Osztrák–Magyar Monarchia hadat üzent Oroszországnak is. Ebből prognosztizálható volt, hogy a határközeli területeken megkezdődik a légi földerítés.

A szegedi lapok³¹ riportereinek leírásából tudjuk, hogy 1914. augusztus 18-ra virradó éjszaka egy „ellenséges repülőgép lebeg(ett) a város felett”. Elsősorban a városháza tornyában lévő tűzör észlelte, majd 21 óra 30 perckor jelezte a rendőrségnek és a katonaságnak. A Petőfi Sándor sugárúton lévő egyik pékműhely munkásai is fölfigyeltek rá, mert a fényszórója nappali világost varázsolt az alatta lévő késő-esti utcára. Egy óránál tovább keringett a város fölött „...és zöldes-fehér fényt lövelt magából. A Tisza Lajos körút fölött egészen jól lehetett látni a Forbáth-palotánál egyenes irányban zöldes sugár ereszkedett lefele, majd hirtelen kialudt a fény és a repülőgép beleolvadt a sötétségbe.” „...A repülőgép a Petőfi Sándor-sugárút fölött délnek kanyarodott s ezért lobbant ki hirtelen a világító zöldes-fehér³² pont.” Ezután többet már nem mutatkozott. Amikor még a belváros fölött körözött, akkor a katonák tizenkét lövést adtak le a repülőgépre kézi tűzfegyvereikből. A puskaropogásra többen védett helyekre menekültek, ennek ellenére mégis sokan látták a repülőt. A jólétesültek azt is tudták, hogy már 16-án este is járt a város fölött, föltehetőleg ellenséges repülőgép. A katonák adott jelre a város több pontján is sortüzet nyitottak a felderítő repülőgépre, sajnos minden eredmény nélkül. Ennek ellenére a repülő mind lejjebb ereszkedett, átrepült a Tiszán, mintha a vasúti híd ellen akart volna támadást intézni.

³¹ Délmagyarország, a Szegedi Napló, a Szegedi Friss Újság augusztus 19-i számaiban.

³² Valamennyi beszámoló más színről ad számot. Voltak akik zöld, kék, szürke és sárga színűnek látták a gép reflektorának fényét.

A városi rendőrkapitány jelentése és Pálffy Antal tűzoltóparancsnok nyilatkozata szerint a „Hivatalos értesítés nem jött a monarkia berepülési szándékáról.”³³

Egyes állítások szerint többször, vagy több gép is visszatért, vagy ugyanaz jelent meg több alkalommal a város fölött. A tűzoltó és rendőri jelentések a Dugonics tér fölött hosszasan egyhelyben álló reflektorfényről is szólnak. Ez pedig léggömb lehetett, mert ilyen lebegésre repülőgép nem képes.

A Délmagyarország augusztus 21-i számában mégis azt közli, hogy „Lelőttek egy repülőgépet Szeged fölött”. A szemtanúk állítása szerinti, egyre merészebben sülyedni látszó gép feltehetően találatot kapott, mert az „...egyszerre több pontról leadott sortüz után a repülőgép hirtelen nagy gyorsasággal alázuhant.” Az esés irányából arra lehet következtetni, hogy a gép a Tiszában végezte légi pályafutását. Másfél évtized után derült csak ki a feltételezett lelövés valóságossága.

A Délmagyarország a makói újságra hivatkozva írja „szerda délután egy lehetetlenül rongyosan öltözött, mezítlábás, de minden lerongyoltsága mellett intelligens arcú ember hoztak a földéaki csendőrök a makói rendőr-

ségre, aki minden valószínűség szerint az az aviatikus, aki mint lapunk más helyén írtuk, Makó és Szeged fölött lebegett repülőgéppel, akire a szegedi katonák több sortüzet adtak.”

A harminc év körüli férfin és öltözékén több árulkodó jel volt, ami francia eredetet sejtet. A fiatalember Meilbourne-nak mondta a nevét, és mint kiderült, repülni sem tud. A Szegedi Híradó szerint mindez tévedés, mert Melbourne Londonban született „hülye szabósegéd”, aki évek óta él Magyarországon, és állandóan az Alföldön kóborol.

Októberben még volt egy látogatója városunknak, akinek köze volt a szegedi repülőter létrehozásához, Marrenzzy Ferenc gróf gyalogsági tábornok, a honvédség főparancsnoka. Két napos szegedi tartózkodása alatt megtekintette a műszaki alakulatok harcszerű felkészültségét a gyakorlótéren (későbbi repülőter), tárgyalt a helyőrségi alakulatok parancsnokával és végül a városi főispánnal. Ezt követően kezdődtek meg a terület planírozási munkái és 1915 januárjával itt állomásozott az aradi repülő V. pótszázad tisztikara. Májusban megkezdődött az építkezés és augusztus első napjaiban kezdetét vette a repülő kiképzése. *

JÁNOS, PUSZTAI

Guests in Szeged at the dawn of aviation, 1910–1914

Abstract

In the early stages of its history, aviation was regarded as a spectacle by the public and it attracted a lot of attention. The new flying invention excited a lot of interest in Szeged as well. The airshows organised here had a very important role in popularizing the quite primitive and imperfect machine in Hungary. In the development of aviation technology enterprising spirit and resourcefulness were of primary importance at the beginning, but as soon as the government recognized the potentials provided by aviation, it took the initiative.

The present essay aims to examine the years between 1910 and 1914 which was an era rich not only in success, but in failure as well. Several questions about the air shows will be discussed, including the organizational process and the difficulties the pilots faced. It will be also shown that the planes often had to be repaired and serviced by the pilots themselves, without any specific equipment.

³³ 1914. július 29-én és ezt követően egymás után jelentek meg a repülést tiltó, a polgárokat korlátozó háborús rendeletek. A légi közlekedés tilalma az 5327-1914.

M.E. sz. alatt, 1914. július 20-i kihirdetési naptól volt érvényben.

Válogatás a történész könyvespolcáról

Egy enciklopédia az ókorról

C. PLINIUS SECUNDUS:

Naturalis Historia Természetráaj (XIV–XVIII).

Ford.: Hoffmann Zsuzsanna.

Szeged, 2009, JATEPress.

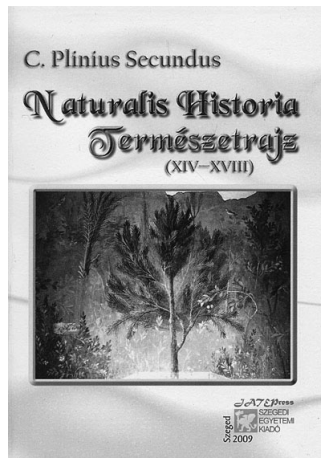

Caius Plinius Secundus (Kr. u. 23/24–74) gazdag lovagrendi családból származó államférfi és hadvezér, akinek sajnálatosan elveszett hatalmas életművének egyetlen megmaradt műve, a *Historiae naturales libri XXXVII* sajátos műfajú mű. A hol „A természet históriájának” (Váczy Kálmán), hol „Természetráajznak” (Darab Ágnes és Gesztelyi Tamás), illetve legutóbb Gábli Cecília által „Természettudományak” fordított cím már önmagában is sejteti, hogy az opus tartalmi ismeretében sem könnyű meghatározni magát a műfajt.

Ha pusztán témáit tekintjük, akkor foglalkozik kozmológiával, leírja az ismert világ földrajzát, egy könyvet az antropológiának szentel, majd bőséggel értekezik zoológiáról, botanikáról, az ezekhez kapcsolható orvoslásról és ásványtanról. Ezek alapján állíthatnánk, hogy a korabeli természettudományos világkép aprólékos és tudományos feldolgozásának igényével született enciklopédiával van dolgunk. Ezt támasztaná alá az az egyedülálló újítása is, hogy ő maga sorolja fel, jelöli meg művének és saját tudásának forrásait, mintegy ötszáz, főként görög és latin szerzőt, kiknek megközelítőleg kétezer tekericsnyi tudását ötvözte egybe a nagy munkában. Állíthatnánk, hogy a mű kora teljes természettudományi ismereteinek tára, de nem így van. Pliniust minden kíváncsisága és hatalmas ismeretanyaga ellenére sem a természet tökéletes megismerése, minden természeti

jelenség és tárgy feltárása érdekelte, hanem először alkotott olyan egyetemes természetráaji munkát, mely az embert a természet részének tekinti, s az egész világegyetem, annak működése, használhatósága egyetlen dolgot bizonyít: mennyire használ, hogyan használható az ember számára. Elveszett történelmi tárgyi írásaival sajnos nem bizonyíthatjuk, de tudományos módszerét a történetíróktól, nevezetesen Hérodotosztól és a moralizáló római történetíróktól vette. Műve módszertanának sokrétűsége is ebben rejlik. Részből kompilál, azaz néha kritika nélkül elfogad és közöl számára elfogadható tényszerű dolgokat és anekdotákat, részben igazi tudósi magatartással ütközteti forrásai vagy saját maga nézeteit, tapasztalatait, s végül kiegészíti mindezt mérhetetlen kíváncsisága megfigyeléseivel. De hiányzik a természettudós igazi magatartása, soha sem teremt olyan mesterséges helyzetet, azaz nem kísérletezik, hogy saját megfigyelése vagy eltérő véleményű forrásai igazát bizonyítsa. Az sem tudósi magatartását támasztja alá, hogy még a „damnatio memoriae”-t is beveti, épp a jelen fordításkötet alapján kitűnően bizonyíthatóan, amikor Columellát nem létezőként lépi át, meg sem említve a római irodalom talán legtekintélyesebb mezőgazdasági szakíróját.

Mit is tartunk a kezünkben, amikor a *Naturalis historia*t lapozgatjuk? Semmiképp sem természettudományt, a szó mai értelmében. Benne van a „naturalis”, azaz ’a természetből fakadó’ és a „historia” szó minden értelmezése, az ’elbeszéléstől’ a ’történelemig’, a ’mendemondától’ a ’tudományig’. Ez pedig az a kincsesbánya, ami Pliniust korának Leonardójává teszi, hiszen a sztoicizmusból fakadó panteista természetfilozófiája mindent az ember szemszögéből tárgyal, s műve így egyszerre lesz természettudományos lexikon, a

természet felhasználását, átalakítását és hasznát taglaló módszertani tankönyv, kultúrhistoria, ami a vallástól az etnográfia át a művészeteken keresztül a gasztronómiáig terjed, s ugyanakkor a római történelem anekdotáinak, prodigiumainak, kuriózumainak, a paraszti és városi életnek, de még Róma városának története is. Természettudomány, történelem, művelődés- és művészettörténet, egy olyan tudástár, amivel csak kevesen rendelkeztek, s ami a császárkori arisztokrácia műveltségének talán legmagasabb fokát mutathatja meg.

Unikális munkával állunk szemben, ezért is nagy öröm, hogy egy szinte teljesnek mondható tematikus rész fordítása készült el egyszerre. Mivel a latin nyelv oktatása az utóbbi években ugyan megszabadult a polgári tudománynak járó lenéző korlátozástól, de még mindig nagyon szűk az az olvasói réteg, amely eredetiben képes és kész megismerkedni a klasszikus antikvitás alkotásaival. Plinius munkája pedig minden lebilincselő érdekessége mellett sem tartozik a legkönnyedebbné olvassmányok közé, amivel bárki játszi módon megbirkózhat. Elengedhetetlen hát, hogy ezek a munkák modern magyar fordításban is napvilágot lássanak.

A *Naturalis Historia* teljes egészében még soha sem jelent meg magyarul. Ennek miéretté nehéz lenne egyértelmű választ adni, talán benne van a XIX századi filológusok Pliniust szobatudósá történő (le)minősítése, a nyelvészek fanyalgása Plinius nyelvezetének hol száraz, hol retorikai szóképekkel tűzdelt filozófiai magasságokba emelkedő, a kompilációkból eredendően egyenetlen, néha nehézkes latinságú stílusától, hol pedig a szerkesztők vagy fordítók visszarettenése a részletek legapróbbikát is ismertető sajátos szóanyagtól és alaposságtól. Ezért mindaddig csupán szöveggyűjtemények szemelvényeiből ismerkedhetett a latinul nem tudó nagyrédmű Plinius munkájával. Ez pedig lett légyen is bármily értékes morzsája a pliniusi szövegcorpusnak, nem magát az auctort, hanem a fordító vagy szerkesztő érdeklődését tükrözte. Az itt most fel nem sorolandó részletfordítások mellett három nagyobb fordítói kísérlet történt/történik Plinius művének magyarra ültetésére. 2004-ben Gábli Cecilia *Bibliotheca Pliniana* projektje, amely az I–II. és XXXVII. könyveket fordította le mindaddig, s teljes célja az életmű egészének magyar tolmácsolása, de jelen formájában még nem nyújt egységes képet Pliniusról. A másik két nagyobb lélegzetű fordításrészlet már teljesnek tekinthető összefog-

lalását adja egy-egy Plinius vizsgálta disciplináról; 2001-ben megjelent Darab Ágnes és Gesztelyi Tamás igényes és szép fordítása Az ásványokról és a művészetekről. (XXXIII–XXXVII könyv), illetve jelen munkánk, Hoffmann Zsuzsanna fordítása, a *Naturalis Historia* Természetrajz (XIV–XVIII).

Ez a kötet, bár nem tartalmazza Plinius valamennyi botanikáról írt könyvét, mégis teljesnek mondható. A hiányzó három könyvből az első kettő (XII–XIII) a nem itáliai növényfajtákkal, a XIX. pedig főként a len, a gombák, és a fűszerek természetével foglalkozik. Természetesen kifogásolhatnánk ezek hiányát, mint egy egységes és teljes tematikus blokkot megbontó hibát, de ezek megléte mellett is továbbléphetnénk egy újabb botanikával is foglalkozó tematikus egység hiánya, a következő hét könyv, a növényi orvosságokkal foglalkozó rész felé is, hiszen a lefordított részek is foglalkoznak egyes növények gyógyításban való használhatóságáról, s emezek is magukkal a növényekkel, de ennek nem lenne értelme.

A Hoffmann Zsuzsanna által lefordított öt kötet szinte teljes egészében átfogja az itáliai növényvilág haszonnövényeinek históriáját. Ez már nem szemelvény, a lefordított öt kötet már alkalmas arra, hogy értékelhető képet adjon a pliniusi botanikai tudásról és a növényvilágot érintő látásmódjáról, szakmai ismereteiről az agrotechnikát illetően, de még a haszonnövények élősködőiről is. Ez az a kompakt egész rész, ami nem pusztá szobatudósi értekezés, hanem a szerző személyes tapasztalatait is tartalmazó, a botanikáról szóló legértékesebb könyveket tartalmazza. Tudása hol elgondolkodtatóan szakszerű, hol pedig megmosolyogtatóan naiv és konzervatív. Plinius ezen munkáját nem könnyű lefordítani. Nem csupán nyelvi buktatói, de a benne rejlő ismeretanyag, annak speciális szókincse és gondolkodásmódja miatt sem. A fordításon látszik, hogy a Columellán edződött Hoffmann Zsuzsanna tökéletesen jártas a botanika, agrártechnika különös világának szakmai szókincsében. Sikeresen birkózik meg a retorikus szóképek toposzaival és a filozófiai elmfuttatások nehezen kibogozható szerkezeteivel. Tolmácsolásának stílusa egyenletes, elvégezte azt, amit Plinius nem: összefésülte a különböző források latinságát. A magyarra átültetett munka, miközben őrzi az eredeti szöveg szerkezetét, a lehetőségekhez és a témához mérten gördülékeny, mai magyarsággal adja vissza Plinius szövegét.

A JATEPress által kiadott kötet előszavában

a Fordító rövid, de annál hasznosabb háttéranyagot szolgáltató értekezéssel vezeti be az olvasót a principatus első századának mezőgazdaságába, taglalja a fordított részlet forrásanyagát, és Plinius viszonyát az általa respektált mezőgazdasági szakemberekhez, s értelmezi annak teljes hallgatását a másik nagy kortárs agrárszakemberről, Columelláról. Az Utószó ismét apró tanulmány Pliniusról és művéről, amit gondosan összeállított bibliográfiák, rövid jegyzetszótár és a római mértékegységek jegyzéke egészítik ki. A szép kiállítású kötetet Hieronymus Bock finom metszetei illusztrálják.

T. HORVÁTH ÁGNES

„Történelmi feljegyzések”

KNÉZY LEHEL: *Baja a forradalom és a szerb megszállás alatt.* (1918–1921) Történelmi feljegyzések. Baja, 1940, Corvin-Könyvnyomda és Újságkiadóüzem. [reprint 2009.]

A bajai Türr István Múzeum reprint sorozata újabb könyvvel bővült. A kiválasztott mű ismét egy ma már nehezen hozzáférhető könyv, mint a Rapcsány Jakab-féle Baja monográfia. Knézy Lehel könyve azonban azért tűnt el a könyvtárakból, és a könyvespolcokról, mert 1945-ben betiltották. A betiltás oka lehetett a könyv címe, hiszen a szerb megszállás is szerepel benne, vagy adódhatott a témájából, az októberi forradalomból is. (A Tanácsköztársaságot nem mutathatta be, hiszen Baján a szerb megszállás miatt nem volt.) Érdekes módon a betiltott könyvek listáján szereplő másik kiadvány szintén a szerb megszállás idejéről szól. Knézy könyvének célja a bajai nemzeti ellenállás bemutatása, ami már önmagában is elég lehetett a betiltáshoz, hiába igyekezett Knézy Lehel az 1918–21 közötti események pontos és korrekt bemutatására. Sipos Anna Magdolna szerint Knézy könyvét a kommunista ellenessége miatt tiltották be az 1946-os IV. jegyzékben.¹ A betiltás oka – az

eddig felsoroltak mellett – lehetett az is, hogy dr. Knézy Lehel az 1930-as években a Nemzeti Egység Párt (NEP) vármegyei központi párttitkára volt.

A könyv megírásában Knézy Lehelt támogatta dr. Bernhart Sándor, a város akkori polgármestere. Adatokat, kéziratokat, okmányokat, újságokat kapott a levéltáron kívül dr. Borbíró (Vojnits) Ferenc-től (a korábbi polgármestertől), Kovács Antaltól (kereskedelmi igazgató), Vámos (Wunderlich) József közgyámtól, Huber Károly, városi tisztviselőtől, dr. Fehérváry Dezső királyi közjegyzőtől, dr. Bánrévi György főispáni titkártól, Lakner István ny. városi főszámvevőtől, és Borsay Jenőtől, a bajai városi múzeum első igazgatójától. Különösen Huber Károly visszaemlékezése teszi egyéni hangúvá a könyvet, és emiatt gondolták, hogy Knézy Lehel a szerb megszállást Baján élte át, pedig csak 1920-ban a trianoni döntés után költözött a városba, tehát csak a megszállás utolsó évének volt szemtanúja Baján.

A könyv érdekesen vegyíti a néhány országos hírt a Baján történt események leírásával. Az eseményeket újságcikkszerűen inkább rövidebb – sokszor csak egy-két bekezdésnyi – hírekben közli. A történelmi pontosságra nemcsak a források összegyűjtésében törekedett, hanem több fontos dokumentumot teljes terjedelmében közöl levéltári hitelességgel. Néhány megállapításával ma már nehéz egyetérteni és itt nem a kifejezetten irredenta² részekre gondolok, hanem például arra, hogy 1918 novemberében Baján forradalom lett volna. *A forradalom kitörése* című fejezetet maga Knézy Lehel is úgy zárja, hogy: „A legtöbbnyire ismert külvárosi, bűnöző családokból származó katonák fellázították a hosszú háború alatt sokat nélkülözött, főként lerongyolódott szegénységet; erősen izgattak az itteni orosz fogoly kommunisták is.”³ az ezt követő *A fosztogatás megkezdése* című fejezet elején: „Néhány közismert lógos katona vezetése alatt a késő délutáni órákban fosztogatni kezdett a cőcselék.”⁴ – Ez a fosztogatás azonban a monarchia

² Knézy az irredenta szót még nacionalista értelemben használja. Például a Magyar iredenta című fejezetben a társadalom ellenállást mutatja be, mely szerint az első irredenta szervezkedés 1919 júliusában kezdődött és a „szerbesítési törekvésekkel szemben a magyar kultúrának ápolását tűzték ki célul még pedig szellemi fegyverekkel: egyházi énekekkel, műkedvelői előadásokkal, dalárdával”. (KNÉZY 1940. 109.)

³ KNÉZY 1940. 13.

⁴ Uo.

¹ SIPOS ANNA MAGDOLNA: Index librorum prohibitorum a demokratikus Magyarországon. Könyvindexek 1945–1946. *Könyvtári Figyelő* 2007. 3. sz. <http://ki.oszk.hu/kf/2010/10/index-librorum-prohibitorum-a-demokratikus-magyarorszagon-konyvindexek-1945%E2%80%931946/#more-459>

összeomlásának kísérőjelensége volt, amikor a legalsó társadalmi rétegek is megérezték, hogy a korábbi államhatalom megszűnt. A „*bajai polgárság önvédelmi alakulata*”, a „Bajai Nemzeti Tanács” megalakulása után hozzáfűzött a rendet – a fosztogatás anarchiájából – helyreállítani. Ez azonban csak rövid ideig tartott, mivel november 13-án megérkeztek az első szerb csapatok. A könyv a 43. oldaltól ezt mutatja be. Az események újsághírszerű bemutatása nem véletlen, hiszen Knézy Lehel évtizedeken keresztül foglalkozott újságírással: a Baja-Bácska, a Bácskai Gazdák és a Független Magyarország bajai politikai napilap felelős szerkesztője is volt. Részen krónikaként, részben történelmi feljegyzésként, villantja fel az akkori eseményeket. A könyv végén ezért nincs tartalomjegyzék, hanem helyette név- és tárgymutatót találhatunk, ami az egyes témák, személyek gyors visszakeresését teszi lehetővé.

A bajai történetek túlmutatnak a városra, egy általános történet részei, ahogy Herceg János a Kalangyában 1944-ben megjegyzte: „Dr. Knézy Lehel könyve a szerb megszállás első három esztendejéről szól, s az események, amelyeket az idő távlatából emlékezetünkbe idéz, nem szorosan Bajához kötöttek. Körülbelül hasonló események játszódtak le akkoriban az egész Délvidéken.”⁵ Tanúságát így foglalta össze: „az előttünk fekvő könyv nem vádirat, hanem emlékkönyv, a bajai magyarság hősi emlékkönyve. Ha egyszer megírják a Délvidék történelmét, úgy dr. Knézy Lehel könyve jó és megbízható forrásmunkául szolgál majd. Adatainak gazdagságán túl főleg tárgyilagossága, igazságszeretete, ahogyan az idegenben is elismeri a jó megnyilatkozásokat és az emberi érzületet, s a helyes történelmi szemlélet teszük igazán értékesé dr. Knézy Lehel könyvét.”⁶

Knézy Lehel könyve dr. Rapcsányi Jakab Baja című monográfiája kiegészítésének is tekinthető, hiszen a város egy fontos korszakát kétszáz oldalban

BAJA A FORRADALOM ÉS A SZERB MEGSZÁLLÁS ALATT. (1918–1921.)

TÖRTÉNELMI FELJEGYZÉSEK.

ÍRTA:
Dr. KNÉZY LEHEL

tárgyalja, amelyre a Rapcsányi-féle monográfiában csak három és fél oldal jutott. A Knézy-könyv hitelesebb is, hiszen az iratok a levéltári számokkal együtt szerepelnek, tehát visszakereshetőek ma is. Az erről a témáról szóló első tudományos könyv csak 1974-ben jelent meg. A Gergely Ferenc és Kőhegyi Mihály által írt „A Pécs-Baranya-Baja háromszög történelmi problémái 1918–21 között” című könyvet szintén a szintén a bajai múzeum jelentette meg a történelmi fehér

foltok eltüntetése, valamint a jugoszláv és a magyar nép közeledésének érdekében a Bajai dolgozatok című sorozatának I. kötetként.

A múzeum most a harmadik hasonmás – egy tanulmánnyal bővített – könyvének előfizetési felhívásában azt a szándékot fogalmazta meg, hogy „*helytörténet nélkül nincs nemzeti történelem, reprint kiadásban kívánja emlékeztetést tenni, olvasmánnyá formálni Baja város sorsának, hallatlanul izgalmas, mindinkább ködbe vesző eseményeit.*” A reprint kiadás viszont nem pótolhatja a helytörténet-szek munkáját, hogy egy új álláspontot alakítsanak ki a sokszor elhallgatott szerb megszállás idejéről, hiszen ha nem ösztönöz új gondolatokra, vagy új kutatásokra – akár családtörténeti bújárvadásokra a könyv, akkor nem lesz része a bajaiak lokálpatriotizmusának, helytörténeti tudatának.

Előszavában egy hasonló gondolatot fogalmazott meg Knézy Lehel: „*Kimagasló, történeti jelentőségű események, hősi eposzok, nem kínálkoztak könnyű és népszerű tárgyakul; ám a hétköznapiok kisszerűeknek látszó eseményeiben olyan hatalmas nemzetfenntartó, történelemformáló erők nyilatkoztak meg, amelyek nemcsak a küzdelmes napok szereplőinek válnak dicsőségére, hanem mindenképpen alkalmasak arra, hogy Baja városának, mint a nemzeti géniusz hűséges örökének, tekintélyét és súlyát az egész országot előtt bizonyítsák.*”

Emellett Knézy Lehel a második világháború idején az egész magyarság sorsáért aggódott és a nemzeti összefogás gondolatát fogalmazta meg: „*országos érdek, hogy összes szellemi, erkölcsi, fizikai és gazdasági erőinket a nemzeti érdek szolgálatába állítsuk, úgy, hogy ez az összesített erő nemcsak harcok idején produkálja a nemzeti erők teljességét, de*

⁵ *Kalangya* XIII. évf. 1944. 3. sz. http://adattar.vmmi.org/?ShowObject=folyoirat_oldal&id=3065&page=20

⁶ Uo.

*alapja legyen – ha kell – hosszú-hosszú éveken át az egymást osztály és társadalmi különbség nélkül igaz magyar testvérként szerető, támogató és soha el nem lanyhuló nemzeti összefogásnak.*⁷

FÁBIÁN BORBÁLA

Történelmi legendák és tények

HAHNER PÉTER:

100 Történelmi tévhit. Avagy amit biztosan tudsz a történelemtől – és mind rosszul tudod...

Budapest, 2010, Animus Kiadó. 320 oldla

Rendkívüli könyvbemutatónak adott otthont 2010. június 3-án a szombathelyi Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár, ahol Hahner Péter, a Pécsi Tudományegyetem újkortörténeti tanszékének vezetője ismertette legújabb történelmi ismeretterjesztő művét. Előadása valamennyi korosztály érdeklődésétől övezve, telt ház mellett zajlott. A szerző nem hazudtolta meg hírnevét, s pazar stílusban beszélt könyve megírásának körülményeiről és az apró műhelytitkokról.

A kötet korántsem tartalmazza valamennyi téves történelmi mítoszunk cáfolatát. A szerző szándékosan nem törekedett a teljességre még magyar viszonylatban sem, hiszen a Görgei árulásával, Zrínyi Miklós meggyilkolásával vagy a trianoni békével kapcsolatos legendák régóta ismertek, e témákról az érdeklődő olvasók már hosszú évek óta olvashatnak akár önálló könyveket is. Hahner Péter ezzel szemben inkább olyan közismert, mindenki által elfogadott történelmi tévhitet „ismertet meg” velünk, amelyeknek megdöntése szinte tabuszámba megy. Ezeket a régi, elavult, hiányos ismeretanyagon nyugvó legendákat a modern történelmi kutatások megcáfolták már ugyan, ám még nem mentek át a köztudatba – ilyen például, hogy a rómaiak sóval hintették be a lerombolt Karthágó helyét. Más történetek a marxista történelemszemléletnek köszönhetik létüket, s mivel módfelett leegyszerűsítik a valóságot, a mai napig makacsul tartják magukat az emberek kollektív tudatában. Példa erre a feudalizmust felszámoló polgári forradalmak mítosza, melyet természetesen majd a szocialista mozgalmak és forradalmak mítoszai követnek. A történelmi tévhitet egy másik csoportja egy közösség vagy nemzet múltját tünteti fel kedvezőbb színben. Igen tartósaknak bizonyulnak

a más csoportok, közösségek, vagy nemzetek iránt táplált előítéleteinket megerősítő mítoszok is – mint például az indiánok kiirtásának legendája az Egyesült Államokban –, más legendákat pedig – mint a Kennedy-gyilkosság állítólagos rejtélye – a média munkatársai tartanak állandó izzásban a közönség figyelmének fenntartása érdekében.

A könyv elolvasása után egycsapásra megváltozik a véleményünk nagyon sok, belénk ivódott előítéletről. Az ókort nem fogjuk többé elsősorban a rabzolgaság intézményével azonosítani, sem Nérot annyira eszement és idióta zsarnoknak tartani, hogy felgyújtsa Rómában saját palotáját és műkincsgyűjteményét. A középkori urakról kiderül, hogy nemhogy erényövet nem használtak a valóságban, de az „első éjszaka jogával” sem rendelkeztek; a középkori emberek sem voltak ostobák, egyáltalán nem tartották laposnak a Földet. Lucrezia Borgiát és Medici Katalint sem gondoljuk ezek után romlott méregkeverőnek, s a magyar nemességet sem vádoljuk majd a mohácsi síkon, vagy a győri csatában elszenvedett vereségéért. Ugyancsak nem tartjuk majd kizárólag a fehér ember bűnének az újkori rabzsolga-kereskedelmet és az indiánok kiirtását sem. Hahner Péter kutatásainak, szemléletformálásának hatására előítéleteinket sutba vágva megváltoztatjuk korábbi nézetünket a feleségeit „lenyakasztató” VIII. Henrik angol, a „véres kezű, veszedelmes zsarnok” II. Fülöp spanyol, a „gyenge kezű” XIII. Lajos, a „cinikus” XV. Lajos és a „buta, lusta, tehetégtelen” XVI. Lajos francia királyokról, valamint a neveléses pojácaként elhíresült III. Napóleonról, s Mária Teréziát és II. Katalint sem fogjuk ezután gátlástalan férfifalóknak, Viktória királynőt prúd, álszent asszonynak tekinteni. Al Caponét sem tartjuk majd ártatlan emberek tömeges gyilkosának, s Adolf Hitler sem egyheréjű szobafestőként fog lelki szemeink előtt megjelenni, ugyanúgy, ahogy Nixon sem az USA legrosszabb elnökeként.

Az előítéletek után lássuk, milyen belénk ivódott történelmi mítoszokat dönt meg a könyv!

Spartacus a nem tekinthetünk úgy tovább, mint az egyetlen szabadság igazságos harcosára. A Szent Koronával kapcsolatos ismereteink is módosulnak némileg, s Könyves Kálmán királyunkat sem véljük majd annyira korát meghaladó, felvilágosult uralkodónak, aki betiltott Magyarországon mindennemű boszorkányégetést. Hódító Vilmost pedig nem tartjuk majd az utolsó eredményes hadvezérnek, aki hadseregével sikert ért el Angliában.

⁷ KNÉZY 1940. 199.

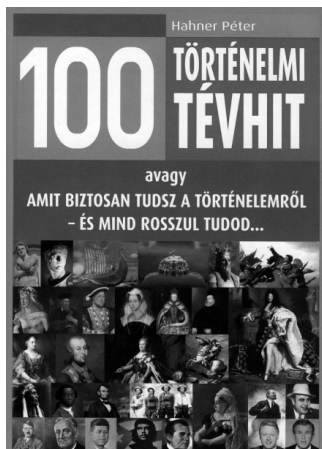
Megtudhatjuk, hogy Magyarország partjait soha nem mosta három tenger, hiszen hazánk és Lengyelország között csakis perszonálunió állt fenn, nem pedigrillen államszövetség. (Ráadásul Lengyelországnak Nagy Lajos királyunk korában amúgy sem volt tengerpartja, hiszen abban az időben a Balti-tenger délkéleti részét a Német Lovagrend birtokolta, melyet csupán a XV. század folyamán szereznek meg Lengyelország királyai.)

A legnagyobb meglepetés Dugovics Titusz hőstettének megkérdőjelezése. Hiteles történelmi források bizonyítják, hogy a mítosz 1824-ben keletkezett. A Vas vármegyei Nemesdömölkön élő Dugovics Imre kérésére a történetet Döbrentei Gábor jelentette meg a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain. Dugovics Imre persze megpróbálta „hiteles dokumentumokkal” alátámasztani igazát, ám az iratokról utólag kiderült, hogy hamisítványok: Kresznerics Ferenc sági plébános készítette őket, tehát az egész legenda nem más, mint egy kétes eredetű nemesi család kísérlete tekintélye növelésére.

A könyvben foglaltak ismeretében I. Erzsébet angol királynőt már nem tekintjük többé rendkívül sikeres uralkodónak, az erdélyi fejedelmeket sem tartjuk a magyar szabadság gáncs nélküli lovagjainak. A Vasárlarcos sem magas rangú, fontos személyiség, II. József sem a haladás bajnoka. A kötetből megtudhatjuk, hogy ünnepelt forradalmaink nem voltak feltétlenül polgáriak, egységes egészet pedig abszolút nem alkottak.

Hahner Péter Leninről is lerántja a humanista leplet, mely szerint a kommunista kísérlet alapvetően jó volt, csak Sztálin tette tönkre. Ezzel szemben az igazság az, hogy ami a gyakorlatban megvalósult, az a rendszer lényegéből következett. Ennek kialakítója, megvalósítója és végső soron legmarkánsabb képviselője Lenin volt. A magyarországi tanácsköztársaság létrejötte nem szocialista forradalom volt, sokkal inkább államcsíny, s Muszolini hatalomátvétele sem a Rómába vonulásnak „köszönhető”, hanem politikai alku eredményének.

A kötetből kiderül, hogy a kommunisták nem játszottak feltétlenül vezető szerepet az antifasiszta küzdelmekben; a világot sem Jaltában osztották fel egymás között a győztesek, csupán jogilag ra-

tifikáltak egy kialakult katonai helyzetet. A Rosenberg házaspárról alkotott marxista mítoszt is helyére teszi a szerző, akinek a Kennedy elnökről mind a mai napig töretlenül élő, pozitív képet is sikerül megmásítania az olvasóban. A könyvet végül Bill Clinton „szerelmi” botrányának, valamint az Egyesült Államok 2003-as iraki háborújának közhiedelmeivel zárja a neves történész.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy Hahner Péter műve magas színvonalon megfelel a tudományos ismeretterjesztő munkáktól elvárható kritériumoknak. A kötet szerkezeti felépítése logikus, stílusa frappáns, kifejezőmódja élvezetes, nyelvezete közérthető. A szerző tökéletesen elérte célját: olvasó nagyközönségének olyan értékes, érdekes és olvasmányos kötetet nyújtott át, amelynek lapjain a tényszerű igazság feltárása közben kártyavárként dőlnek össze ránk hagyományozódott történelmi tévhitek. BÍRÓ TEOFIL

Retorika és jog

Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei.

Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta: Nótári Tamás. Szeged, 2010, Lectum Kiadó. 1276 o.

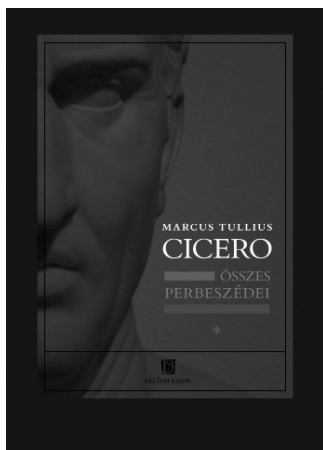
Marcus Tullius Cicero kétségkívül a római prózairodalom csúcса, beszédei mindmáig példaként, tananyagként szolgálnak-szolgálhatnak a felnövekvő rétor- és jogászgenerációk számára. Magyar nyelven Nótári Tamás fordítói munkájának köszönhetően vehetjük első alkalommal kézbe a nagy szónok összes perbeszédét. Az alábbiakban e perbeszédék jogi jelentőségéről kívánunk néhány szót ejteni.

A kötet a következőképpen épül fel. A fordítás módszerét és a fordító szándékát bemutató előszó (7–12. old.) után Nótári Cicero életét, munkásságát és korának büntetőeljárását vázolja az olvasó előtt (13–48. old.), hiszen e nélkül a beszédek nem volnának érthetőek. Ezt a beszédek kronológiai rendjének megfelelő bevezető tanulmány követi az egyes *oratiók* történeti, jogi, irodalmi háttéréről (49–150.). A fordítások (151–1074.) után az ezekhez kapcsoló-

dó jegyzetek olvashatók (1075–1236.). A kötetet rövidítésjegyzék (1237–1240.), beszédekben előforduló személyeket felölelő névmutató (1241–1270.) és irodalomjegyzék (1271–1275.) zárja.

Mely beszédeket tartalmazza a kötet? A sor igen hosszú: *Pro Quinctio, Pro Roscio Amerino, Pro Roscio comoedo, Divinatio in Caecilium, In Verrem I., In Verrem II, 1–5., Pro Tullio, Pro Fonteio, Pro Caecina, Pro Cluentio, Pro Rabirio perduellionis, Pro Murena, Pro Sulla, Pro Archia poeta, Pro Flacco, In Vatinius testem, Pro Sestio, Pro Caelio, Pro Balbo, Pro Scauro, Pro Plancio, Pro Rabirio Postumo, Pro Milone, Pro Marcello, Pro Ligario, Pro rege Deiotaro*. Tekintsük át először a kötetbe felvett beszédek jellegét! Előszavában a szerző leszögezi a következőket: olykor vitatható, hogy mely beszédeket soroljuk a perbeszédnek, tehát a peres, magán- vagy büntetőjogi eljárás során elhangzott *oratiók* közé. A kötet 30 beszédet tartalmaz, s ezek túlnyomó része „valódi” perbeszéd. A következő beszédek azok, amely kapcsán kérdésként merülhet fel, hogy vajon a per- vagy a politikai beszédek között van-e a helyük – megjegyzendő: a fordító megalapozottan indokolja meg, hogy miért az előbbieket közé sorolja ezeket.

A *Verres elleni második beszéd*, amely önmagában is tekintélyes anyag, hiszen öt könyvet ölel fel, sohasem hangzott el a törvényszék előtt, ugyanis a *crimen repetundarummal* vádolt Caius Verres, Szicília egykori *propraetora* úgy látta, hogy ügye veszésre áll, s ezért az eljárás lezárulása előtt elhagyta Rómát, vagyis a római polgárokat megillető *ius exulandi*val, a halálbüntetés előli önkéntes száműzetésbe menekülés jogával élt. Cicero írásban, fiktív beszédként tette közzé előkészített munkáját, amelyben feltárta a tartományban végzett nyomozás eredményeit. Ezzel együtt indokolt ezt az *oratiót* is perbeszédnek tekinteni, mivel egy politikailag is jelentős ügy bizonyítási eljárásának képezte volna integráns részét, ha a per ítélettel, és nem a vádlott önkéntes száműzetésével ér véget. Nótári nem foglal állást abban a kérdésben, hogy a *Vatinius elleni beszéd* politikai pamfletként forgott-e közkezen Rómában, vagy pedig el is hangzott a Sestius elleni perben, azonban, minthogy e két *oratio* tematikailag együvé tartozik, egymás után közli őket.

Titus Annius Milót valóban Cicero védte, és a védelmében tartott beszéd ténylegesen el is hangzott. Biztos azonban, hogy a ránk maradt beszéd nem teljes egészében azonos azzal, amit Cicero a törvényszék előtt elmondott. A közzététel előtt Cicero átdolgozta ugyan a titkára, Tiro által gyorsírással lejegyzett beszédeket, azonban a *Pro Milone* esetében a módosítások messze meghaladták a szokásos mértéket. Ez azzal magyarázható, hogy Milo ügye Cicero kevés elvesztett pere közé tartozott, és feltehető-

en nem látta értelmét annak, hogy egy olyan beszédet tegyen közzé, amely nem szolgál a retorikát tanulók okulására – helyett egy olyan változatot tett közzé, ahogy annak el kellett volna hangoznia ahhoz, hogy (talán) megnyerje a pert. Pályája utolsó szakaszában Cicero három beszédet tartott Caesar mint „bíró” előtt: e három beszéd közül a *Ligarius*, valamint a *Deiotarus védelmében elmondott beszéd* esetében vitatható, hogy ezek az eljárások mennyiben tekinthetők legitimnek, a *Marcellus érdekében tartott beszéd* azonban egyértelműen „perbeszéd formájába öltöztetett” *senatusi*, vagyis politikai beszéd. A fordító azzal indokolja döntését, hogy ezt is felvette a perbeszédek tartalmazó kötetbe, hogy értelmetlen lett volna különválasztani a másik két *oratio Caesarianától*, s történelmi okokból ezen indokolás meg is állja a helyét.

Tehát a fentebb felsorolt beszédek nem felelnek meg minden szempontból műfajilag a perbeszéd retorikai követelményeinek, azonban – kiváltképp a Verres elleni és a Milo melletti beszéd – olyan, jogilag is jelentős kérdéseket tárgyalnak, hogy *pleno iure* kapnak helyet a perbeszédnek között.

Cicero pályája során csak egyszer lépett fel vádlóként, a minden más esetben a védelmet látta el a törvényszék előtt. E pozíció jóval hálásabb, jobboldalibb, politikai tökéneként hasznosíthatóbb és talán lelki alkatának is megfelelőbb volt. Tekintsük át tehát a vád és a védelem szerepét a római köztársaság utolsó századának büntetőeljárásban – hiszen a harminc beszéd közül csak négy szól a magánjog terrénumára tartozó kérdésekről (a *Pro Quinctio*, die a *Pro Roscio comoedo*, a *Pro Tullio* és a *Pro Caecina*), az összes többi büntetőügyben született!

Róma több mint ezer éves fennállása alatt különböző büntetőbíróági eljárási formák jöttek létre, ezek közül kettőnek volt döntő jelentősége. E kettő a *questiós* (esküdtszéki) eljárás, illetve az *extra ordinaria cognitio*. Ez előbbi lényegében a Kr. e. III. századtól a Kr. u. II. század végéig volt a fő ítélezési forma, míg az utóbbi a Kr. u. II. század végétől a Birodalom fennállásáig volt szinte egyedüli eljárási mód. A kétféle eljárás között a következő lényeges különbséget mutathatjuk ki. A *quaestiók* esküdtbíróágként működtek, nem volt hivatalból vádemelés, a nép közül képviselte valaki a vádat. A vádló és a védő irányította az eljárást. Az esküdtek csak a bűnösség kérdésében döntöttek, a büntetést a törvény mondta ki. Az ítélet ellen kezdetben fellebezni nem lehetett. A vádlónak három egymástól jól elkülöníthető feladata volt. A vádindítvány elővezetése, amit a *magistratus* legitimált, ezt követően a vád ismertetése. Másodszer a bizonyítási eljárás irányítása, s végül a vádbeszéd elmondása. A vádemelés és a vád képviselőjének a jogállása a legszélesebb körben nyert szabályozást Rómában. A köztársasági korban a politikai büntető tárgyalások bizonyos fokig a nép szórakoztatására is szolgáltak.

A vádló reflektorfényben állt, hiszen egy-egy sikeres vád politikai pályáját alapozhatta meg, ezért volt szükség a vádló működésével kapcsolatos részletes szabályozásra. Az esküdtszéki eljárásnál, mivel az eljárás csak vádemeléssel indulhatott meg, a vádlóként fellépő személynek elő kellett adni azt a cselekményt, ami közérdeket sértett és azt a kérelmét, hogy vádlóként akar fellépni (*postulatio*). A legelső kérdés annak megállapítása, hogy a fellépő vádló emelhet-e vádat, illetve hogy nincs-e egyéb akadálya a vádemelésnek. A törvények a kérdést úgy szabályozták, hogy a vádat nem emelhetők körét írták össze.

Ha nem volt akadálya a vádemelésnek, akkor került sor a vádirat formális átadására (*nominis delatio*). A vádiratot írásban kellett benyújtani. Meg kell jelölni a dátumot, a hatóságot, amelyhez beadják, részletesen le kell írni a pontos tényállást, továbbá milyen törvény értelmében, milyen bűncselekményt követett el a vádlott, valamint meg kellett nevezni, hogy kit vádol a megjelölt cselekménnyel. Ha nem felelt meg a törvényi előírásoknak a beadvány az eljárást meg kell szüntetni, s a tárgyalás során már nem lehet a vádat módosítani.

A bizonyítási eljárás során a vád képviselőjének a feladata a vádirat szóban történő előadása,

majd a bizonyítékok feltárása. Cicerótól tudjuk, mint a Verres ellen indított eljárásban a vádló hosszabb időt kapott a bíróságtól a bizonyítékok összegyűjtésére (*Verr.* 1, 30). Előbb a vád, majd azt követően a védelem tanúit hallgatták ki.

A büntető peres eljárás fénypontja Rómában a vád- és védőbeszéd volt, különösen az esküdtszéki eljárásban, amikor is az ingadozó esküdteket igyekeztek meggyőzni a vádlott bűnösségéről, illetve annak ártatlanságáról. Ezen a ponton a vád képviselője bizonyos fokú hátrányban volt a vádlott védőivel szemben, tekintettel arra, hogy a védőnek (vagy védőknek) másfélbeszer annyi idő állt rendelkezésre védő beszédük elmondásánál, mint a vád képviselőjének. A perbeszédet először a vádló mondta el, majd ezután következtek a védők, akik a vádló érveléseire is kitérhetek (úgymond visszafelelhetek). Elsősorban Cicero és Quintilianus írásaiból ismerjük a per szónokainak érvelésekből kifogyhatatlan monológját. Cicero különösen mesztere volt annak, hogy ugyanazon tényállás mellett akár a vád, akár a védelem oldalán a biztos siker reményében fejtette ki álláspontját (*Flacc.* 82; *Verr.* 3, 129; *Quinct.* 29; *Cluent.* 116).

Az időt vízórával mérték, s minthogy a római *quaestiós* eljárásban komoly horderejű, politikailag is jelentős ügyek kerültek elbírálásra, az esküdtek általában szívesen hallgatták az olykor színházi előadást idéző vád- s védőbeszédet. A vád- és védőbeszéd közben történt meg a bizonyítékok bemutatása, a tanúk kihallgatása, ill. a tanúvallomások felolvasása. Ezt jól mutatják Cicero beszédei is, amelyekben sok esetben pontosan rögzítésre kerültek, hogy a beszédet a szónok hol szakította meg, hogy egy-egy bizonyítékot előterjessen. Mind a vád, mind a védelem hosszabban szólhatott a vádlott addigi pályafutásáról, erkölcséről stb. (*laudatio*, illetve *reprehensio*) is, ami nagy súllyal eshetett latba. A vádló vagy a védő tekintélye gyakran az ügygel, ill. a vádlott tettével azonos jelentőséggel bírt, hiszen nemegyszer emiatt mentették fel, vagy ítélték el az esküdtek a vádlottat.

Milyen tényállási elemek köré csoportosíthatók Cicero büntetőügyekben tartott perbeszédei? A legfontosabbak: *perduellio* (*Pro Rabirio perduellionis*), *ambitus* (*Pro Murena*, *Pro Plancio*), *crimen repetundarum* (*In Verrem*, *Pro Fonetio*, *Pro Flacco*, *Pro Scauro*, *Pro Rabirio Postumo*), *parricidium*, *homicidium* és *veneficium* (*Pro Roscio Amerino*, *Pro Cluentio*), *vis* (*Pro Sulla*, *Pro Sestio*, *Pro*

Caelio, Pro Milone), és a polgárjog színlelése (*Pro Archias poeta, Pro Balbo*). Tehát Cicero beszédei felölelik a késői köztársaság büntetőjogának szinte valamennyi jelentősebb tényálláscsoportját. Nem vitatható tény: e korszak tekintetében Cicero beszédei mind a büntető anyagi, mind a büntetőeljárás jog megismerésében kiemelten fontos (számos ponton egyedüli) forrásai. Fordításukhoz egyrészt filológusnak kell lenni, hiszen a latin irodalmi

nyelv teljes szépségében Cicerónál bontakozik ki. Másrészt a fordítónak római jogásznak is kell lennie, mert míg például Cicero filozófiai munkáinak fordítását a bölcsész is elvégezheti, addig a perbeszédekhez jogász-filológus kell. Nótári Tamás eleget tett e feladatnak, és így a római jog e kincseshányája magyar nyelven is hozzáférhető.

MOLNÁR IMRE

Maróti Egonra emlékezünk

IM MEMORIAM EGON MARÓTI

Tisztelt Olvasó!

Szerkesztőségünk ezúton tiszteleg a nemrég elhunyt Maróti Egon szegedi ókortörténész professzor emléke előtt.

Aegon carissime, Corona pompae funebris illustrissima

Kedves Egon, tisztelt megemlékezők!

Jó néhány évvel ezelőtt egy tudós beszélgetés során a hazai ókortudomány legszigorúbb kritikusa a következőt fejtegette. „Mondjanak egyesek bármit Maróti Egonról, kétségtelen, hogy munkássága felkészült és nemzetközi tekintélyű szakemberről tanúskodik. Írásait érdemes elolvasni.” Meggyőződésem, hogy ez az objektív megállapítás tökéletes összefoglalása annak, amit a mostani megemlékező megannyi személyes emléktől és érzelmi töltéstől vezetve, hajlamos lenne színesebbé átlényegíteni, ami vitatható eljárás lenne. Ahhoz azonban semmiképp sem férhet kétség, hogy az, akitől most az öt megillető *maerorral* búcsúzunk, valóban a huszadik század magyar ókortudományának egyik meghatározó mestere volt, akinek elismertsége nem korlátozódott e kis ország szűk határai közé. Ez utóbbi tény annál jelentősebb, mert az elhunyt pályafutása, főleg kezdetben, nem kedvezett a nemzetközi kapcsolatoknak. Márpedig Maróti Egon tanulmányait idézték és idézik mindazokban az országokban, ahol fejlett ókortudatás és klasszika-filológia van.

Rangos kiadványok közreműködőjének kérték fel Olaszországtól kezdődően Németországon át Ausztriáig és tovább, pl. Lengyelorszáig, hogy csak olyan imponázns kiadványra hivatkozzam pl., mint az Enciclopedia Virgiliiana, amely nem akármilyen szerzői gárdával büszkélkedhet. Maróti nemzetközi elismertségéhez nyilván hozzájárultak konferenciákön való részvételei és ott tartott előadásai, ám a legfőbb alap megannyi közreadott alapos tanulmánya volt idegen nyelven, melyek nemcsak hazai folyóiratokban láttak napvilágot, hanem azokon kívül még vagy tíz ország rangos kiadványaiban, olyanokban, mint a nagy múltú Gymnasium, Klio, hogy csak ezeket ragadjam ki.

Maróti Egon munkássága az 1950-es évek kalózkokról szóló tanulmányaitól, a későbbi esztendőök mezőgazdasági dolgozatain át ívelt a nagy római klasszikusok, Vergilius, Horatius valamint Cicero és mások ragyogó irodalmi monumentumaihoz, egészen a hazai és nemzetközi humanizmus máig mércének tekintett alkotásaiig, behatolva végül a görög Olympos világába is, amennyiben az ókorban a nagy hellén versenyjátékok győzteseit szinte isteni lényeknek tekintették, s nem elsősorban esetleges doppingolásuk miatt. Villantsunk fel ebből a hatalmas léptékű szellemi utazásból néhány állomást, főleg a pálya elejéről, s ezt azért tesszük, hogy kitessék: szerzőjük már ekkor szakmáját jól értő, s nemcsak reménykeltő tudós, hanem jövőformáló és iránymutató személyiség volt a maga szakterületén.

Indulásakor Maróti Egon az ókori kalózkodás par excellence szakértőjének számított. Bár idevágó

monográfiája viszonylag elég nagy fáziskéséssel jelent meg, mégis egyfelől egy több évtizedes monográfia-sorozat elindítója lett az ókortudomány területén, hiszen ez volt az Apollo Könyvtár első kötete, másfelől pedig már számos idevágó tanulmánya látott ekkorra e kérdéskörben napvilágot magyar és különféle idegen nyelveken. Mindezekre nemzetközi szinten is felfigyeltek, s a legfrissebb monográfiák is bőségesen hivatkoznak a szerző több évtizedes eredményeire, ami mutatja e kutatások időt álló voltát (F. De Souza). Mára az is kiderült, hogy ezeknek a vizsgálatoknak nemcsak a rabszolgá-munkaerő biztosításában volt fontos szerepe. Maróti Egon nem véletlenül adta egyik legjobb tanulmányának a *Ho koinos polemos* címet, rámutatva az antik források alapján a kalózok „közellenség” voltára, ami manapság is súlyos jogi, pl. emberi jogi problémákat vet fel. Aligha véletlen, hogy a nagy hírű Fondation Hardt is egyik legújabb tudományos rendezvényének és kiadványának tárgyául ezt a témakört választotta: *Sécurité collective et ordre public dans les sociétés anciennes*, vagyis „A kollektív biztonság az antik társadalmakban” (szerző: Hans van Wees, Cédric Bréaz, Pierre Ducrey, Genève, 2008).

Maróti Egonnak már korai, a római földműveléssel foglalkozó tanulmányaiban is fölvetődött egyfajta szociológiai megközelítés, annak ellenére, hogy ez a maga idején némiképpen gyanús módszernek minősült. Persze a fiatal ókortörténész igyekezett a korszellem számára ezt úgy elfogadhatóvá tenni, hogy mindenekelőtt a rabszolgákkal összefüggésben élt ezzel a szemponttal. A catói *De agri cultura*-ban található jósokra vonatkozó tilalommal kapcsolatban például arra hívta fel a figyelmet, hogy ez a rendelkezés főként azon vándorjósok szerepét igyekezett megakadályozni, akik zavart okozhattak a keleti eredetű rabszolgák társadalmi mozgalmainak kiváltásában és elősegítésében. Hasonló irányba mutatott egy másik írása is, amely az Antik Tanulmányokban jelent meg *Eunus és Atargatis* címen, de az *Acta Antiquában* – az MTA folyóirata – is napvilágot látott németül. A szerző itt azt valószínűsítette, hogy a síciliai rabszolgafelkelés vezetője Dea Syria vagy másképp Atargatis kultuszának látványos elemeit használta fel rabszolgatársai mozgósításához és bátorításához.

Munkásságának mindig is egyik nagyon előremozdító törekvése volt, hogy egy olyan korban, amely az anyagi-társadalmi alap döntően megha-

tározó jelentőségét hangsúlyozta, ő a szubjektív elemekre is igyekezett messzemenően felhívni a figyelmet. Ő nem csupán az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozásával foglalkozott, hanem igyekezett az erre vonatkozó fő forrás letéteményesét, Catót mint embert nagyon is árnyaltan bemutatni, teljes szélességében tárva fel az alakjával kapcsolatos források ellentmondásosságát. Ennek az okát ő nagyon helyesen abban látta, hogy már Cato igyekezett saját tevékenységét eszményíteni, olyan ideológiai összefüggéseket állítva a középpontba, amelyek némiképp elterelték a figyelmet az aktuális politikai érdekekről. Ez elősegítette, hogy a későbbi szerzők maguk is meglehetősen személyes vonatkozásban közelítették meg Catót. Modern vizsgálója ugyan néhanapján talán túlzottan is a mindennapos gyakorlat és igény jelentőségére figyelmeztetett, de hosszú távon mégis előmozdítója lett annak a modern kutatási iránynak, mely a morális értékek jelentőségére figyelmeztet a catói életműben mint olyanban, amely sok tekintetben, így ebben is, Cicero előfutára volt.

Maróti Egon kutatásai mindig szigorú és módszeres forrásfelhasználáson nyugodtak, s ezért állandóan gondosan ügyelt az újonnan előkerülő források számbavételére is. Így publikálta 1968-ban ezt a dolgozatát: *„Egy újonnan felfedezett verses oraculum a kalózok ellen”*. Ez egy akkor nemrég előkerült kisázsiai felirat korábbi közlésének javítását és alapos elemzését adta, rámutatva, hogy az emlék minden bizonnyal egy olyan szöveg koracsászárkori másolata, amely egy olyan jóslatra vonatkozott, amely megelőzte Pompeius kalózok elleni hadjáratát. Kitűnő forrástani vizsgálat egy másik, ugyancsak az AntTan-ban megjelent tanulmány (1958), amelynek címe: *„A II. Sallustius-levél és Cicero”*, amely azt mutatta ki igazi aprólékos filológiai munkával, hogy a levél tartalmilag hiteles, s így valóban abban az időben keletkezett, amikor a levélben az eseménytörténeti beállítás utal. Ezt erősíti meg az egybevetések Cicero levelezésével és a polgárháborús időszak eseményhálójával. Kár, hogy Maróti Egon itt csak a korhűség mellett tört lándzsát, s nem merete nyíltan kimondani, amire gondolt: a levél valójában Sallustius írása, miként azt ma általában megint gondolják, s ahogy azt négy évvel ezelőtt, mesterem után negyven évvel magam is megfogalmaztam Párizsban a Société des Études Latines közgyűlésén tartott előadásomban, egyúttal ezzel régi mesteremnek is kifejezve tiszteletemet.

Tettem ezt annak a magisternek, aki munkássága egyik legfontosabb része a magyar felsőoktatáshoz kapcsolódik és a klasszikus ókor történetének alapos, forrásismereten alapuló magas fokú elsajátítását kívánta előmozdítani, bevezetve pl. az eredeti nyelven, mindenképp latin nyelven készült szövegek feldolgozásába és módszeres tanulmányozásába. Ebbe a tárgykörbe tartozott már az 1966-ban megjelent *Fontes minores Latini III.* kötete, amely valójában római történeti forrásgyűjtemény. A kiadvány nemcsak történetírók műveiből vett részleteket tartalmaz, hanem feliratos forrásokat, papyrus szövegeket is hozzáférhetővé tesz. Másokkal közösen írt nagyszabású munkái, mint „*A régi Róma aranykora*”, „*Az ókori Róma története*” nemzedékek számára szolgált és szolgál még részben ma is szellemi táplálékként, akár a humán érdeklődésű olvasók, akár az egyetemi hallgatók épülésére vagyunk tekintettel, s használatuk bizonyos szempontokból ma is első helyen ajánlható. Érdemei voltak az elhunyt professzornak a valamikor szép pályát befutó tankönyvsorozat, az *Auctores Latini* körűl is, de szép számú pulikációja van a *Scriptores Graeci et Latini* sorozatán belül is, amely némiképp hozzájárult a szövegfilológia ébrentartásához is egy olyan időszakban, amikor ez szinte tiltott területnek számított. És ott van a megannyi tanítvány, akik közül számos, „a maga idején megbélyegzettet”, ő mentett meg a tudományoknak, többek közt Rónay Lászlót is, aki erről egyik regényében emlékezik meg, ahol hasonlóképp szó esik Jeges Laciról is. S ott van azután még megannyi folyóirat szerkesztése, a hatalmas nemzetközi szakirodalom beható ismertetése, amely nála sohasem volt egyszerű tartalmi összefoglaló. Nála ez is beletartozott az értékkeresésbe. Ugyanúgy, mint a

számos latinból készült gondos fordítás, s akárcsak az élénk szellemű viták, amelyek egyikében bizonyára Takács Lászlónak van igaza, hogy bizonyos szempontból mindegyik vitatkozó félnek igaza van egy meghatározott kontextusban. S azután ott vannak a tanítványok Budapestről, Debrecenből, Szegedről, s talán legfőképp az Eötvös Collegiumból, ahol egykor magam is Maróti Egon és Klaniczay Tibor műhelyében tanultam meg a filológia csinját-bínját. Meggyőződésem, hogy mindez több elismerést érdemelt volna egy okortudományi Ábel Jenő emlékéremnél és egy professor emeritus címnél. De hát lassan a cikkek is fogyatkozni kezdtek, nem a szellem frissességének csökkenése miatt, hanem mert annak platonói béklyója, azaz a test bizonyult gyengének. Szerencsére volt egy igazi és hű társ, aki lejegyezte az értékek frappáns gondolati szilánkjait. Köztük ezt is: „*Üresnek gondolhatják a zsáкод, ha nem mutatod meg, mi van benne.*” Szerencsénkre, Egon tanár úr megmutatta nekünk kincseit, még ha az utolsó együtt töltött családias esténken már szinte csak e babitsi sorok sírtak és kísértettek ott körülöttem:

„*Csak te borulsz rám, asszonyi jóság,
mint a letört karóra a rózsák,
rémült szemem csókkal eltakarni...
Óh jaj, meg kell halni, meg kell halni!*”

A réműlet elmúlt, Aegon pásztor már az örök mezőkön terelgeti gazdag szellemi nyáját, s a gondos asszonyi szem most is követi azért lépteinek emléknymót, amelyből a *pars melior* megőrzése mindannyiunk kötelessége. *Aegon carissime, resta nobiscum et in exsequiis sequemur meliorem partem tuam! Vale! Requiescas in pace!*

HAVAS LÁSZLÓ

ELIT, ELITEK A LOKÁLIS KISTÉRSÉGI TÁRSADALOMBAN

PÁSZKA IMRE

MEGRENDELHETŐ: TERJESZTES@BELVEDERE.MERIDIONALE.HU
A KIADÓ TOVÁBBI KÖTETEI: WWW.BELVEDERE.MERIDIONALE.HU/KOTETEK/